Godišnjica Nikole Čupića

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXXIV

Knj. 34

БЕОГРАД, 1921
ШТАМПАРИЈА «ДАВИДОВИЋ» — ДЕЧАНСКА УЛИЦА 14

LIBRARY
NOV 26 1965
UNIVERSITY OF TORONTO
1025321
DR
301
G6
Knj 34

ОДБОР
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник Др. Тих. Р. Ђорђевић
Деловођа и благајник Жив. П. Симић

ЧЛАНОВИ:

Чедом. Мијатовић
Светом. Николајевић
Срет. Ј. Стојковић
Јов. Миодраговић
Гаврило Јовановић
Др. Радов. Кошутић
Павле Поповић
Др. Милета Новаковић
Др. Владимир Ђоровић
Др. Веселин Чајкановић

ДО САДА ПОМРЛИ ЧЛАНОВИ ОДБОРА:

Јован Анђелковић
Ђорђе Малетић
Коста Маринковић
Др. Јосиф Панчић
Ђен. Коста С. Протић
Сава Сретеновић
Ђуро Даничић
Мита Ракић
Светислав Вуловић
Стев. Д. Поповић
Митрополит Инокентије
Стојан Бошковић
Ђен. Јов. Мишковић
Милан Ђ. Милићевић
Стојан Новаковић
Момчило Иванић
Љубомир Ковачевић
Доброслав М. Ружић

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

ПРВИ ДЕО

Записници Одбора Чупићеве Задужбине

ДРУГИ ДЕО

Страна

1. Шта је српској просвети дала за првих 50 година Задужбина Николе Чупића 1
2. *Др. Владимир Ђоровић* — **Бан Кулин** (расправа) 13
3. *Љуба Стојановић* — *Судбина Вукове књиге* **«Милош Обреновић»** 42
4. *Др. Тих. Р. Ђорђевић* — **Из Србије Кнеза Милоша** (1815—1839) 66
5. *Јов. Миодраговић* — **Београд за време Балканског и великог јевропског рата** (1912—1918). Прилози за историју његову 98
6. *Милоје М. Васић* — **Црква Свете Марије од Отока у Солину** (Задужбина хрватске краљице Јелене) 171
7. *Др. Милан З. Влајинац* — **О млекарској производњи помоћу крављега млека.** Разматрања економска с нарочитим обзиром на прилике у Србији 183
8. *Милан Мајзнер* — **Дубочке русаље.** Трагови култа мајке богова у Србији 226
9. *Др. Веселин Чајкановић* — **Неколике примедбе уз српски Бадњи дан и Божић** 258
10. *Др. Влад. Ђоровић* — **Љубом. Ковачевић** (чланак место некролога) 289
11. *Јов. Миодраговић* — Некролог Ст. Новаковићу 309
12. *Богдан Поповић* — Некролог Добр. Ружићу 315
13. *Јеремија Живановић* — Некролог Момчилу Иванићу 323

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан 31. јануара 1914. у Београду

Били су: Председник *Добра М. Ружић;* чланови: *Ст. Новаковић, Жив. П. Симић, Момчило Иванић, Срета Ј. Стојковић, Љуб. Ковачевић, Јов. Миодраговић, Др. Тих. Р. Ђорђевић.*

I.

Пок. Никола Чупић био је и срцем и душом војник. Жарко је желео рат на Турке. Кад би год што ново и лепо од војничке спреме набавио, свакад би говорио: *Ово ће требати кад се пређе у Босну.* А кад је, изнурен болешћу, видео да му се ближи крај животу, писао је између осталог... *кад не бејах срећан (као што су моји стари) да будем од користи на бојном пољу, са сабљом у руци, за што се спремах: оставићу све своје имање на просветне циљи... И просвеша је оштра као бојни мач, и она може да погњави Турке и да освети наше Косово.*

И зато је Одбор његове Задужбине на овом свечаном састанку, који се сваке године држи на овај дан, дан његове смрти, с нарочитим пијететом поменуо његово име, после великих и сјајних победа српске војске, после освећенога Косова и одагнања Турака са српских земаља, за чим је његова душа жудела, и одлучио да се из његове Задужбине, као прилог на његово име, изда 200 (две стотине) динара Народном Инвалидском фонду Св. Ђорђе.

II.

Деловођа и благајник *Жив. П. Симић*, прочитао је извештај о раду Одборову и имовном стању Задужбине за 1913 годину.

1. Књижевни рад.

На својим састанцима у 1913 години Одбор се бавио оценом списа поднесених за Годишњицу и примио: 1. Дра Миленка Р. Веснића: *Имбро И. Ткалац* — први помен; 2. Дра Веселина Чајкановића: *О грчким и римским изворима Доситејеве збирке басана;* 3. Андре Гавриловића: *Беч као заштитник М. Светића и почетак рада Ђ. Даничића;* 4. Андре Гавриловића: *Традиција о Бранковићима у Гундулићеву „Осману“;* 5. Јов. Миодраговића: *Двадесетпетогодишњица једне необичне културне установе (вечерње школе Др. Св. Саве);* 6. Воj. А. Гавриловића: *Лични лекар Вука Ст. Карацића,* биографске белешке; 7. Стевана Симића, професора: *Историја Кратовске Области;* 8. Узето на знање да је од чланка Ивана Иванића: *Српске школе у Турској,* који је почет у 32. Годишњици, остало за продужење у 33. Годишњици.

За време штампања Годишњице Председништво је примило: 9. Чланак Дра Петра Колендића, *Фра Бартуо Качић—Жарковић* по препоруци члана Одбора Дра Тих. Ђорђевића; и 10. Чланак Андре Гавриловића: *Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година* — и ако је за ову Годишњицу већ било грађе колико се у Годишњицу обично уноси, Председништво је и овај чланак унело у ову Годишњицу из разлога што се ових дана прославља стогодишњица Владике Рада — Његоша.

Сви су ови чланци и наштампани у 33. Годишњици, која је наштампана у 500 егземплара, а износи 25 штампаних табака и пет страна књижевнога текста.

1. Имовно стање.

1. Фонд.

	динара
Стални капитал Задужбине код Управе Фондова износи сада	74.500·—
Свега . .	74.500·—

2. **Примање.**

	динара
Прихода преостало из 1912 године . .	2.944·95
Примљено прихода у 1913 години . .	4.636·90
Свега . .	7.581·85

3. **Издавање.**

На хонораре, штампу, и остало издато .	4.937·05
Предато рачуну за 1914 годину . . .	2.644·80
Свега . .	7.581·85

Г. Министар Просвете откупио је у овој години 25 комплета Годишњице, свега 725 егземплара по 1·20 дин. за шта је од Министарства примљено 870 динара. Целу ову суму и још 360 дин. колико је по ранијој одлуци Одборовој требало унети у стални капитал Задужбине, благајник је предао Управи Фондова на умножење сталног задужбинског капитала. Према томе стални капитал који је 31 јануара 1913 године износио 73,270 динара, износи сада 74 500 дин.

Рачуне су по одлуци Одборској, прегледали Момчило Иванић и Јов. Миодраговић.

III.

Момчило Иванић саопшти да су он и Јов. Миодраговић рачуне прегледали, с оригиналним документима примања и издавања упоредили и нашли да су у свему тачни и исправни.

Одбор прима извештај.

IV.

Момчило Иванић реферовао је о чланку Андре Гавриловића: *О неколиким народним песмама у првој књизи Вукова зборника.*

Чланак је примљен за наредну Годишњицу.

V.

Деловођа и уредник Годишњице Жив. П. Симић саопштава да је од чланка Ивана Иванића: *Српске Школе у Турској* остало и за наредну Годишњицу толико да ће изнети око 7 штампаних табака.

VI.

Председник саопштава да је г. Министар Просвете намеран да и ове године откупи известан број комплета од Годишњице.

Примљено је на знање с благодарношћу.

VII.

Председник предлаже да се изабере ново председништво.

Одлучено је да и даље остане председник Добра Ружић а деловођа и благајник Жив. П. Симић, а рачуне да прегледају Момчило Иванић и Јов. Миодраговић.

С тим је састанак закључен.

Деловођа,
Жив. П. Симић

Председник,
Добр. М. Ружић

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
держан 31 јануара 1920 г. по ст. календару у Београду.

Били су чланови одбора: Живојин П. Симић, Срет. Ј. Стојковић, Јован Миодраговић, Гаврило Јовановић и Др Тих. Р. Ђорђевић.

I.

Деловођа Одбора, Жив. П. Симић, отворио је састанак овом речи:

Господо Одборници, пошто је Одбор Чупићеве Задужбине у току ратног времена изгубио свога председника, Добру Ружића, сматрао сам за дужност, као одборски деловођа, да Вас сазовем на састанак на овај дан, на који је одбор држао сваке године свој редовни, годишњи састанак, као на дан смрти оснивоца задужбине.

Господо Одборници, пошто је на данашњи дан, тачно пре педесет година, преминуо основалац ове

Задужбине и овог Одбора, Никола Чупић, устанимо, одајмо почаст његовој племенитој сени, и рецимо: слава му!

Одборници су, уставши, изрекли: Слава му!

Господо Одборници, у времену живота и смрти оснивaоца ове Задужбине, Николе Чупића, идеја водиља свију патриотских Срба била је: рат противу вековног непријатеља и угњетача српске нације Турака, и ослобођење и васкрснуће Српске Отаџбине и њене слободе. И оснивач ове Задужбине, Никола Чупић, жудео је за моментом судара српске и турске војске; жудео је да на бојном пољу послужи народу и Отаџбини као војник и официр српски, и, опремајући што му треба за тај, за њега свети моменат, имао је обичај рећи: „Ово ће требати кад се пређе у Босну.“ И, Господо Одборници, ја ћу и овога пута, као и на данашњи дан на одборском састанку 1914. г. цитирати његове речи: „...Кад не бејах срећан (као што су моји стари) да будем од користи својој Отаџбини на бојном пољу, са сабљом у руци, за што се свакад спремах: оставићу све своје имање на просветне циљи... И просвета је оштра као бојни мач, и она може да погњави Турке, и да освети наше Косово.“

Господо Одборници, на данашњи дан 1914. г., после сјајно свршенога рата против Турске Царевине и ослобођења јужних земаља Српске Отаџбине, када се држало да је жеља пок. Николе Чупића испуњена, јер је освећено Косово, Одбор је, после цитираних речи оснивaоца ове Задужбине, Николе Чупића, одлучио да Инвалидском Фонду Св. Ђорђе приложи из прихода Чупићева Фонда 200 динара. Али тада, тога дана, 1914. г. Одбор није могао предвидети да ће Српски Народ ускоро морати још једанпут да свети Косово, није могао предвидети страшне догађаје, којима ће почетак бити баш на Видов дан те године. Одбор није могао предвидети ратни оркан, који ће у току те године обухватити цео цивилизовани свет, подељен у две групе, које се међу собом сатираше пуне четири године, и у којем наша, Српска, тек ослобођена, Отаџбина постаде полазна тачка, и после херојских бо-

раба и сјајних победа, нападнута једновремено од три велике царевине и једне краљевине, би најзад савладана и прегажена, а становништво њено вргнуто на најстрашније муке до истребљења. Од присутних на томе састанку чланова Одбора није тога дана никоме ни на ум пасти могло, да ће четворица од тих људи, који су предано и ревносно служили српској просвети, оној просвети која је, по речима Николе Чупића, оштра као бојни мач, која може да погњави Турке, оној просвети која је ширила у Српском Народу свест и идеју о васкрсу Српске Државе и њене моћи, о идеји освећења Косова, у томе ратном пожару, и ако не на борбеним фронтовима, и ако у позадини, али извесно под теретом страшних прилика, лишени сваке неге и потребне помоћи, под теретом душевних болова за пропалом Отаџбином, положити животе своје, и не дочекати поновни састанак Одбора, коме су били предано искрени, и у пословима његовим ревносни. Та четири наша друга, Господо Одборници, јесу: Стојан Новаковић, Љуб. Ковачевић, Момчило Иванић, чланови и Добра Ружић члан и председник Одбора.

Г. Г. Одборници, устанимо, одајмо им тиме почаст и изрецимо: Слава им и Бог да им душу прости!

Одборници су устали и с пијететом изговорили: Слава им и Бог да им душу прости!

II.

Извештај о књижевном раду и имовном стању.

Књижевног рада за све време од последњег Одборског састанка 31 јануара 1914. г. није било. Један чланак, г. Андре Гавриловића, професора, предат за наредну Годишњицу, и наставак чланка г. Ивана Иванића: О српским школама у Турској Царевини, уништили су непријатељски војници, који су по заузећу Београда ушли у моју кућу, развалили мој писаћи сто, однели из њега све што је било од вредности, а рукописе и те и моје с осталим хартијама уништили.

Имовно стање стоји овако:

	динара
1. Стални капитал Фонда у Управи Фондова на дан 31 јануара 1914. г. износио је	74.500.
Свега . .	74.500·—

А какво је стање фонда сада видеће се тек, кад се донесе закон о мораторијуму.

	динара
2. Од потрошног капитала на дан 31 јануара 1914. године остало је	2.644·80
У току године примљено је од Министарства Просвете за откупљених 1430 књига Годишњице по 1·40 дин.	2.000·
Свега . .	4.644·80
3. На хонораре, штампу и повез књ. 33. Годишњице и остало, по гласу признаница, које прилажем, издато	3.910·20
Непотрошеног капитала налази се у готову	734·60
Свега . .	4.644·80

III.

По одлуци одборској ове су рачуне прегледали и с документима примања и издавања упоредили, и у благајничкој књизи потврдили тачност примања и издавања у означеним цифрама г. г. Јов. Миодраговић и Гавр. Јовановић, и Одбору о томе реферисали.

Одбор је извештај примио на знање и даје благајнику разрешење за те рачуне.

IV.

Деловођа износи предлог да се изаберу четири члана на упражњена места у Одбору, и кандидује ова лица: Павла Поповића, проф. Универзитета; Др Милету Новаковића, проф. Универзитета; Др Веселина Чајкановића, проф. Универзитета и Др Владимира Ћоровића, проф. Универзитета.

После кратке дискусије Одбор је ову кандидацију усвојио и ова су Господа изабрана за чланове Одбора.

V.

Деловођа износи предлог да се изаберу председник и деловођа. Предлаже да за председника буде изабран један од г. г. Срет. Стојковића и Др Тих. Ђорђевића.

Одбор је једногласно понудио председничко место досадашњем деловођи Жив. Симићу. Он је захвалио на почасти, али је изјавио: да је у интересу саме установе да председничко место заузме човек агилнији, енергичнији, који има веза са савременим просветним људима и установама, док је, међутим, он већ више везан за кућу и живи повученим животом. Зато не може да се прими избора и моли да се за председника избере друго лице.

Уваживши ге разлоге Одбор је потом једногласно изабрао за председника г. Срет. Стојковића. Г. Стојковић је захвалио на указаној му почасти, али из истих разлога, које је навео и садашњи деловођа, не може да се прими председништва.

Најзад Одбор, уваживши и разлоге г. Стојковића, изабрао је за председника г. Др Тих. Р. Ђорђевића.

За деловођу и благајника Одбор је и на даље изабрао досадањег деловођу Жив. П, Симића.

VI.

Председништву је остављено да сазове, кад нађе за потребно, Одбор на ванредни састанак ради договора о томе: шта Одбор у овим приликама сме предузети од послова који спадају у његов круг.

С тим је састанак закључен.

Деловођа,
Жив. П. Симић.

Председник,
Др Тих. Р. Ђорђевић.

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан у Београду 2 априла 1920 год.

Били су: председник Др Тих. Р. Ђорђевић, чланови: Жив. П. Симић, Срет. Ј. Стојковић, Јов. Миодраговић, Гаврило Јовановић, Павле Поповић, Др Милета Новаковић, Др Веселин Чајкановић, Др Владимир Ђоровић.

I.

Председник ставља на расправу питање о раду на Годишњици.

По опширној дискусији о овоме питању дошло се до закључка, да се при скупоћи, која у данашњим приликама влада у штампању књига, Годишњица не би могла издати приходом од овогодишње камате на задужбински капитал. Да би се пак приход за штампање Годишњице повећао, треба настати да се распродаду Годишњице којих је преостало нераспродатих и неупропашћених за време рата. А да би се томе могло приступити, треба прво наћи локал, у којем ће се те књиге моћи распоредити и видети колико бар приближних комплета и колико и којих раздружених књига има, јер су те књиге из собе, у којој су у згради Академије Наука биле, због неке потребе избачене и стрпале на гомилу у један мали, влажан, простор, у којем се с њима не може чинити никакав распоред.

Пошто Одбор не располаже новчаним средствима да би се могао најмити локал за ту потребу, остало се на томе да се умоли која од књижевних установа за гостопримство. У првом реду дошло се на мисао да се за то умоли Срп. Књ. Задруга.

Односно цене, по коју да се у овим приликама поскупелих књига продају Годишњице, одлучено је да председник ступи у погодбу с Министарством Просвете, руководећи се што већом коришћу по Задужбину, а за остале купце комплети да се продају по 5 дин. од књиге, а поједине, раздружене књиге, ако буде могуће и скупље.

II.

Како је у току ратног времена овај Одбор изгубио своја четири члана: Ст. Новаковића, Љуб. Ковачевића, Добр. Ружића и Момчила Ивануђа, потребно је да се напишу и у наредној Годишњици штампају некролози овим члановима Одбора, како је то већ раније уведено као правило.

Примили су се Павле Поповић да напише некролог Ст. Новаковићу, Др Влад. Ђоровић — Љуб. Ковачевићу. Остављено је председништву да ангажује лица која ће написати некрологе Добр. Ружићу и Момчилу Иванићу.

Деловођа, **Жив. П. Симић.** Председник, **Тих. Р. Ђорђевић.**

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
држан у Београду 19 новембра 1920 г.

Били су: председник Др Тих. Р. Ђорђевић; чланови: Жив. П. Симић, Срет. Ј. Стојковић, Гаврило Јовановић, Др Радован Кошутић, Др Милета Новаковић, Др Влад. Ђоровић, Др Веселин Чајкановић.

I.

Председник саопштава да је према одборској одлуци донетој на састанку од 2. априла о. г. чинио покушаје да се од пређашњих Годишњица распрода што више те да би се створила могућност да се приступи штампању наредне Годишњице, и да се нешто у том погледу успело, али да то не даје могућности за штампање Годишњице. Међу тим он је учинио корак код Министарства Просвете и Управе Фондова односно питања о камати на задужбински капитал за време рата, и добио је изјаву Управе Фондова да ће она камату на задужбински капитал рачунати и Од-

бору издати за све време рата, према чему је Одбор Задужбине стављен у могућност да приступи раду на издању наредне Годишњице.

II.

Од радова за наредну Годишњицу председник приказује:

1. Чланак Јов. Миодраговића „Београд за време балканског и великог јевропског рата (1912—1918)“ као прилог за историју Београда.

2. Чланак Дра Влад. Ђоровића “Бан Кулин“.

3. Свој чланак „Из Милошеве Србије“.

4. Чланак Дра В. Чајкановића „Неколике примедбе уз српски Бадњи дан и Божић“.

5. Чланак Дра Милана З. Влајинца „О млекарској производњи помоћу крављег млека“. (Овај чланак примљен је по накнадном реферату Дра Милете Новаковића).

6. Доктор В. Чајкановић предлаже да се прими чланак г. Милана Мајзнера „Трагови Култа Мајке Богова у Србији“.

7, Др Вл. Ђоровић подноси некролог пок. Љ. Ковачевићу.

Сви су ови чланци примљени за Годишњицу.

Према томе што ће у ову књигу Годишњице доћи још три некролога, а одлучује се да ова Годишњица не буде већа од 15 штампаних табака, оставља се председништву да се према томе управља, ако би још какав чланак био понуђен и могао добити места у овој књизи.

III.

Одлучено је да се ова књига Годишњице наштампа у 1000 егзамплара. А Предсаднику и Деловођи остављено је да одлуче у којој штампарији да се књига штампа.

IV.

Одлучено је да према промењеним прилиама и хонорар писцима чланака буде одсад 160 динара од

штампаног табака, и да се писцима, који изјаве жељу, одштампа о трошку Задужбине сепаратно по 50 егземплара од њиховога чланка.

V.

Овлашћује се председништво да, пошто задржи за потребе Одбора 20 комплета, остале Годишњице прода по својој увиђавности односно цене.

VI.

На тражење послужитеља, који је Годишњице, кад су пренете у магацин Срп. Књиж. Задруге, уредио по комплетима и свескама изда као хонор 150 динара, и да му се за сваки сазив чланова издаје по 10 динара.

VII.

Пошто је на годишњем састанку Одбора 31 јануара ове год. констатовано да се тог дана навршило 50 година од смрти племенитог оснивоца ове Задужбине, Николе Чупића, то председник предлаже да се то у овој Годишњици обележи једним прегледом онога што је ова Задужбина у томе времену дала српској просвети.

Стављено је деловођи у дужност да то изврши.

Стим је састанак закључен.

Деловођа,
Жив. П. Симић.

Председник,
Тих. Р. Ђорђевић.

ШТА ЈЕ СРПСКОЈ ПРОСВЕТИ ДАЛА ЗА ПРВИХ 50 ГОДИНА

ЗАДУЖБИНА НИКОЛЕ ЧУПИЋА

31 Јануара 1870 године, далеко од своје Отаџбине, коју је жарко љубио и желео за њено ослобођење и уједињење положити живот свој, испустио је своју племениту душу потомак Змаја од Ноћаја — Стојана Чупића, познатога јунака из Првога Српског-Устанка — артиљеријски капетан *Никола Чупић*.

Никола Чупић је преминуо у афричкој приморској вароши Орану, куда је био отишао да би нашао лека својој тешкој грудној бољци. А кад се већ уверио да му лека нема и да му се приближује последњи дан живота, и да неће дочекати да својој Отаџбини послужи „на бојном пољу, са сабљом у руци“, узео је перо у руку, која је већ почела отказивати моћ да њиме влада, и написао тестаменат којим оставља све своје имање да се оснује књижевни фонд из чијег ће се прихода издавати научна и морална дела, јер, вели, „и просвета је оштра као бојни мач, и она може да погњави Турке и да освети наше Косово“.

У свом тестаменту ставио је Чупић и наредбу да се састави Одбор од 12 лица којем ће бити стављено у „аманет да се његова жеља извршује“.

Одбор је тај састављен и отпочео намењени му посао у децембру 1874 године, а прво књижевно дело издао је 1875 године. Од тада па до 31 јануара 1920 године, ког се дана навршило 50 година од смрти родољуба Николе Чупића, Одбор његове Задужбине старао се да што достојније и што корисније извршује жељу Чупићеву. И пошто се одбије и последњих шест ратних година, за које време Задужбина није радила, за осталих четрдесет година, под управом њенога

Одбора Чупићева Задужбина, са својим скромним новчаним средствима, дала је српској просвети 32 дела популарно-научне садржине и 33 Годишњице, у којима је српској просвети дат 291 чланак оригиналне, популарно-научне, махом националне садржине.

Када су та засебна књижевна дела и којим су редом по кронологији излазила, види се из овога списка:

1. **М. Ђ. Милићевић:** Чупићи, Стојан и Никола, Београд 1875.
2 **П. Ј. Савић:** Гарније-а, Први појмови политичке економије. Београд 1876.
3. **Н. Ј. Петровић:** Кућа као васпитаоница, од Стоја. Београд 1876.
4. **Стојан Новаковић:** Српске народне загонетке. Панчево 1877.
5. **Мита Ракић:** Један лист из социјалне физике. Београд 1877.
6. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, I. Београд 1877.
7. **К. С. Араницки**; Рефлекси мозга, од И. Сјеченова. Београд 1877.
8. **Годишњица Николе Чупића:** Књига I. Београд 1877.
9. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, II. Београд 1877.
10. **Годишњица Николе Чупића**. Књига II. Београд 1878.
11. **В. Ј. Петровић:** Жена као домаћица, од проф. Д-ра Л. Стајна. Београд 1879.
12. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа, III. Београд 1879.
13. **Годишњица Николе Чупића**. Књига III. Београд 1879.
14. **С. В.:** Прилози дијететици душе, од Е. Фрајтерслебена. Београд 1880.
15. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, књига прва. Београд 1880.
16. **Н. Капетановић:** Карактер и дух политичких партија, од Ј. Блунчлија. Београд 1880.
17. **Д-р Папакостопулос:** Одисија Омерова. Београд 1881.
18. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, друга књига. Београд 1881.
19. **Годишњица Николе Чупића**. Књига IV. Београд 1882.
20. **Годишњица Николе Чупића**. Књига V. Београд 1883.
21. **Годишњица Николе Чупића**. Књига VI. Београд 1884.
22. **Ђорђе Малетић:** Грађа за историју Народнога Позоришта. Београд 1884.
23. **Годишњица Николе Чупића**. Књига VII. Београд 1885

24. **Гајење мале деце,** Марије Манасејине, превела Д-р Драга Љочић. Београд 1885.
25. **Годишњица Николе Чупића.** Књига VIII. Београд 1886.
26. **Годишњица Николе Чупића.** Књига IX. Београд 1887.
27. **М. Ђ. Милићевић:** Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба. Београд 1888.
28. **Годишњица Николе Чупића.** Књига X. Београд 1888.
29. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XI. Београд 1889.
30. **М. Ђ. Милићевић:** Кнез Милош у причама. Београд 1891.
31. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XII. Београд 1891.
32. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIII. Београд 1893.
33. **Стојан Новаковић:** Срби и Турци XIV. и XV. века. Београд 1893.
34. **М. Ђ. Милићевић:** Жена XX. века, написали Жил Симон, члан француске Академије и Густав Симон, д-р медецине. Београд 1894.
35. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIV. Београд 1894.
36. **Андра Гавриловић:** Писма о књижевности у Словенаца. Београд 1895.
37. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XV. Београд 1895.
38. **М. Ђ. Милићевић:** Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара. Београд 1896.
39. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVI. Београд 1896.
40. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVII. Београд 1897.
41. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVIII. Београд 1898.
42. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIX. Београд 1899.
43. **М. Ђ. Милићевић:** Кнез Милош у причама, нова збирка. Београд 1900.
44. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XX. Београд 1900.
45. **М. Ђ. Милићевић:** Додатак Поменику знаменитих људи у српског народа. Београд 1901.
46. **Војвода Марко Миљанов:** Примјери чојства и јунаштва. Београд 1901.
47. **Споменица М. Ђ. Милићевићу:** Београд 1901.
48. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXI. Београд 1901.
49. **Андра Гавриловић:** Београдска Велика Школа 1808 — 1813. Београд 1902.
50. **Д-р Ј. Х. Васиљевић:** Прилеп и његова околина. Београд 1902.
51. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXII. Београд 1903.
52. **Срета ј. Стојковић:** Лазарица или Бој на Косову. Београд 1903.
53. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIII. Београд 1904.
54. **Добра Ружић:** Пчеларски Речник. Београд 1904.
55. **М. Ђ. Милићевић:** Караџорђе у говору и створу. Београд 1904.
56. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIV. Београд 1905.
57. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXV. Београд 1906.

58. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXVI. Београд 1907.
59. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXVII. Београд 1908.
60. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXVIII. Београд 1909.
61. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIX. Београд 1910.
62. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXX. Београд 1911.
63. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXXI. Београд 1912.
64. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXXII. Београд 1913.
65. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXXIII. Београд 1914.

Који су поименце чланци, о чему се у њима говори, и од којих су писаца изишли у досадашње 33 Годишњице, види се из овога списка:

Књ. 1. — 1. М. Ђ. Милићевић: *Постанак Чупићеве Задужбине.* — 2. М. Ђ. Милићевић: *Српска слога.* — 3. Чед. Мијатовић: *Шта је желео и радио српски народ у XVI. веку.* — 4. М. Ђ. Милићевић: *Славе у Срба.* 5. Ст. Новаковић: *Земљиште радње Немањине.* — 6. Ст. Бошковић: *Слике из времена реформације.* — 7. Свет. Вуловић: *Петар Петровић Његуш, песник српски.*

Књ. 2. 8. Ђорђе Малетић: Мишљење о Туроманову преводу *Демостенове беседе за Венац.* — 9. Свет. Николајевић: Мишљење о *истом делу.* 10. Ст. Бошковић: Мишљење о II. књ. *Живот и дела великих људи из свих народа*, које је написао М. Ђ. Милићевић. 11. Стојан Новаковић: Мишљење о *истом делу.* — 12. Чед. Мијатовић: Мишљење о Калајевој *Историји Српског Народа*, у преводу Гавр. Витковића. — 13. Љуб. Ковачевић: Мишљење о *истом делу.* — 14. Св. Вуловић: Мишљење о Јиречекову делу *Војнички друм од Београда до Солуна*, у прев. Вел. Антића. — 15. Ст. Новаковић: Мишљење о *истом делу.* — 16. Ст. Новаковић: *Српске Народне Песме о бој на Косову.* — 17. Љуб. Ковачевић: *Колика је Аксаја.* 18. М. Ђ. Милићевић: *Општине у Србији.* — 19. Архим. Иларион Руварац: *Нешто о Босни, Дабарској или Дабро-босанској епископији и о српским манастирима у Босни.* 20. Ст. Новаковић: *Паланка-паланга-полуга-Брвеник*, прилог ка историји речи срп. језика. 21. Ст. Новаковић: *Ка години 1807. српске историје*, из бележника с путовања X. Пуквиља кроз Босну и Стару Србију. 22. Свет. Вуловић: *Сима Милутиновић Сарајлија, песник српски.* — 23. Свет. Николајевић: *Римски историк Тацит.*

Књ. 3. 24. Свет. Вуловић: Мишљење о делу Л. Стајна *Жена као домаћица*, у прев. Вук. Ј. Петровића. — 25. Чед. Мијатовић: Мишљење о *истом делу.* 26. Милош Зечевић: Мишљење о Писаревљеву делу *Прелом умнога живота Европе у Средњем Веку*, у прев. Јокс. Павловића. — 27. Мита Ракић: Мишљење о *истом делу.* — 28. Ст. Бошковић: Мишљење о Блунчлијеву делу *Карактер и Дух политичких партија*, у

прев. Николе Капетановића. — 29. Милан Пироћанац: Мишљење о *истом делу*. — 30. Др. Владан Ђорђевић: Мишљење о делу *Свет и човек* од неименована писца. — 31. Милан Кујунџић: Мишљење о Керијеву делу *Јединство закона, доказано у односима природних, социјалних, духовних и моралних наука*, у прев. Ст. Р. Поповића и М. Вујића. — 32. Чед. Мијатовић: Мишљење о *истом делу*. — 33. М. Ђ. Милићевић: Мишљење о делу Ст. Обрадовића, *Сеоска села и приповешке*. — 34. Свет Вуловић: Мишљење о *истом делу*. — 35. Ст. Бошковић: Мишљење о делу Чед. Мијатовића *Деспот Ђурађ Бранковић*. 36. Свет. Николајевић: Мишљење о *истом делу*. — 37. Свет. Николајевић: Мишљење о делу Фрајтерслебенову *Прилози Дијететици душе* у прев. С. В. — 38. Чед. Мијатовић: Мишљење о *истом делу*. 39. М. Ђ. Милићевић: *Задужбине у Срба*. 40. Јован Живановић: *Пчеларство у Срба*. 41. Анта Алексић: *Ибар од Рашке до Карановца*. — 42. Чед. Мијатовић: *Под Царградом 1453*. 43. Сава М. Мартиновић: *Јаков Даковић војвода Граховски*. — 44. Св. Вуловић: *Појави у нашој најновијој литератури*. — 45. Ст. Новаковић: *Праска-праква; бреска-бреква*, прилог к историји речи срп. језика. — 46. Архим. Иларијон Руварац: *Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти Краља Вукашина и смрти Цара Уроша*. 47. Ал. Н. Спасић: *Политичке системе*. — 48. Ст. Новаковић: *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV. и XV. века*. — 49. Љуб. Ковачевић: *Неколико хронолошких испитака у срп. историји*.

Књ. 4. — 50. Милутин Гарашанин: Мишљење о Макијавелову *Владару*. — 51. Ђорђе Малетић: Мишљење о Калајевој *Историји Српскога Народа* у прев. Гавр. Витковића. — 52. Свет. Вуловић: Мишљење о *истом делу*. — 53. Ст. Новаковић: *Духовни живот*, беседа приликом нарастоса Николи Чупићу. — 54. Свет. Вуловић: *Ђура Јакшић, песник и сликар*. — 55. М. Ђ. Милићевић: *С Дунава над Пиву*, путне белешке. — 56. Ст. Новаковић: *Никоље-Пазар и Бихор-Град*, прилог срп. географији. — 57. Анта Алексић: *Мачванска блатишта*. — 58. Анта Алексић: *Прокопи Горњег Поморавља у Лепеницу*.

Књ. 5. — 59. М. Ђ. Милићевић: *Помени о Ђури Даничићу*. — 60. Ст. Новаковић: *Град Вишесав и Видинска област*. — 61. К. С. Протић *Одломци из историје Београда*. — 62. Милован Ђ. Миловановић: *Наслеђно право у старом српском праву*. — 63. Д. Ж. Братић: *Из Никшића на Горанско*. — 64. Анта Алексић: *Грађа за картографију и географију Србије*. — 65. Анта Алексић: *Грађа за нашу новију рашну историју*. — 66. М. Ђ. Милићевић: *Павле Кустурић, свештеник Влашимирачки*. — 67. Свет. Николајевић: *Једна Грчка песмарица о српском устанку*.

Књ. 6. 68. Свет. Вуловић и Љуб. Ковачевић: Мишљење о Изводу из Лиречекове *Историје Бугара*, који је начинио Ж. П. Симић. — 69. Ст. Новаковић: *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности.* — 70. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 71. Љуб. Ковачевић: *И опет Краљ Вукашин није убио Цара Уроша.* — 72. Свет. Вуловић: *Рујно*, прилог испитивању епитета у срп. нар. усменој књижевности.

Књ. 7. — 73. Д-р Л. Докић и Д-р Л. К. Лазаревић: Мишљење о делу Марије Манасејине *Гајење мале деце* у прев. Д-р Драге Ђочић. — 74. М. Ђ. Милићевић: *Етнографска изложба у Москви.* — 75. Свет. Вуловић: *Из старе српске књижевности.* — 76. Свет. Николајевић: *Бајрон.* — 77. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 78. Стев. Котуровић: *Криминална статистика Београда.* — 79. Свет. Вуловић: *Прилог познавању садашњег стања усмене српске поезије.* — 80. Св. Вуловић: *Још по нешто за биографију Петра II. Петровића Његуша.*

Књ. 8. 81. Ст. Бошковић: *Слике из реформације.* — 82. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 83. Ст. Новаковић: *Белешке о Ђури Даничићу.*

Књ. 9. 84. Ст. Новаковић: *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице.* — 85. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 86. Раша Милошевић: *Кооперација је природно-економска категорија.* — 87. Ст. Новаковић: *Лонца*, к ист. речи срп. језика. — 88. Ст. Новаковић: *Псалтир и епистола Виценца Вуковића 1546*, — прилог библиогр. старих штампаних књига српских. — 89. Ст. Новаковић: *Римско-византијско право и народни правни обичаји — право првенства рођака и суседа при куповини земље.* — 90. Арх. Нић. Дучић: *Срп. Арханђелски манастир у Јерусалиму, задужбина Краља Милутина.*

Књ. 10. — 91. Д-р Никола Крстић: Мишљење о делу Миленка Р. Веснића *Јустинијанови закони и старинско право.* — 92. Арх. Илар. Руварац: *Вукан, најстарији син Стеф. Немање и Вукановићи.* — 93. Ђен. К. С. Протић: *Одломци из историје Београда.* — 94. Арх. Илар. Руварац: *Мирослав, брат Стеф. Немање, великога жупана српскога.* — 95. Ђен. К. С. Протић: *Мухамеданска и хришћанска година.* — 96. Љуб. Јовановић: *Ратовање Херцега Стјепана с Дубровником 1451 — 1454.* — 97. Љуб. Ковачевић: *Знамените српске властеоске породице средњега века.* — 98. Љуб. Ковачевић: *Вук Бранковић (1372—1389).*

Књ. 11. 99. Д-р Милов. Ђ. Миловановић: *Пољско питање у XIX. веку.* — 100. Стев. Котуровић: *Статистички преглед самоубистава у Србији 1845—1884.* — 101. Ст. Новаковић: *Још један прилог к историји ваљевске митрополије.*

— 102. Ст. Новаковић: *Под зидинама Цариграда — сабор Светога Петка 1887.* — 103. Димитр. Руварац, парох земунски: *Говор на парастосу Димитрија Давидовића*, у смедеревској цркви. — 104. Ст. Новаковић: *Црквени војвода*, остатак пећске патријаршијске хрисовуље у једном народном обичају онога краја. — 105. Љуб. Стојановић: *Прилог историји Црне Горе времена Степана Малог.* — 106. М. Ђ. Милићевић: *Помен Д-ру Јосифу Панчићу.*

Књ. 12. — 107. Ђен. К. С. Протић: *Ратни догађаји из другог српског устанка год. 1815 под војводом Милошем Обреновићем.* — 108. Д-р Мил. Р. Веснић: *Општи имовински законик за Кнежевину Црну Гору, и његова важност за науку и законодавство.* — 109. Свет. Николајевић: *Краљевско-српска Велика Школа за 50 њених година*, говор у свечаној седници Акад. Савета 4. септ. 1889. год. — 110. Свет. Николајевић: *Предавања из књижевне естетике.*

Књ. 13. — 111. Ст. Новаковић: *С Мораве на Вардар*, путне белешке. — 112. Ђен. К. С. Протић: *Ратни догађаји из првога српскога устанка 1804—1813. год.* — 113. Дим. Руварац, парох земунски: *О првом штампаном словенском буквару за српску децу.* — 114. Дим. Руварац: *И још нешто о животу Св. Ђурђа Крашовца.* — 115. Т. П. Станковић: *Како се г. 1871. у Призрену основао турско-српски лист „Призрен“.* — 116. Д-р Мил. Р. Веснић: *Џон Хауард, апостол XVIII. столећа.* — 117. Милојко В. Веселиновић: *Речи што означавају сродство, родбину и својту у оридском крају.* — 118. М. Ђ. Милићевић: *Некролог пок. Ђен. Кости С. Протићу.*

Књ. 14. — 119. Ст. Новаковић: *Буркард и Бертрандон де-ла Брокијер о Балканском Полуострву XIV. и XV. века.* — 120. М. Ђ. Милићевић: *Из својих успомена.* — 121. Д-р Мил. Р. Веснић: *Празноверице и злочини с нарочитим погледом на празноверицу о закопаном благу.* — 122. Арх. Илар. Руварац: *Прилошци к познавању извора српске историје.* — 123. Св. Вуловић: *Белешке и белешчице језичне, литерарне, историчне, фоклористичне и др.* — 124. Милојко В. Веселиновић: *Кроз Косово.* — 125. Јов. Х. Васиљевић: *Остатци старих српских цркава у Кумановској Кривој Реци.* — 126. Станоје Станојевић: *Прилошци библиографији Србуља.* — 127. М. Ђ. Милићевић: *Некролози члановима одбора Кости Маринковићу, Ђен. Јов. Анђелковићу, Миши Ракићу и Сави Срећеновићу.*

Књ. 15. — 128. М. Ђ. Милићевић: *Из својих успомена.* — 129. М. Ђ. Милићевић: *Д-р Ватрослав Јагић у Србији и у Софији.* — 130. Ђ. Поповић: *Буна Попа Ђака у Банату.* — 131. Јов. Х. Васиљевић: *Прилози к историји књижевности.* — 132. Ђорђе Стратимировић: *О Балшићима.* — 133. Дра-

гутин Милутиновић: *Из Србијанке Симе Милутиновића*, коментар на *Први Поход на Ужице*. — 134. М. В. Веселиновић: *Еснафи у Скопљу*.

Књ. 16. — 135. М. Ђ. Милићевић: *Из својих успомена*. — 136. Драг. С. Милутиновић: *Из Србијанске Симе Милутиновића*, коментар на Дивотник. — 137. Неименов. писац: *Кроз Босну, Херцеговину и Боку Которску*, путне, војно-геогр. и друге белешке. — 138. Зарија Р. Поповић: *Пред Косовом*, белешчице из доба 1875—1878. — 139. Јов. Х. Васиљевић: *Ка историји града Врања и његове околине*.

Књ. 17. — 140. Мил. Ђ. Милићевић: *Из својих успомена*. — 141. Ст. Новаковић: *Путничке белешке о Балканском Полуострву XVII. и XVIII. века*. — 142. Ђ. Поповић: *Писмо кнеза Николе Васојевића сину Алтоману*. — 143. Ђ. Стратимировић: *Православна црква у Боци Которској*. — 144. Срета Стојковић: *Физичко васпитање и његове реформе*. — 145. Ст. Новаковић: *Српски штампари у Румунији*. — 146. Д-р Мил. Р. Вешић: *Предлози за деобу Турске*. — 147. Драг. С. Милутиновић: *Из Тројесесетгодишњице С. Милутиновића*, коментар на *Проживљавку*. — 148. Ст. Новаковић: *Гица*.

Књ. 18. — 149. М. Ђ. Милићевић: *Задружна кућа на селу*. — 150. Милош Велимировић свешт. пиротски: *Висојевићи, Полимље, Метохија*. — 151. Миленко Вукићевић: *Школе и ширење писмености у држави Немањића*. — 152. Андра Гавриловић: *Белешке о варијантима срп. нар. песама*. — 153. Драг. С. Милутиновић: *Из србијанке С. Милутиновића*, коментар на спев *Благоразумија сила*. — 154. Момчило Иванић; *Некролог Свет. Вуловићу*.

Књ. 19. — 155. Д-р Манојло Смиљанић: *Развитак породице и њене фазе*. — 156. А. Гавриловић: *Шумадинка*, културно-историјска слика. — 157. Синиша: *Лепан срез*, геогр. истор. студија. — 158. А. Гавриловић: *Прилошак проучавању срп. нар. поезије*. — 159. Драг. С. Милутиновић: *Из Србијанке Симе Милутиновића*: *Основање Учишта* с коментаром. — 160. А. Гавриловић: *Ка биографији П. П. Његоша*. — 161. Бен. Јов. Мишковић: *Букуља и Венац*. — 162. М. Ђ. Милићевић: *Путне и друге белешчице*. — 163. Аврам Н. Поповић: *Врхлаб-Беласица и жупа Врховина*.

Књ. 20. — 164. Петар Р. Косовић и Мих. Миладиновић: *Трговачки центри и путови по српским земљама у Средњем веку и у турско време*. — 165. Д-р Јован Хаџи-Васиљевић: *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*. — 166. Мих. Ј. Борђевић, проф.: *Ђурађ Кастриотић-Скендер-бег*. — 167. Драг. С. Милутиновић: *Из Србијанке С. Милутиновића*: *Мрчица Васкрс* с коментаром. — 168. Д-р М. В. Смиљанић: *Географско-привредни односи Црне Реке и Тимочке Крајине*. — 169. А. Гавриловић: *Биографски прилози новијој историји српској*

170. М. В. Веселиновић: *Scupi*, старо Скопље. 171. М. В. Веселиновић: *Изморник*, жупа у Гњиланској кази-вилајету. — 172. М. Ђ. Милићевић: *Из Фрушке Горе*: ман. Гргетег и Раковац. — 173. М. Ђ. Милићевић: *Скит Светога Великомученика Ђорђа*. — 174. Арх. Илар. Руварац: *Прилошци*: О Чупи Капетану, Продан Штета и Нови Град. Големовић Бура. О Богородичином ман. у Радешину у XV. веку.

Књ. 21. — 175. Ст. Новаковић: *Ђорђе Арсенијевић Емануел, кавалеријски ђенерал (1775—1837)*. — 176. Петар Р. Косовић и Мих. Ј. Миладиновић: *Трговачки центри и путови по српским земљама у средњем веку и у турско време*. 177. Бен. Јов. Мишковић: *Географско-историјске слике из Краљевине Србије*: град и жупа Борач, и Делиград. — 178. М. Ј. Гајић: *С Лепенца на Радику*, пути. белешке. — 179. Ст. Новаковић: *Да се не заборави*, приложак к ист. Србије из год. 1807. — 180. Рад. Космајац: *Лека-Канум*, Лекин закон за Арбанасе. — 181. Тих. Р. Ђорђевић: *Самрини обичаји у Турака*. — 182. Ст. Новаковић: *Последњи покушај*, депутација српска у новембру 1813. пред царем Александром I. у Франкфурту на Мајни.

Књ. 22. — 183. М. Ђ. Милићевић: *Црте за ранију слику Сриске Престонице*. 184. А. Гавриловић: *Два прилога историји ослобођења Србије*: Сеча кнезова: Српски упад у Топлицу и Лаб 1806. — 185. Јов. Ђорђевић: *Војода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV. века*. — 186. Павле Поповић: *Дубровачка биографија*. — 187. Д-р Тих. Р. Ђорђевић: *Обичаји у Цигана у Краљевини Србији*. — 188. М. В. Веселиновић: *Рашко-Призренски и скендеријски митрополити Мелетије* (1854—1895). — 189. Ж. П. С. *Некролог Стев. Д. Поповићу*.

Књ. 23. — 190. Милешко Вукићевић: *Кратак преглед имовинских облика земље у старој српској држави*. — 191. Јован Томић: *О историји Црне Горе црногорскога митрополита Василија Петровића*. — 192. А. Гавриловић: *Најмлађи круг Народних Песама*. — 193. Бен. Јов. Мишковић: *Географско-историјске слике из Краљевине Србије*. — 194. А. Гавриловић: *Доситије у Трсту 1802—1806*. — 195. Риста Т. Пророковић: *Једно љето четовања*.

Књ. 24. — 196. Свет. Николајевић: *Приповетка у Грка*, из савремене грчке књижевности. — 197. Јов. Миодраговић: *Милорад П. Шапчанин као педагог*. — 198. Д-р М. В. Смиљанић: *Етнографско груписање народа Балканскога Полуострва*. — 199. М. Ђ. Милићевић: *Шта значи реч шрап*. — 200. А. Гавриловић: *Девет прилога историји срп. књижевности у XIX. веку*. — 201. Павле Поповић: *Нештампане драме Јоакима Вујића*. — 202. Иван-Јов.-Шевић Доњокрајски: *Ношење Крста*, срп. нар. обичај из Црне Горе. — 203. Јов.

Николић: *Из Пресе*, неколики обичаји и веровања. — 204. Д-р Тих. Р. Ђорђевић: *Из Турске фоклоре.*

Књ. 25. — 205. Ст. Новаковић: *Два дана у Скопљу*, белешке и размишљања с пута. — 206. Св. Николајевић: *Пацифистички покрет у XIX. веку и Хашка Конференција.* — 207. Јов. Живановић, проф.: *Набирчење по књизи д-ра Бихнера инстинкат и интелигенција у пчела.* — 208. Аврам Н. Поповић: *Горњи Ибар средњега века*, истор. геогр. разматрања. 209. А. Гавриловић: *Одјеци Шилерова Звона у срп. умет. поезији.* — 210. Ст. М. Мијатовић, уч.: *Никола Мандрда.* — 211. М. В. Веселиновић: *Поменик земунске школе.* — 212. Момчило Иванић: *Некролог митрополиту Инокентију.*

Књ. 26. — 213. Ст. Новаковић: *Вук Караџић и Н. Н. Надеждин*, прилог к биограф. В. С. Караџића. — 214. Божа Кнежевић: *Источни народи уопште.* 215. Ст. Новаковић: *Соће и Сокалник у Средњев. Србији.* — 216. А. Гавриловић: *Књижевно интересовање у Србији за време устанка.* — 217. Авр. Н. Поповић: *Горњи Ибар Средњега Века.* — 218. Ст. Новаковић: *Параспор*, прилог к познавању старих аграрних обичаја Балк. Полуострва. 219. А. Гавриловић: *Српска народна лирика.* — 220. Ст. Новаковић: *Сугаре — поша јаничарска*, к испитивању речи срп. јез. — 221. М. В. Веселиновић: *Народни називи месеца у Срба.*

Књ. 27. — 222. Ст. Новаковић: *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885—1886.* 223. Срет. Ј. Стојковић: *Краљевић Марко*, литер. истраживање узрока његове славе и популарности у срп. народу. — 224. Свет. Николајевић: *Данска*, путн. белешке из Скандинавије. — 225. Авр. Н. Поповић: *Устанак у Горњем Ибру и по Копаонику 1806—1813.* — 226. Ст. Новаковић: *Константин Константиновић Родофиникин*, биогр. белешке. — 227. Добр. Ружић: *Велики људи.* — 228. Д-р Тих. Р. Ђорђевић: *Вера, начин живота и занимање у Цигана Краљевине Србије.* — 229. Петар Р. Косовић: *Жупа Конавли у историји града Дубровника.*

Књ. 28. — 230. Ј. Миодраговић: *Стеван Д. Поповић као педагог.* — 231. Божа Кнежевић: *Религија у историји.* — 232. Добр. Ружић: *Велики људи.* — 233. Свет. Николајевић: *Норвешка*, путн. бел. из Скандинавије. — 234. Д-р Владимир Ђоровић: *О српском јамбу.* 235. В. Трпић: *Манастир Св. Тројице у Призренском округу.* 236. П. Р. Косовић: *Жупа Конавли*, — 237. Дан. А. Живаљевић: *Вук Ст. Караџић и законодавство о порези у Србији 1861—1863.* — 238. Божа Кнежевић: *Мисли.* — 239. Ј. Миодраговић: *Некролог М. Ђ. Милићевићу.* — 240. Момчило Иванић: *Некролози Ст. Бошковићу и ђен. Јов. Мишковићу.*

Књ. 29. — 241. Ј. Миодраговић: *Педаг. и књиж. рад М. Ђ. Милићевића.* 242. Др. Јов. Радонић: *Путовање Евлије*

Челебије по српским и хрватским земљама. 243. Тодор Стеф. Виловски: *Одступање аустријско-српске војске под ђенералом Тодоровићем 1849.* — 244. А. Гавриловић: *Ситнији прилози испитивању срп. нар. песама.* — 245. А. Гавриловић: *Из Илирске краљевине*, истор. скица о стогодишњици. 246. А. Гавриловић: *Година Његошева рођења.* — 247. Јеремија Живановић: *Последње године живота П. П. Његоша.* — 248. Јов. Ђорђевић: *Срби Козаци — Казаци у турској војсци у другој половини XIX. века.* — 249. Јов. Скерлић: Школа *Објективне лирике.* — 250. Свет. Николајевић: *Норвешка*, путне белешке из Скандинавије, — 251. Павле Поповић: *Дубровачка комедија „Јерко Шкршало“.* — 252. Павле Поповић: *Српски стихови из 1649.* — 253. Мил. В. Веселиновић: *Јашуњски манастири.*

Књ. 30. — 254. Ст. Новаковић: *Васкрс Државе српске и њени историци.* — 255. Ј. Миодраговић: *Доситеј Обрадовић као просветитељ Народа Српског.* — 256. Милутин Т. Томић: *Биографије главнијих саучесника у погибији Смаилаге Ченгића.* — 257. Андра Гавриловић: *Неколики прилози историји Српске књижевности.* — 258. Рад. Васовић: *Трагови леденог доба у Црној Гори..* — 259. М. К. Борисављевић: *Забрана „Шумадинке“ 1850. год.* — 260. Ст. Новаковић: *Цегарь — Џынгарь — Τζάρρα — Месте* к историји заната и речи у српском народу. — 261. Петар Костић: *Манастир Св. Марка.* — 262. Ј. Миодраговић: *Народно просвећивање у Србији у прошлом веку.* — 263. Д-р Јов. Радонић: *Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама (наставак).*

Књ. 31. — 264. Ст. Новаковић: *Неколика тежа питања српске историје*, поводом књиге Geschichte der Serben von Konstantin Jireček Gotha 1911. — 265. Др. Тихомир Р. Ђорђевић; *Економија и социјални типови у Срба.* — 266. Гаврило Јовановић: *Из историје српског књижевног језика.* — 267. Андра Гавриловић: *Из живота Димитрија Давидовића* по архивским податцима. — 268. М. Ј. Мајзнер: *Српске народне и Езопове Басне.* — 269. Миленко М. Вукићевић: *Из војних установа Карађорђева времена.* — 270. Јов. Миодраговић: *Просветни програм Србије у двадесетом веку.* — 271. Д-р Јов. Радонић: *Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама* (свршетак).

Књ. 32. — 272. Ст. Новаковић: *Неколика тежа питања из српске историје*, Les problèmes Serbes. (Свршетак из Годишњице 31). — 273. Јов. Миодраговић: *Наше учитељске школе* — њихово постање — њихова прошлост — садашњост и будућност. — 274. Андра Гавриловић: *Из живота Д-ра Јосифа Панчића*, биографски приложак. — 275. Андра Гавриловић: *У граду Кнеза Прибине* путописно-историјске белешке. — 276. Богољуб Јовановић: *Самоубиства у Краљевини Србији*

од 1898—1907. — 277. Из девојачког дневника пок. Јеле Ст. Новаковићке: *Бомбардање Београда 5. јуна 1862. год.* — — 278. Јеремија Живановић: *Један Његушев пут* — по савременим белешкама. — 279. Иван Иванић: *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*, култура српска у Старој Србији и Македонији од XV. до XX. века. — 280. Д-р Јов. Радонић: *Donado da Lezze и његова „Historia Turchesca.“* Прилог критици извора за историју југоисточне Европе у XIV. и XV. веку. — 281. Прота Милош Велимировић: *Гусињска Нахија с погледом на Малесију.*

Књ. 33. — 282. Д-р Миленко Р. Весић: *Имбро И. Ткалац.* — Први помен. — 283. Јов. Миодраговић: *Двадесетпетогодишњица једне необичне културне установе.* — 284. Проф. Андра Гавриловић: *Беч као заштитник М. Светића и почетак рада Ђ. Даничића.* — 285. Др. Веселин Чајкановић: *О грчким и римским изворима Досијејеве збирке басана.* — 286. Проф. Андра Гавриловић: *Традиција о Бранковићима у Гундулићеву „Осману“.* — 287. Проф. Стеван Симић: *Историја Кратовске Области.* — 288. Д-р Петар Колендић: *Фра Бартуо Качић-Жарковић.* — 289. Проф. Андра Гавриловић: *Владика Раде* његова поезија и путовања тридесетих година. — 290. Иван Иванић: *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској, култура српска у Старој Србији и Македонији од XV—XX. века.* — 291. В. А. Гавриловић: *Лични лекар Вука Караџића.*

Ето, толико је Задужбина Николе Чупића дала српској просвети за првих 40. година свога делања.

Слава и част нека је жарком српском родољубу

НИКОЛИ ЧУПИЋУ!

Деловођа Одбора

Жив. П. Симић.

БАН КУЛИН

РАСПРАВА

О Бану Кулину постоји до данас само једна монографија. Потиче од дра Франа Милобара, а изишла је у *Гласнику Зем. Музеја* XV, 1903., и засебно, под насловом „Бан Кулин и његово доба“. Расправа је сувише опште природе и основана, у главном, на самим претпоставкама. Карактеристично је за њу, да уопште њен писац не зна за пет година раније нађени Кулинов натпис, који је од непроцењиве важности међу оскудним изворима онога доба. Исто је тако занимљиво, да у својим приказима и смелим комбинацијама не води довољна обзира о познатом Кулиновом уговору са Дубровчанима. Дело карактерише, исто тако, потпуно непознавање стручне литературе. Говорећи о „великом жупану“ Бакхину (стр. 358., сеп. о. стр. 8 и д.) он истиче, како „није нико до сада, ако се не варамо, ни покушао“ да одреди, ко је та личност, изузимајући Диканжа, и да он преузима ту дужност с надом, да ће „овај наш покушај потакнути којега од домаћих хисторичара, да сврате позорност на ову до сада неиспитану тачку домаће хисторије“. Међутим, још од 1894. постоји посебна расправица И. Руварца баш о тој личности (Годишњица, XIV, стр. 209 - 215), из чијеје писац могао дознати не само за једно ново врело, којим се он не служи, него и за читаву малу литературу о жупану Бакхину.[1]) Милобар је

---

[1]) Руварац налази паралеле за то име у надимку крчких кнезова из прве половине XIV века: comes Bachinus, comes Bartholus de Vegla dictus Bachinus. Ми бисмо могли додати неке раније. Загребачки један кнез зове се Bachia (1224) и у другој прилици Wakya (1225). Dipl. Zbornik III, стр. 240, 251. Ср. Bachiensem comitatum у једној повељи из 1231. Можемо навести даље и име Banconis bani bichariensis из 1209., који је од 1210. curialis comes regine, 1213. palatinus et posoniensis comes, 1221. Bankone curiali comite regis et comite Albensi. Ib., стр. 348, 88, 100, 118, 201.

просто узео, да је Бакхин-*Βακχῖνος* дошао од *Βακχίνος*, а ово од *Βακχίλινος*, а то да је онда главом бан Кулин, Кинамов „велики жупан“ (Ed. Bonn. III, стр. 111). Али већ је 1884. упозорио др. К. Најман, да је дотично место код Кинама „покварено“ и упутио је на Теодора Продрома, који вели да је Бакхин *τοῦ κράλη στρατάρχης*.[1]) И без навода, да је *ἀρχηγὸς Παιόνων*, било би јасно, да је у то доба као „краљ“ могао бити мишљен само мађарски краљ и његов војсковођа.[2])

Не задовољавајући се, дакле, резултатима те недовољно научне расправе, а чудећи се, да Кулинов натпис у сарајевском музеју још није нашао свог тумача, и ако је познат више од двадесет година, ми смо одлучили да у овом приказу дамо све, што се поуздано може рећи о тој готово полумитској личности наше хисторије. У првој глави изложили смо, на основу досад познатих извора, Кулиново доба, одношаје и деловање, не улазећи једино у верско питање, о ком спремамо посебну радњу. У другој глави је интерпретација натписа и излагање једног новог факта, за који нам тај натпис даје основу, а у трећој се прибрало све, што је у народној традицији очувано о Кулину.

I

Из исте године, 1180., кад је умро моћни византијски цар Манојло, јавља се и прва поуздана вест о Бану Кулину. Те године упутио му је писмо Теобалд, папински легат и подђакон римске цркве, жалећи, што није могао доћи, да га лично види и да му преда писмо папино, него то чини посредно и молећи га, у исти мах, да му пошаље две слуге и кожа од куна pro reuerentia beati Petri apostoli et domini pape et pro salute anime vestre.[3]) Писмо је адресовано Culin magno bano Bosine, и ако се он сам зове само бань босьньски и банъ Коулинъ.[4])

Из самог текста писма не следи, али је врло вероватно, да је Кулин од раније био бан и да титуле, које му се у писму дају (nobilis et potens vir), нису само ствар традиционалне учтивости.

---

[1]) Griechische Geschichtschreiber und Geschitsquellen im zwölften Jahrhundert. Leipzig, 1884, стр. 84.

[2]) Ср. Јиречек-Радонић, Историја Срба, Београд 1911., стр. 237.

[3]) I. Kukuljević, Diplomatički Zbornik II, Zagreb 1875., стр. 114—5; Smičiklas, Diplomatički Zbornik, II, Zagreb 1904, стр. 168—9.

[4]) Ср. о том Ст. Станојевића, Глас. С. К. Академије XCII, 1912., стр. 120—121.

Папа Александар III упутио је 4. октобра 1180. посланицу свим свештеницима Далмације и „све Склавоније“, да им шаље као свог посланика и заменика за те крајеве Теобалда, „образована човека, честита и нама веома мила и прибрана“, ut vice nostra euellat et destruat, que fuerint destruenda, edificet ac plantet, que domino viderit instruente plantanda.[1]) Непосредан повод за то именовање биле су, по свој прилици, оне крвљу завршене свађе између сплетског надбискупа Рајнерија и јаког племена Качића. Надбискуп је био дошао у ствари обезбеђења поседа своје цркве у област Качића око Макарске, што су ови сматрали повредом својих наследних племићских добара, па кад га нису могли уклонити разлозима, они га каменоваше на месту данашње цркве св. Арнера, у августу 1180. Заштиту, после тога, нађоше код хумског кнеза Мирослава, брата Немањина и зета Кулинова. Мирославу је пребацивано, да он у својој области не дозвољава спровођења црквених наредаба и да је дохотке убијеног архиепископа задржао за себе.[2]) Папа му у непослатом писму од 7. јула 1181. ускраћује благослов ради тога и што није хтео примити ни посланог папиног легата, ни упућено му писмо да врати новац надбискупов, и што није дао да се упражњене катедралне столице слободно попуне. Ради тога Теобалд је био искључио Мирослава из цркве, а папа му и накнадно препоручивао, да нипошто не дира у цркве и црквене особе.[3]) Зашто то писмо није било послато не зна се. Али је дан раније папа упутио писмо и Бели III, мађарском краљу, позивајући га, да присили Мирослава на накнаду и да се потчини.[4])

---

[1]) Dipl. Zbornik II, стр. 167—8.

[2]) Јиречек-Радонић, Историја Срба, стр. 252—3.

[3]) Ibid., стр. 253.

[4]) Dipl. Zbornik II, стр. 176. Д. Н. Анастасијевић мисли, да није ван сумње то, да је Мирослав доиста брат Немањин. Разлози му за то нису довољно убедљиви. Отац Немањин, Београд 1914., стр. 4—5. Повеља манастиру Св. Петра на Лиму, на коју се позива Анастасијевић, није несумњив извор за то питање. Оригиналну повељу, која би једина била аутентична, однели су још онда Бугари. За повељу петровску ваља истаћи да даље, да она даје том манастиру у главном све оне земље, које су биле дате захумском манастиру Богородичину у Стону. Требало би с тога подсигурно знати, како је дошло до тог и у каквом су одношају били црквени поседи њихови пре 1250., кад је постојала и стонска црква, у којој је Сава поставио захумског епископа, и кад је био и овај манастир

Како је и да ли је Кулин одговорио на то писмо Теобалдово није нам познато, али да није радио као Мирослав и да нарочито није имао те оштрине у поступку следи из тога, што се њему не упућује никакав прекор ни посредан ни непосредан.

У својој дубровачкој хроници,[1] која има богате и солидне грађе, наводи Лунције Рести, да је уговор, што га је склопила дубровачка република с Немањом и његовом браћом иза дужег ратовања (1186.), био од велика моралног утицаја у словенским странама и да му је одјек и Кулинов уговор, који он погрешно ставља у 1188. годину.[1]) Бан Кулин потписао је 29. августа 1189. трговачки уговор са дубровачком републиком. Обвезао се кнезу Крвану (Гервазију) и свим грађанима републике, да ће им бити прави пријатељ „одь селѣ и до вѣка", да слободно пушта дубровачке трговце „по моємоу владанию" без данака, „разьвѣ що ми кьто да своновь воловь поклонь" и да ће им у свему ићи на руку. Заклео се при том на „свето еванђеље."[2])

Према тој повељи В. Клајић закључује, да је Кулин тада био „posve neodvisan ban", хришћанске вере и то по свој прилици католичке, пошто броји године од рођења Христова.[3]) Нама се то закључивање не чини исправно, и то из ових разлога. То, што он даје слободе дубровачким трговцима и обећава пријатељство, није нимало јак доказ, да је он „посве неодвисан." И Андрија, велики кнез хумски, клео се исто тако Дубровчанима и њихову кнезу Жан Дандолу, да ће имати с њима мир, чак, „како сѹ и мои старѣ имали с вашими старѣишими ѹ стары законь", и да им је „отворена земла моѣ",[4])

на Лиму. Поседи су готово сви у хумској Миросављевој области. Ср. Споменик III, 1890., стр. 8—11. Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века. Београд 1912., стр. 93—7, 600—2.

[1]) S. Nodilo, Chronica Ragusina Junii Restii (Scriptores II). Zagrabiae 1893., стр. 62.

[2]) Задње издање с коментаром Г. Ильинског, Грамота бана Кулина. Памятники древ. письменности и искусства CLXIV, 1906. Ср. М. Решетара оцену, Archiv für slav. Philologie XXIX, 1907., стр. 149—154.

[3]) Poviest Bosne. Zagreb 1882., стр. 57. То, што Кулин датира повеље од рођења Христова није никакав доказ за његово припадништво католичкој вери. То је просто утицај западне дипломатике, који је у Босну дошао преко Дубровника и Далмације, и који се није изразио само у тој једној особини. Ср. Ст. Станојевића, Глас С. К. Академије, XC, 1912., стр. 86 (утицај у инвокацији), XCII, 1913., стр. 178 (у инскрипцији).

[4]) Dipl. Zbornik, II, стр. 432.

па ми ипак, знајући за његову овисност од српског краља, не можемо на основу тога рећи, да је био „посве неодвисан“. 22. маја 1254. клео се Дубровчанима и хумски жупан Радослав, и они њему, на вечни мир, склопио је чак с њима савез против краља Уроша „до колѣ вашь градь Дѹбровьникь ѹ рать стои (сь) кралемь ѹрошемь и сь еговѣми лѹдьми“ и обећао им заштиту трговине, и ако сам за се каже, да је „вѣрьнь клетьвеникь господинѹ кралѹ ѹгьрьскомѹ“.[1]) Исто тако знамо за Дубровник, да тада није био независан, па видимо, да он ипак прима уговарање с баном и Кулин се заклиње само његову кнезу. То су ситнији уговори унутрашње природе, каквих има врло често чак и између појединих градских општина (н. пр. између Сплета и Трогира), у оквиру извесних автономија. Да Кулин није био потпуно слободан закључује се из ових момената, по нашем мишљењу много важнијих. Знајући несумњиво одношаје у свом суседству и у погледу државноправном, као и у политичком, Немањин син Вукан, господар Зете, у свом писму папи Иноћентију 1199. изрично вели, да је Босна terra regis Ungarie и да мађарски краљ има да уводи ред у њој. Вукан наглашава речи, да треба позвати краља, да јеретике истреби *a regno suo*.[2]) Могло би се рећи, можда, да Вукан нарочито приказује ствар римској курији тако, да би ова потакла Мађаре против Кулина. Али, ми видимо, да се мађарски краљ доиста понаша као онај, који има права да се меша у босанске ствари и, што је још важније, да и сам Кулин признаје то право. Кад свршава своје послове с њим папин легат иде мађарском краљу, да тај договор утврди, а Кулинов син, у име оца, прима обавезе пред лицем мађарског краља и пристаје, да пола глобе плати њему, ако прекрши утаначење. Уосталом, Кулинов одношај према Мађарима није нов. И његов претходник, бан Борић, фигурисао је међу principibus regni, ма колика иначе била његова унутрашња автономија.[3]) Према томе наше је уверење, да је Кулин био овисан од мађарског краља и да је у таквом одношају остао до смрти.

---

[1]) Ib., IV, стр. 558—560.

[2]) Ib., стр. 334.

[3]) M. Prelog, Študije iz bosanske povijesti. (XXII izvještaj sarajevske gimnazije), Sarajevo 1908., стр. 20—4, жели тај Борићев одношај приказати више дипломатским, а мање стварним. Овисност је ипак ван сумње.

Још 1187. године, дајући надбискупу дубровачком Трибуну надбискупски плашт и потврђујући му права цркве, папа Климент III наводи као њему подложну дијецезу „државу Србије, која је Босна“[1]) Али мало иза тога, из својих политичких намера, Бела III, мађарски краљ, протури на надбискупску столицу у Сплету свог човека и Мађара, Петра, и по свој прилици утицаше на римску курију, да му при одређивању опсега надбискупије 1192, дода и „босанску епископију“,[2]) која је дотле била под јурисдикцијом дубровачког надбискупа. Него има један факат, који треба посебно да се рашчисти. 4. маја 1195. имало се у Дубровнику судити између дубровачког надбискупа Бернарда и његова свећенства ради распре, која је настала с тога, што се имало да реши ко ће да иде по оне епископе, који треба да посвете с дубровачким надбискупом новог изабраног босанског бискупа, qui ad consecrandum venerit. Значи ли то, да је пренебрегнута папина одредба од пре три године? То, истина, не би било немогуће имајући пример у Миросављеву понашању мало пре тога, али је врло значајно, зашто против тог акта не устаје сплетски надбискуп. Он од папе добива касније једну мисију за Босну као компетентан сусед и искусан човек (te frater archiepiscope qui tam vicinitate locorum quam rerum experientia),[3]) да испита стање јеретика, али се у писму не истиче, да је њему дужност, да испита стање своје дијецезе. Кулин се обраћа папи не само преко Бернарда, него и преко дубровачког подђакона Марина у исто време. И што је још занимљивије: Бернард се не помиње као извршилац папине мисије, него поверени посао обавља сам папин легат Иван де Каземарис, а присутан је ипак дубровачки архиђакон Марин. Значи ли то, да подела није била потпуно проведена и да је стара традиција веза са Дубровником била још увек толико јака, да се није дала лако претргнути? И то још у време, кад дубровачки надбискуп не води нимало обзира о својој дијецези и за четири године не долази у њу, занемаривши је толико, да то чак и папа осуђује и дозвољава дубровачком каптолу, да бирају другог надби-

[1]) Dipl. Zbor. II, стр. 206—8; стр. 226.

[2] Ibid., стр. 252. Ср. о том Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави. Београд 1912., стр. 69.

[3]) Dipl. Zbor. III, стр. 15.

скупа.[1]) Можда један разлог за то треба тражити и у том, што, како изгледа, сплетски надбискуп Бернард није имао великог личног угледа, па је мађарски краљ посебним писмом тражио од Сплећана, да поштовањем према њему и сарадњом с њим докажу своју поданичку лојалност.[2]) Год. 1207. Андрија, краљ угарски, потврђујући надбискупији сплетској сва права и поседе наводи међу њеним подручним дијецезама и босанску.[3]) Али папино писмо од 12. марта 1222. упућено Дубровчанима изрично препоручује, да каптол изабере за надбискупа човека, који ће моћи помагати на сузбијању херезије у Босни.[4]) Три године после тога, исти папа Хонорије III, потврђује Угрину, надбискупу калочком, оне области, које му је даровао краљ Андрија, и то Босну, Соли (Soy) и Усору, да тамо истреби јерес, а даровница гласи: tibi et ecclesie tue per te salvo iure regio in redditibus et rationibus consuetis. Исти дан упућено му је и посебно писмо, којим му се препоручује да потпуно рашчисти у тој области верске одношаје.[5]) Две године после, 1227., Гргур IX потврђујући надбискупији дубровачкој буле својих претходника, не изоставља regnum Seruilie quod est Bosna.[6])

Ми смо, после свих обртања, у тој ствари мислили и на то, да се овде радило о две епископије. Једна је била северна, са Соли и Усором, а друга централна, босанска, која се спомиње од 1067. Јер 1187. први пут се јавља regnum Servilie quod est Bosna и само се та, с том карактеристичном ознаком, додељује Дубровнику.[6])

Из таквог очевидно пометеног стања следи јасно само једно. Мађарски краљеви настојали су, да уз свој политички утицај имају у Босни и црквени. Отуд настојање, да се босанска дијецеза придружи њеним црквеним срединитима. Сплетски покушај није имао успеха и с тога се акциони центар пренео у саму Мађарску. Тим је постала чврћа и политичка веза, јер су дани увети за деловање потпуно у духу мађарске државне

[1]) Dipl. Zbor. III, стр. 16—7.

[2]) Ibid., стр. 18. Имао је и парница са својим каптолом и свећенством.

[3]) Ibid., стр. 70.

[4]) Ibid., стр. 209—210.

[5]) Ibid., стр. 242—3.

[5]) Ibid., стр. 274.

[6]) Ср. Станојевић, Борба, стр. 157, 27. F. Rački, Documenta, Zagrabiae 1877., стр. 201—3. Оглашена за сумњиву код Талоција, Јиречека и Шуфлаја, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. I, Vindobonae, 1913., стр. 17—19.

политике и јер се тако и у црквеном погледу осећала извесна овисност од Угарске. Отуд отпор у Босни против католицизма има националан карактер и налази упориште и на дворовима владара и великаша. С тога се, сасвим природно, да разумети и пасивност, којом се у земљи тобож иступало против јеретика и она настојања, да се што више избегне утицају тих средишта, којима је вера могла бити више средство него циљ. Везе са дубровачком надбискупијом биле су ствар традиције, али због тога истодобно и добродошао изговор, да се избегава утицају других. Дубровачки надбискупи нису имали политичких тенденција и то се видело. Отуд се и волело остати с њима, него са Сплетом и Калочом. И с тога Кулин и његови наследници стално одржавају те односаје и ако понекад, као што смо видели, Дубровник нема за дуже времена људи, којима би положај стављао у дужност да воде бригу о тим везама. У очуваним документима нема нигде прекора за ту гравитацију и мимо папину наредбу, али и да их је било, ти се, нарочито из Рима, не би нимало дали бранити црквеним разлозима.

Али та оскудица врховног надзора, организованог и концентрираног с једног места и са једним системом, осећала се и сувише у земљи и знатно омогућавала ширење богумилизма. Нарочито у доба с краја XII и почетка XIII века, кад је у свим блиским надбискупијама било више ближих и за њих непосреднијих питања, него што је рад у далекој и тамној Босни и кад су, као неким случајем, на главна места у њима дошли људи без потребне енергије или лично врло незгодни. Каснија предузећа против јеретика, која су се с времена на време јављала оштра и опака, била су увек без нужних увода и без још нужнијег доследног наставка, и вођена већином од Мађара, само су читавој борби давала ореол мучеништва и још више доприносила, да се та „народна“ вера осећа као противност католичкој силом наметаној.

Занимљиво је, да о Кулину никако не говоре домаћи српски биографи, нити што казују о његовој државничкој акцији и везама са Србијом. А то је могло бити ако не којим другим поводом, а оно бар код Стефана Првовенчаног тамо, где је говор о Вукановој акцији против њега.[1]) Год. 1199. упутио је

[1]) Ср. P. J. Šafařík Život sv. Symeona od kr. Štepána. Prag 1868, стр. 19—20. Доментијан, ед. Даничић, Биоград 1865., стр. 94—9. Теодосије, ед. Даничић, Београд 1860., стр. 78—83.

Вукан, господар зетски, писмо папи Иноћентију III, у ком му, после захвалности ради доласка његових легата и одлучности да их помаже у сваком погледу, уједно јавља, да „у земљи краља Угарске“, у Босни, осваја јерес (heresis non modica) и да је сам Bacilinus (= ban Culinus) са женом и сестром, која је била за покојним Мирославом[1]) и са многим сродницима и са више од 10.000 поданика прешао у ту јеретичку веру. Мађарски краљ нагнао их је, вели, да се обрате папи, да би били испитани о својој вери, а они су са измишљеним писмима показали, као да им папа одобрава рад. С тога моли, да римска курија настоји код мађарског краља, да их истреби из своје државе.[2])

Вуканова достава и извештај сплетског надбискупа, да је бан Кулин дао уточиште прогнаним јеретицима из Сплета и Трогира, потакну папу, да 11. октобра 1200. упутио писмо краљу Емериху, у ком га упозори, да Кулин отворено штити и помаже јеретике (immo ultra catholicos honoravit vocans eos autonomasice *christianos)* и да га енергично позове, да томе једном учини крај. Бан има одмах истерати из земље све јеретике одузевши им имања, а ако бан то не учини, да га краљ изагна не само из његове земље, него из свега краљевства угарског и да свима заплени имања.[3])

Опасност је за Кулина била велика. Он јој је вешто избегао тим, што је ствар продужио и свео је на теолошку диспутацију, место да је одржи у том тону апсолутне осуде. Он је на тај начин паралисао све интервенције у земљи и све намере против Босне, које су се можда осећале с Вуканове стране.[4]) Његова је тактика била довољно јасна: он није хтео отворена сукоба, чији би исход по њ био врло сумњив и који

[1]) У тексту стоји Miroslaui Kmenti, што Кукуљевић и Рачки исправљају у Chelmensis. Анастасијевић, сп. д., стр. 5, мисли, да би могло бити M. comitis.

[2]) Dipl. Zbor., II, стр. 333—4. Милобар тврди без устручавања, да је Мирослав био „присташа и ревнователь богомилске херезије“, чак „љути патарен“. (С. о., стр. 38, 40). Он држи, да је Миросављев пример могао и утицати на Кулина. Не треба, мислимо, нарочито истицати, колико је та тврдња без икаква основа и како Милобар врло мало зна о Мирославу и његову раду. Рачки, који је радио с мање познатих докумената о Мирославу, био је знатно опрезнији. Rad, VII, 1869., стр. 127. Некритички код Dr. I. Markovića, Slaveni i pape. II. Zagreb 1904., стр. 295—7.

[3]) Dipl. Zbor., II, стр. 350—351. Ср. Klaić, сп. д., стр. 59—60.

[4]) Ср. Ст. Станојевић, Борба, стр. 88—9.

би земљи без потребе нанео велике штете. Не изазивајући ни папе ни Мађара и не дајући ни сумње о својој склоности, да учини по њиховој жељи, он је отклонио опасност унапред одређене казне и добио је могућности, да ствари у главном уреди сам. Направивши се, да му извесне верске појаве у земљи нису јасне, што је у ствари једва могао бити случај, он је тражио обавештења и поуке и тако одузео противницима сваки разлог да против њега подузму оштре мере. И сва интервенција у тој ствари завршила се, место крви и прогона, којих је у суседству у то време било у знатној мери, једном легатском истрагом и вештим компромисом.

21. новембра 1202. упутио је папа Иноћентије III посланицу сплетском надбискупу Бернарду и свом капелану Ивану налажући им да изврше ову мисију: папа се обратио угарском краљу Емериху ради верских прилика у Босни, а овај је затражио од Кулина, да све јеретике изагна из земље заплијенивши им имања. Кулин је, извињавајући се (semetipsum excusans), одговорио, да он мисли, да су то католици, а не јеретици и да би он с тога послао неке самом папи, да тамо изложе своје веровање, па да их он или утврди у добром или одврати од злог. Он је чак молио, да папа пошаље неког свог поузданика у његову земљу, да тај испита и поучи и њега сама и његове људе. Папа је тај предлог примио и одредио за ту мисију капелана Ивана, а да би се ствар водила савршеније имао се придружити и надбискуп Бернард, као сусед боље познат са приликама. Они су имали поступати cum omni puritate ac sollicitudine и употребити све, да јеретике, ако их нађу и ови не хтедну одрећи се заблуда, учине безопасним по веру.[1])

Папиној одредби покорио се његов капелан и легат Иван де Каземарис и пошао је у Босну, не знамо зашто без надбискупа. Он је тамо провео истрагу и као њен резултат фиксирао је 8. априла 1203. на Болином Пољу овај акт.[2]) Приори

---

[1]) Dipl. Zbor. III, стр. 14—5.

[2]) Ib., стр. 24—5. Превод пун код Рачког, Rad VII, стр. 139 и превод главних места код Милобара, стр. 513 (сеп. о. стр. 53), у главном тачан. Н. Младеновић Болино Поље с овим збором ставља као „Бијело Поље код Сутјеске". Из прошлости босанске, Сарајево 1907., стр. 72. Болино и Билино Поље означавају у Зеници. Ср. о њему народну градицију Јавор, XVIII, 1891., стр. 528; Босанска Вила, VII, 1892., стр. 167. Bulino се као назив места спомиње у једној повељи 1244. у жупи Врхбосни, уз кате-

оних људи, „који смо досад посебно присвајали име Крстјана у подручју Босне“, у присуству бана Кулина, изјављују да ће живети по одредбама римске цркве јамчећи за то свим својим поседима и стварима, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. Онда нарочито издвајају ове тачке: одричу се шизме и признају римску цркву „мајку нашу као главу свега црквеног јединства“. У свима местима, где су манастири братије — fratrum conventus — подићиће молилишта (oratoria), где ће се браћа искупљати на молитве. У свима црквама имаће олтаре и крстове и читаће књиге старог и новог завета, „као што чини римска црква“. У појединим местима имаће свештенике, који ће недељом и празником читати литургију, исповедати и делити покоре. Поред молилишта поставиће гробља за браство и намернике. Бар седам пута у години ће се причешћивати. Жене њихове вере биће одељене од мушких и у спавалиштима и у благовалиштима и ниједан од братије неће разговарати с њима на само, ради чега би могла настати сумња. Неће примати удатих и ожењених, него ако се уз узајамни пристанак обрате и обећају уздржљивост. Славиће свеце одређене од цркве. Никог више свесно неће примити, ко је манихеј или јеретик, да с њима станује. Чак ће се и оделом разликовати од осталих мирјана: неће више носити одело у боји и имаће их све до чланака. Неће се више звати *крстјани*, него браћа, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Кад им умре магистер одсад ће увек приори са саветом браће бирати прелата кога ће потврђивати само папа. „А ако би што друго римска црква имала додати или одузети, с понизношћу ћемо примити и пазити“. Акт су потписали уз бана Кулина и Марина дубровачког архиђакона још ова лица: Драгич, Љубен, Бргеља,[1]) Прибиш, Љубин, Радош и Владош.

После тога су Љубин и Бргета по пристанку бановом и све браће са Иваном капеланом отишли краљу Емерику, и пред њим, у присуству колочког надбискупа Ивана и печујског бискупа Калана, положили заклетву на те одлуке и да ће одржа-

---

дралу, и у жупи Неретве. Dipl. Zbor. IV, стр. 239. Сарајевско, с обзиром на место катедрале, биће највероватније место збора.

[7]) У тексту се спомиње Bergela и после Brageta. Лубин је из истог круга потписника делегата. То је вајда и Brageta. Према том би Bergela и Brageta било исто лице: Бргеља или Бргета. Ово би друго било обичније, ср. Рачета, Мирчета, Минчета и др. Милобар га зове — Драготом.

вати католичку веру и „ако би и друго што хтела о нама одредити римска црква“. То је потписано 30. априла на отоку Чепелу. Те одлуке дао је краљ Емерих и Кулинову сину, „који тада беше код нас“,[1]) са захтевом да се и он обавеже на њих и на друго што би му римска столица упутила secundum deum. Овај је на то пристао и у случају, да би свесно трпео јеретике, обвезао се платити хиљаду марака сребра, од којих би пола ишло папи, а пола краљевском фиску.[2])

Д. Прохаска налази, да се иде предалеко, ако се „iz same činjenice što je ban Kulin ponovio na usta jednog poslanstva svoje odricanje od bogumilstva pred ugarskim kraljem Emerikom, zaključuje, da je ban Kulin bio — *vazal* ugarski. U srednjem vijeku zaista je povratak katoličkoj crkvi bio čin od međunarodne važnosti i razumljivo je da će ga Ban Kulin svečanim načinom najaviti onome susjednom suverenu, koji je bio osobiti papin pouzdanik“.[3]) После оног, што смо раније рекли о Кулинову, односно босанском одношају према Мађарима у то доба, ми немамо шта више да додамо. Ово је код Прохаске само примедба на основу једне претпоставке, која ни сама по себи не би била много вероватна, а још је мање у вези са свима осталим моментима, који се имају узети у обзир. Јер, ако би Кулин од слободне воље и ишао да то „најави“ ком суседном владару, он би се могао, преко Дубровника, обратити Млецима, и тешко би се одлучио за оног владара, који би из таквог акта могао с разлогом изводити појачавање својих права. А кад то ипак чини онда значи, да то осећа дужношћу и својом и своје државе.

Још исте године 1203. јавио је краљ Емерих папи о том свему задовољан успехом, а легат Иван ставио је и извесне предлоге. У читавој Кулиновој земљи само је један бискуп, а и тај један је мртав. С тога би требало, јер је Кулинова држава шира од десет дана хода, да се тамо именује нов епископ и то по могућности Латинац и да се, осим тога, створе још три четири нове епископије.[4])

---

[1]) Код Рачког. Rad VII, стр. 142, погрешно, да је сам Кулин ишао Емериху. Општи приказ овог свега има Dr. N. Pfeiffer, Die ungarische Dominikanerordensprovinz. Zürich 1913., стр. 56—8.

[2]) Dipl. Zbor., III, стр. 36—7.

[3]) Nastavni Vjesnik XVI, 1908, стр. 528.

[4]) Dipl. Zbor., III, стр. 36—7.

И тај предлог показивао је, као и много друго, да се није погађао прави пут у решавању. То, што се предлагао Латинац, било је, исто као у Сплету, чије нам одношаје живо приказује Тома архиђакон, само с тога, што се веровало, да они имају више спреме и више смисла за потребе римске курије. Словени су, можда, водили обзира о расположењу у земљи и можда се устручавали, да употребе и најоштрије мере у борби са својим елементом. Сасвим је вероватно да је тај предлог био и против словенске службе, која се сама по себи сматрала у Риму као нешто, што је ван унифицирајућег процеса латинске црквене културе и што само може да ојача и охрабри људе склоне неким својим особеностима и по том, по њиховом схватању, и елементима јереси и шизме. Да такво схватање није дозвољавало уступака било је јасно, исто као што је јасно, да је такво држање појачавало отпор националних елемената и било на штету католичке цркве.

II

Један Кулинов натпис нађен је 1898. год. код Високог, под селом Мухашиновићима, у такозваној Туштиној њиви. Данас се налази у Земаљском Музеју у Сарајеву. Објавио га је први Ђ. Трухелка у *Гласнику Земаљ. Музеја* X (1898.), стр. 617—622, и после у Wissenschaftliche Mittheilungen VII (1900.), стр. 215—220.[1]) У фотографији крстова ретуширани су многи натписи произвољно и због тога је она непоуздана. Натпис није ревидиран према оригиналу у збирци Љ. Стојановића *Старе српски записи и натписи*, III, бр. 5536—5542.

Ми смо тај натпис проучили изнова. Нашли смо при том на ове ствари, које Трухелка у својој брзини или није приметио или је схватио сувише олако. У првој речи натписа криво је читано сию. И у фотографији, а у оригиналу још више, јасно се види, да је то ѡ. *И* пре њега није писано с простим усправним потезима као код Коулинъ или *зида*, него се с другог ступца лепо види једна потегнута црта на десно, којом се несумњиво хтела означити веза између *и* и *ѫ*. С тога ми држимо, да се та реч мора читати сиѫ. У другој речи писарском невештином писано је щ место ц (црквъ). У другом

[1]) Поново, у латинској транскрипцији, дао је Трухелка тај натпис у Гласнику Зем. Музеја XXVI, 1914., стр. 228.

реду не недостаје на почетку ништа, него оно што фали то је с краја првог реда, где је плоча отучена. У другом реду на крају лепо се види написано уплетено *и* и *р* заједно и прва половина слова *н*,[1]) што је Трухелка читао као *гром*. Лигатура, коју имамо у тој речи, то је очевидан спој слова *и* и *р*, јер да је писар мислио изразити *г* и *р* није имао никаква просторног разлога да спаја једно слово с другим.

Сам натпис врло је неумешан. Без потребног распореда слова писар је прве редове писао одвише крупно а задње збијао и правио у њима слова пред крај три пута мања од почетних. Слова су неједнака и у појединим речима и стрме, и ако им је општи дуктус према десно. Карактеристична је за то нарочито величина слова *н* у речи банъ или још упадљивије *ч* у речи коучевъско. Писар, односно клесач старијег Грдова натписа био је много вештији и прегледнији. Ни писање појединих слова није једнако. *К* се пише на три начина: прво, с потезом и невезан уза ѣ као знак *г* у пола линије (црквъ): после у целој ||Г (Коулинъ), најзад с припијеним углом (коучевъско), и неприпијеним (коучевъско). Код *и* је попречна црта равна и иде нешто мало испод средине, од прилике као и код Грдова натписа.[2]) Код *в* се два полукруга у неким случајевима не састављају (црквъ, постави), а у неким спајају (коучевъско, здравиє). Исто у натпису кнеза Батића; ср. Гласник Зем. Музеја, XXVI, сл. бр. 34. Како је на врху плоча мало отучена непотпуно је сачувано слово ъ у речи црквъ и *б* у речи банъ. *а* се пише, исто тако, на два начина. Једном је полукруг при врху q (банъ) а други пут и средини ф (зида, на). *Н* се увек разазнаје по својој косој црти, која спаја врхове паралелних усправних потеза. Код ъ су црте оштре и праве углове много изразитије него у Грдову натпису. У споју *о* и *у* за *у о* је увек за пола мање него нормално, исто као у Грдову. И *л* има оштрину кута, као у многим другим босанским натписима. Ср. Гласник Зем. Музеја, VII, сл. бр. 5, 6, 9, 10, 11, 12, 14. Облик слова *з* је на неким местима врло незграпан (зида, образъ), док је у речи Загорие обичног типа. *Е* и *с* су потпуно округли. Код ѣ недостаје доњи део полукруга и слово изгледа просто овако

[1]) Како у штампарији нема техничких подобности за графичко представљање свих палеографских особина овог споменика, то смо принуђени да их описујемо речима.

[2]) Гласник Зем. Музеја, XXIII, 1911., стр. 486.

†. Слични облици јављају се, али не искључиви, као и овде, на натпису из Пречког Поља. Wissenschaftliche Mittheilungen, III, сл. бр. 102. Тип *ч* је јединствен у оваком облику, где је горњи део мало недовршен круг, а доња се цртица једва примећава. У другом случају, Слѣпичищъ, горе је потпун круг, а испод њега чист крст. *Д* се, као и многа друга слова, пише на два начина: као новије *д* са положеном цртом и обореним крацима (зида) и као велико модерно *а*, где једна попречна црта спаја два коса потеза (наде). Оба се облика јављају и у осталим босанским натписима. *Лигатуру н и р у облику какав је у овом натпису, имамо у натпису из доба краља Владислава из Полица код Требиња у речи правовѣрнаго.* Ср. Wiss. Mitth., III, сл. бр. 50. *Т* има уз усправну црту две сломљене с његова покривача, које му спжу до половине. Врло је занимљив облик слова *б*. Уз трокут, који се почиње првом косом катетом, после основе долази продужена хипотенуза, која се у мало положеној линији с преломом савија на десно, (образ, $\overline{\text{бѣ}}$). Ја нисам досад нашао аналогије за такво његово писање.

Испод натписа има шест кругова са четири уклесана облика крста. У првом нема очуваних натписа. У осталима постоје, али су писани нечим врло танким и једва се могу да разазнају. Четврти је знатно оштећен и у њему се једва читају поједина слова. У петом има фигура једног стрелца. Најнечиткије је и најслабије писан, готово потпуно истрт, шести круг. Несумњиво је, да су сви ти записи дописивани доцније и не са посебним настојањем, да записи остану овековечени и са оним значајем, који има главни, над тим круговима. У уписивању има рецкања, као да се неко вежбао, нарочито у другом кругу. Четврти и пети круг исписани су од једне руке и изгледа да им је садржај у вези.

Читав натпис по нашем читању гласи овако:

Сиѫ црквъ банъ Коулинъ зида єг[да пл]
ѣни Коучевъско Загорие и наде на ноу прон[ие][1])
оу Подъгорѣ Слѣпичищъ и постави свои образ[ъ надъ]
прагомъ. $\overline{\text{бѣ}}$ даи баноу Коулиноу здравие и бани Воислави.

На другом крсту: Писахъ азъ писахъ Десивои криже за бана.

[1]) Пошто у 1. и 3. реду недостају четири слова можда би било боље и овде читати прон[паре].

На трећем: Крилє жупанъ. Сє писа Радохна кръстианинъ.
На четвртом: ...] нь ... ратънъ ... ѣпа]..
На петом: Витъ писа, богъ м8 даизъдравиє а мьнѣ животъ.
У шестом кругу: азъ писахъ Радѣ. Миогость писа.

Као што се види, у тексту натписа се нигде не пише 8 него редовно *оу* као и у старијем Грдовом натпису. о долази само у потписима. Исто тако, као у Грдову натпису и као у Гршковићевим одломцима,[1]) у тексту се јавља само глас ъ. И стари ћирилски натпис са Брача из Повља, око год 1185., има само тај знак ъ.[2]) Као у Миросављеву и Вуканову Еванђељу, тим занимљивим споменицима српско-словенске прелазне редакције, и овај натпис има ѫ за оу. Има є за ѥ у здравиє, Загориє. Језик је народни. Поред *оу* за въ има и црквъ од црькы и црькъвь.

Од личности, које се наводе у потписима, ми мислимо, да би Десивој, који „писа криже за бана" могао бити онај Десоје, који се потписује на једној недатираној повељи бана Нинослава као његов граматиґь.[3]) Размак времена није велик, нарочито с обзиром на то, што ми не знамо, кад је Нинослав почео владати. У тој повељи изрично се наводи ранија клетва Кулинова Дубровчанима, о којој је, како се види, водио обзира и Дубровник и бан и његов граматик, који је писао нову повељу: тако вѣрно какоре 8 прьвыхь. И у тој се повељи јавља облик азь као и у потпису поред новијег ѣ = ја. Радѣ из шестог круга, пре него Радохна, могао би бити онај Радош, што се спомиње као сведок на Болином Пољу.

Кучевско Загорје се природно опредељује према Кучеву. Натпис наводи ту област и догађај везан уза њу као запамћену ствар. Од свих Кучева најпознатије је у средњем веку србијанско Кучево, богати рудник, које се као врло популарно спомиње и у народној традицији и иначе у вези са Браничевом. Већ у XIII веку извори спомињу бана тих области, de Kuchou et Boronch,[4]) а вести о том важном подручју, седишту једне

[1]) Ср. Љ. Стојановића примедбе уз Грдов натпис, Јужнословенски Филолог I, 1913., стр. 105. и наша опажања у Гласнику Зем. Музеја XXIII 1911., стр. 549—550.

[2]) Đ. Šurmin, Hrvatski Spomenici I, Zagreb 1898., стр. 3—4.

[3]) F. Miklosich, Monumenta serbica, Viennae 1858., стр. 24.

[4]) Dipl. Zbor. VI. стр. 22. Ср. прикупљене податке код М. Ристића, Босна од смрти бана Матија Нинослава до владе сремскога краља Стевана Драгутина. Београд 1910., стр. 129.

епископије, још су много раније.[1]) Наш један стари летопис, као и народне песме, бележи под 1438. како цар Мурат „плћни и попали Коучево и Браничево".[2]) За ове области Мађари су имали нарочитих жеља, понајвише ради њихова рудног богатства, и често су их, кад би успели да се учврсте на другој страни Дунава, држали у својој власти. *Тамо су, у савезу с њима, ратовали Босанци 1154. године, дакле не много пре владе Кулинове.* С обзиром на Кулинов однопај према Мађарима и на везу догађаја његова времена нарочито на том подручју ми држимо, да је ово Кучево натписа, заједно с његовим Загорјем, доиста ово србијанско Кучево.

У долини реке Пека, у пожаревачком округу, била су у старој српској држави два знаменита рударска средишта, Железник и то Кучево. Кучево је познато, са Железником заједно, и старим Дубровчанима, који су ту имали своју колонију (Selesnik in Chucena.[3]) „У Кучајни има олова, сребра и злата, а у Мајданпеку олова, гвожђа, (бакра од 8·12% 20% чистог метала) сребра и злата. Кучаинске су руде златом и сребром најбогатије руде у Србији: у њима има сребра и до 0·75%, а злата до 0·07%".[4]) Рударством су се у овом крају бавили већ и Римљани. У Пинку (Пеку) ковани су чак и бронзани новци са сликом Хадријановом и са натписом Aeliana Pincensia.[5]) Код самога Кучева мисли се, да је била римска рударска насеобина, а као старо Кучево узимају се развалине неке вароши између Крушевице и Нереснице, на десној страни Пека.[6]) И Пек и речице Железник и Бродице „роћећи обале своје износе на видик темеље старих грађевина, а народ из околине често и данас ископава тамо судове, саркофаге, новце, наките, рударске алате и друге ствари".[7])

---

[1]) Податке о Кучеву и Браничеву од X—XIV века прибрао К. Н. Костић, Стара српска трговина и индустрија. Београд 1904., стр. 152—3.

[2]) P. J. Šafarik, Okázky obč. pisemnictvi. Prag 1870., стр. 77. Љ. Стојановић, Споменик С. К. Академије, III, стр. 133.

[3]) К. Јиречек, Споменици српски (Споменик XI), Београд 1892., стр. 32—3.

[4]) В. Карић, Србија, 1887., стр. 382—3.

[5]) Јиречек-Радонић, сп. д., стр. 41. М. Васић, Pincum, Старинар XI, 1894., стр. 42—3.

[6]) М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија. Београд 1876., стр. 1035.

[7]) Карић, сп. д., стр. 860—2. Ср. С. Jireček Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien II, Wien 1912., стр. 44. Насеља српских земаља II.

Подгора Слепичишћа не да се утврдити у нашим ужим покрајинама по досад познатим документима. Сама Подгора постоји у истом височком котару, где је натпис и нађен. У Бановићима, у тузланском котару, занимљивим по том називу, имају два местаПодгорја. Али се не да одредити ознака Сле(и)пичишћа и с тим права локализација.[1])

Пита се сад, како је Кулин могао доћи да плени толико удаљено Кучево или његово Загорје. Откуда он тамо и којом приликом? Одговор на то имају бити ова два крупна догађаја, од којих и један и други долазе у комбинацију могућности и ако по мом мишљењу први више и оправданије. Смрт цара Манојла и наследне борбе Комнена и пометеност прилика у Византији изазвали су све њене противнике, да иступе активније и раскину обавезе, које им је натурила моћна воља Манојлова. Бела III, мађарски краљ, јавља се одмах с успехом у Далмацији, а 1182. ратује већ око Београда, Кучева и Браничева. Њему се придружио и Немања и заједничким силама они су 1183. потисли грчку војску и освојили све области од Београда до Ниша и Среца, опустивши их немилосрдно. Стеван Првовенчани описује ту борбу живо. Он казује, да је Немања с угарским краљем допро до Среца „и вь скроушеніе постави него и вь опоустѣніе коньчьноіе“. Кад се вратио мађарски краљ он је наставио акцију сам и разорио и опленио многе градове, „и земьліе ихь и богатьствия ихь и славоу ихь прѣложи вь богатьство и вь славоу отьчьствия своего.[2]

За Белу казује једна хроника, да тада terram Graecorum valida manu vastat.[3]) Још доцније Еутимије Трновски зна за тај страховити напад и прича, вь царство царѣ грьчьскааго кур Андроника вьгрьскыимь воемь съ своимь их кралемь Доунавь рѣкоу прѣшедшемь и грьчьскоу землоу даже до Срѣдца поплѣнив'шемь и вьсѣ под hosѣ покорившемь, иже и мощи

1903, стр. 277. Нешто ближа саопштења М. С. Ризнића, Старинар V, 1888., стр. 31—9, 54—60.

[1]) О имену Подгорја код нас ср. С. Новаковића, Гласник српског ученог друштва, књ. 48, 1880., стр. 85—6.

[2]) Првовенчани, сп. д., гл. VII, стр. 8. Штампарија употребљава я за ја и о за омегу.

[3]) A. Huber, Geschichte Österreichs I, Gotha 1885., стр. 371—2.; Јиречек, сп. д., стр. 253. N. Radojčić, Dva posljednja Komnena. Zagreb 1907., стр. 57—8.

прѣподобнаго (Јована Рилског) собож въземше въ свож странѫ отнесошѧ".[1])

Сасвим је могуће, да је и Кулин учествовао у том походу. И њега је притискивала власт византијска и он је имао много разлога, да је ослаби и помогне сатрти. Као сродник Немањин, а у везама с мађарским краљем, он је лако могао бити позван у заједнички покрет, тим пре, што су готово сви западни суседи Византије, Мађари, Срби и с југа Нормани устали, да искористе грчку неприлику. Можда је он то чак и био дужан чинити у потхвату Мађара. На истом овом подручју, како смо већ рекли, са Мађарима, при опсади Браничева, учествовао је1154. и његов предшасник бан Борић у борби против Византинаца. Кулинов случај, према том, није нов. Да је том приликом било обилатог плена показују довољно не само наведене речи Првовенчаног, него и то, што су се односиле чак и светачке мошти.

За вероватност ове претпоставке важна је потврда у дубровачкој црквеној хроници Николе Рањине, да је 1185. дубровачки надбискуп инао у Босну, „на позив бана Кулина", alla richiesta di Colino bano, и да је тамо посветио две цркве.[2]) Оне су, дакле, биле готове иза тог похода, кад је бан опленио Кучевско Загорје, у року од две године. *Ради тога ми ово решење горњег питања сматрамо много веровватнијим од другог, које наводимо ниже ради потпуности.*

И ово друго излагање, као што ће се видети, није немогуће по склопу догађаја, али њему недостаје оваква врста потврде, коју налазимо у овом првом случају.

Други поход у област Кучева и Браничева могао је бити двадесет година доцније. Као што се зна, године 1202. дошло је до правог рата између Стевана и Вукана, пошто су противности постојале већ од раније и припремљена савезништва за успех акције. Вукан се здружио с Мађарима и он с југа, а они са севера продрли су у Србију и збацили Стевана. Вукан је добио Рашку и нижу област, а Емерих, краљ мађарски, имао је област источно од Мораве с подручјем Кучева и Браничева, граничећи директно с Бугарима. Он је том приликом узео и

[1]) E. Katužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, стр. 21. И Иванов ъ, Български старини изъ Македония, Софиа 1908, стр. 130. Ср. стр. 112.

[2]) S. Nodilo, Annales Ragusini (Scriptores I), Zagrabiae 1883, стр. 219

назив краља Србије. Стеван Првовенчани наводећи, да га је брат победио туђинцима спомиње и да је земља била опустошена.[1]) Доментијан то проширује овако: иноплеменьникомь бо приньдьшимь отьчьство светааго по истинѣ сьтворише вь опоустѣніе и сьбраніе прѣподобьнааго оть вьсѣхь страпь вь расхьитеніе положише, ови ороужиемь падоше, ови вь плѣнь заведени быше, ови вьсего имѣнїа обьнажоше се и нищетѣ тѣлесьнѣи прѣдаше.[2]) Теодосије нарочито подвлачи како је било више нападача на Стевана. Вукан је узео „иноплеменные языкы многы вь помощь," и на Стевана: „вьстааше на нь многашти хоте озлобити и праздьна сьтворити".[3]) Око граница у Србији дође одмах до сукоба између Мађара и Бугара. Бугарски владалац Калојован, који је постигао знатних успеха до те акције, сматрао је да има права на оне области, које су заносели Мађари, и био је готов да се бори за њих. Он је с тога скупио јаку војску Бугара и Куманана и протерао и Бугана из Нишa и Угре из Браничева.[4]) Стеван је онда поново враћен на престо Србије. Знатно су му при томе помогле и свађе између мађарског краља Емериха и брата му Андрије, које везаше њихов интерес за питања ван Србије, исто као и потхват Млечића против Задра.

Наши извори казују јасно, да је земља доиста била опљењена и природно највише они крајеви, у које је директно продрла непријатељска војска. Кулин је можда суделовао у овом походу против Стевана. Разлози за то могли су бити ови. Окружен од два опасна суседа, Емериха и Вукана, он је могао видети, да не би издржао борбе с њима и с тога је, као и у питању вере, волео попустити, него давати повода нападајима на себе и изазивати сукобе. Претпоставио је, дакле, да он иде с њима против неког трећег, него да они сами или са још ким пођу против њега. После, он је то можда и морао. Једно с тога, што је већ био осумњичен и требао показивати да нема разлога ни у ком погледу каквој акцији против њега. А друго с тога, што је то можда морао чинити на захтев мађарског

[1]) Првовенчани, сп. д, гл. XIV, стр. 19.

[2]) Доментијан сп. д., стр. 98.

[3]) Теодосије, сп. д, стр. 80.

[4]) A. Huber, Geschichte Österreichs I, Gotha 1885., стр. 376—8; Јиречек, сп. д., стр. 276—7. Dr. W. N. Slatarski, Geschichte der Bulgaren I, Leipzig 1918., стр. 106.

краља, према ком, како смо видели, није био у равном положају. 1260. године у угарској војсци, која је ратовала са чешким краљем Отокаром II, било је Бугара, Босанаца и Рашана, поданика мађарских или савезничких помоћних чета, које су се сматрале као вазалске.[1]) Није ли, сасвим природно, могао бити исти случај и са Кулином? И то тим сигурније, што у предео који он „плени“, беше оба пута продрла мађарска војска и што су, према том, ту с њом суделовале и помоћне чете.

Натпис даље каже, да је Кулин цркви, коју је сазидао, дао проније у Подгори Слепичинића.[2]) Проније су, као што се зна, од XI века сматране као поседи, које је владар давао појединцима за извесне услуге уз право уживања, али не као сталне баштине. И ако византијског порекла установа проније има своје зачетке у каснијем римском обичају „граничара“, limitanei.[3]) Да је пронија давана цркви имамо случајева и иначе. Краљ Милутин обнављајући 1300. године скопски манастир Св. Ђорђа Горга даје цркви пронију у Речицама, а придржник њен „прѣдаде се црькви да си дрьжи тьстниноу и да работа црькви оу воиничьски законь“. А у случају, да придржник отступи од цркве нека она и даље задржи посед, „якоже га и обрѣте кралевство ми оу старихъ хрисовоулѣхь царьске пронис а не Драготиноу баштиноу“.[4]) Манастир Хиландар наводећи своја имања и приходе спомиње у селу Грацу у жупи струмској поседе „одь пронис Девельцина Маноила“, па после проније Газина Сиријанова, Никифора Хрисова, Ђорђа Капсокаваде, Николе Филомата и нешто друкчије „одь детець Киприяновь оу томьже селе пронія“. У другом случају наводи се изрично: оу селе Коньдогрицѣ одь пронис Скорѣвь повѣле одь цара

[1]) Јиречек, сп. д., стр. 306—7.

[2]) Трухелка је читао, да је бан зидао цркву, „и наде на ноу гром“... у Подгори и онда „постави свој образ“. Нама такав ред не изгледа нимало логичан, остављајући на страну што је лигатуру *ир* читао као *гр* у речи *ирон.* М. Прелог, Povijest Bosne, I, Sarajevo, стр. 18, тумачи да је гром ударио и на цркву и на Подгорје, „te je ban valjda iznova sazidao i postavio svoj obraz“. Задња реченица потпуно је од Трухелке.

[3]) Ср. C. Jireček, Staat und Gesellschaft, I, стр. 40—42. Dr. M. Wlaïnatz Die Agrarrechtlichen Verchältnise des mittelalterlichen Serbiens. Jena 1903. стр. 79—83. Најопширније код Ст. Новаковића, Пронијари и баштинци, Глас I, 1887.

[4]) Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава Средњега Века. Београд 1912., стр. 608—621.

одрљвати се оу томь селе.[1]) Од речи *пронија и пронијарево* постали су око манастира познати називи *прњавора*.

Необична је само тако рана пронија у Босни, кад се у ужој Србији не бележи пре 1299./1300. Ово би сада био најстарији њен спомен у нашим крајевима. Али могло би се питати, откуд та стара византијска установа пре у Босни него у Србији, која је ближа етапама тог утицаја. Одговор би на то био овај. Прво то, што је Босна била периферијска област византијске империје до XII века и као таква добила је пре установе крајишничких пронијара, него централна Србија. Они су се у њој одржавали и доцније и не би били никакво чудо у Кулиновој држави и у ово доба, једва каквих четири-пет година после престанка византијског врховног господства. Друго је то, што се, на пример, у Скадру и Дриваству спомињу пронције, истина, у једном млетачком акту од 9. марта 1400., али тако, да се неоспорно види њихова старина и традиција везана уз тај посед: qui habent aliquas pronias, propter quas tempore dominorum, qui dominabantur dictis civitatibus tenebantur equitare et facere certas angarias. Или под 6. мајем 1403.: quod nos provideamus de proniariis in faciendo singulo anno sibi fieri aliquod donum in pannis, uti erat consuetudo sua tempore aliorum dominorum, ut sint magis fideles".[2]) Новаковић наводи с краја XII века пронције на острву Криту, а за време крсташког освајања Византије на почетку XIII века, „пронија је била начин државине земље, који је јако био распрострањен".[3])

Има, поред овог свега, чак и трећа комбинација, ни најмање вероватна, али ради потпуности свих огледа ипак достојна да се узме у обзир. Назив Подгорја Слепичишћа, коме досад у нашим ужим крајевима нисмо нашли старијег трага, налази се у хрватској подгорској жупанији. У Подгорју (Podgorya, Podgora, Podgoria) налази се поток Schlepchac, Schlepchacz као међаш земље око Бребровца. Ту је био и назив Куча, неке области (1279. terram,.. in Kycha sitam et existentem, Dipl. Zbor. VI, стр. 322), по којој је могло евентуално доћи име Кучевског Загорја. Краљ Андрија III даровао је 1293. бану Радославу Бабошићу, да би га придобио и везао за себе, земље:

---

[1]) Споменик, III, стр. 40—46.

[2]) Jireček, Staat und Gesellschaft, II, стр. 42. Ср. Новаковић, сп. д., стр. 100—2.

[3]) сп. д, стр. 17—8.

Врбас, Галас, Петрињу, Винодо, Желин, Окић, Подгорје и Самобор, а у њихов посед га је увео Геролд, архиђакон Сане, Врбаса и Дубице (ibid., VII, стр. 151—2). Област је, дакле, могла имати неких узајамних веза и раније.[1]) 1300. заједница у власти Бабонића, према једној повељи Карла Напуљског, хвата a Theotonia usque in Bosznam et a fluuio Zaua usque ad montem Gazd. (ibid., стр. 388.)[2]) Довде би ствар ишла сасвим лепо и ради ове почетне вероватности ми смо и узели да говоримо посебно о овој комбинацији. Али одавде настају необјашњиви моменти. Не би било толико необично, што се натпис цркве нашао у височком котару, где је по свој прилици недалеко била и сама црква,[3]) — ту су, у осталом, у близини и остала е с та Кулинове активности а да се њене домене налазе у тако далеким крајевима. Сличних ствари било је у то доба свуда; ено примера са донацијама Немањиним Хиландару. Али је тешкоћа у овом. 1193. Калан, бискуп печујски, досуђује загребачком бискупу десетину у овом подручју, quemadmodum per totum episcopatum suum de aliis ducatus redditibus decimas habet. (ib., II, стр. 259—260). О Кулину нема ту ни речи, још мање о неком његову праву или дару, што би несумњиво био случај, да је о таквом било повода говорити. О том исто тако нема спомена ни у размеђавању краља Емериха од 1201. (ib., III, стр. 7—13). 1217. краљ Андрија је потврдио загребачкој цркви све раније даровнице, и од краљева и од приватника; за ову област quod Martinus banus fidelis noster indigenciam Zagrabiensis ecclesie considerans contulit, он ни речју не спомиње Кулина. (ib., стр. 150—7.) Зар би он прећутао њега кад спомиње Мартина? То је једно. А друго је питање: зашто би бан поклон за своју цркву додељивао туђој бискупији као њен приход? Зашто после да га чини Загребу, а не пречем Дубровнику или Сплету? За Кулина се апсолутно ништа не зна, да је имао каквих веза са загребачким бискупом, а сумњамо да би их овај, кад би их било, прећутао, кад је њихово објављивање могло бити само од интереса за њ. Ето, из тих разлога ми ову комбинацију сматрамо најмање вероватном. Кад до 1193. нема помена

[1]) Ср. E. Laszowski, Stara hrvatska županija podgorska. Rad 138, 1899., стр. 1—54.

[2]) R. Lopašić, Bihać i bihaćka Krajina. Zagreb 1890, стр. 202—3.

[3]) Ср. J. Jelenić, Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole. Sarajevo 1906., стр. 16—7.

о Кулинову акту још би се дало некако објашњавати, али кад га нема ни доцније, и иза бана Мартина, онда је ствар потпуно невероватна.

Натпис нам, даље, изрично каже, да је Кулиновој жени било име Војислава. Он је, то смо већ видели, имао и једног сина, који је био код мађарског краља на Чепелу 1203. године. Име тога сина није нам познато. Да ли је то био бан Степан, чијег је сина Сибислава и удовицу узео 1236. папа у своју заштиту и хвалио њихову католичку ревност,[1]) не може се сигурно рећи. Клајић мисли, да је то „по свој прилици Кулинов син“[2]); Љ. Ковачевић и Ст. Станојевић га узимају потпуно као таквог;[3]) М. Ристић је израдио и генеалошку таблицу Кулинове породице с њим као сином.[4]) Лиречек, међутим, напомиње, да је Сибислав „син иначе непознатога бана Стефана“ и да је „изгледа Матеј Нинослав непосредан наследник бана Кулина“.[5]) Ми би ишли тако далеко па тврдили, да Степан као Кулинов син чак и не може доћи у обзир. Ево зашто. Папа у својим писмима о Сибиславу и његовој мајци, — а таква писма имају четири, — наводи, да су они покојног Степана бана босанског, да су као „љиљан међу трњем“ у босанској држави изузетно верни римској цркви, „у средишту перфидног народа“ и да с тога заслужују посебну пажњу. Зар не би у том похвалном писму, нарочито кад се тиче препоруке острогонском надбискупу и његовим друговима, папа навео и то, да је Сибислав и син и унук банов и да је пажња према њему посебно нужна? Јер тражећи папину заштиту Сибислав би сигурно, кад је споменуо оца, споменуо и деда и то тим пре, што је и Кулин имао веза са папском куријом и обрицао јој верност, и што је баш његов отац био присутан једном таквом свечаном акту. Кад он то не чини онда је најприродније веровати да то не чини управ ради тога, јер то није тако.

---

[1]) Dipl. Zbor. IV, стр. 15—18.

[2]) Povijest Bosne, стр. 65. Исто М. Прелог, Poviest Bosne I, стр. 18.

[3]) Ковачевић-Јовановић, Историја српскога народа, Београд 1895—6., стр. 78; Историја српскога народа, Београд 1910., стр. 115; Историја Босне и Херцеговине, Београд 1909., стр. 22.

[4]) Босна од смрти бана Матије Нинослава до владе сремскога краља Стевана Драгутина 1250—1284. Београд 1910. Прилог I.

[5]) Сп. д., стр. 294. Тако примају В. Глушац, Повеље Матије Нинослава, Бања Лука 1912., стр. 9—10 и М. Вукићевић, Историја српскога народа, Београд 1912., стр. 84.

Датирање споменика Трухелка решава овако: „Vrijeme kada je načinjen ovaj natpis može se utvrditi prilično tačno. Poznato je, da je ban Kulin sa ostalom vlastelom svojom tek 8. aprila 1203. na zboru u Boljinom polju na Bosni prešao na katoličku vjeru, a do onda bijaše pristaša „bosanske crkve“ bogumilske, a kao Bogumil nije mogao da gradi crkve. S toga valja ovaj natpis, koji se odnosi na gradnju Kulinove crkve, staviti u razdoblje od god. 1203. do konca god. 1204., kad se Kulin zadnji put spominje“. О том, како се има схватити читав верски проблем и појава босанског богумилизма и ова „одрицања“ и конверзије ми ћемо посебно говорити другом приликом[1]) и на широј основи. Што се специјално тиче Кулина може се рећи само ово. Ни из једног поузданог документа не следи, да је он био одметник од цркве уопште. Што је помагао или трпео једну од цркава или штитио богумиле, то су били разлози других мотива и друге намене. Да је Кулин био осамдесетих година XII века добар Хришћанин показује заклетва у уговору с Дубровчанима. Али Трухелкино датирање,[2]) и ако ми никако не полазимо с његове тачке — ипак је приближно једној нашој мање вероватној комбинацији, и то према хронологији догађаја у Србији. Тамо се борба између Стевана и Вукана у главном довршила у лето 1203. Ми, иначе, држимо датирање са 1185. годином као много документованије и вероватније и остајемо за сада при њему.

Како је и кад је Кулин завршио свој живот и владање није нам познато.

III

Традиција о бану Кулину одржала се до најновијег времена. Док су се потпуно заборавила имена и много млађих и много значајнијих историјских личности, његовим се још увек обележава почивање из дубоке старине, „од Кулина бана“, „од бир земана и Кулина бана“, „развезао од Кулина бана“,[3]) и то од боље, златне старине, „од Кулина бана и добријех

[1]) Б. Петрановић је наводио, да су се одрицали калуђери чина Св. Василија. По тексту одрицања то није тачно. Богомили. Задар 1867., стр. 96.

[2]) По њему К. Херман, Средневѣковые памятники Босніи и Герцеговины. Труды XI Арх. Съѣзда въ Кіевѣ. Сеп. пр., стр. 3.

[3]) В. Ст. Караџић, Српске народне пословице. Београд 1900., бр. 4584, 5322. Ср. М. Убавкића, Историја Срба, I, Београд 1886., стр. 169.

дана".[1]) Спомен пословички „Куљена бана од добријех дана" забележен је већ у XVII веку.[2]) Прадавну старину казује узречица, што је записао П. Будмани у Академском Речнику: „То је било онда, кад је Кулин по свијету ходио".

Традицију су одржавали и ранији носиоци државне власти. Склапајући свој први уговор са дубровачком републиком Матеј Нинослав куне им се клетвом „какомь се є бань Коулинь клель", и да Дубровчани слободно пазе свој посао „тако како соу 8 бана Коулина ходили бєзь все хабє и зледи".[3]) Значи, да је Кулиново доба било на добру гласу и да су Дубровчани били задовољни сигурношћу и начином, како су примани у његовој држави. Готово двеста година доцније, 1406., молио је босански краљ Твртко II Твртковић са херцегом сњетским Хрвојем, Ладислава, краља напуљског и хрватско-далматинског, „да би потврдио краљевству босанскому све обичаје, стање и области, да и међе (особито према Угарској), како су биле за Кулина бана".[4]) Биле су, дакле, још у успомени и сматране као посебан desideratum. У XVII веку, у једном свом опису Босне, Иван Томко Мрнавић потсећа на Кулин-бана и његов однопај према Риму (на основу Теобалдова писма).[5]) Орбини, пре тога, казује, „да је за Кулинове владе била у Босни обилност и плодност жита и свачему тако, да би послие много година, кад би који пут љетина уродила, Бошњаци говорили: „Приидемь вь дни Коулинови".[6]) Из истог века и у истом значењу је и узречица „Повратили су се доба Кулина бана".[7])

Већ је стари Филип Ластрић и после Јукић забележио традицију, да се босански безн Куленовићи изводе од Кулина и да се и сад „u velikom broju i bogatstvu nahode".[8]) Куленовићи се, којих има католика и муслимана, али ових знатно више, одавно сматрају као породица „рода племенита" и као такву је бележи летопис фра Николе Лашванина.[9]) Муслимански су Ку-

[1]) М. Капетановић Љубушак, Народно Благо. Сарајево 1888., стр. 131.

[2]) Đ. Daničić, Poslovice. Zagreb 1871., бр. 1182.

[3]) Dipl. Zbor., III, стр. 427.

[4]) По Луцићу Клајић, сп. д., стр. 65, 52, 231.

[5]) Dr. K. Horvat, Monumenta Historica Nova. (Glasnik Zem. Muzeja, XXI, 1909.). Сеп. от. стр. 150.

[6]) Клајић, сп. д., стр. 65.

[7]) Daničić, sp. d., бр. 3673; стр. IV.

[8]) Slavoljub Bošnjak, Zemljopis i poviestnica Bosne. Zagreb 1851., стр. 93.

[9]) Dr. fra J. Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina. Sarajevo 1916., стр 111.

леновићи у Кулен-Вакуфу, где их је педесетих година прошлог века било до 40 кућа (Лукић, стр. 50), а католички су у Соли.

У самом народном предању нашао сам о Кулину ова причања. Не много поуздани Иван Зовко саопштио је једну причу о „Кулен-бану и Капури краљу“.[1]) Била су то два ретко добра пријатеља, „ко̀ нокат и месо“, један је био бан од Босне, а други краљ Хрватске. Заједно су живели, заједно ратовали, заједно ловили. Најволели су за лов познате соколе из херцеговачке Дрежнице, па су становнике те области ослободили плаћања пореза у новцу и тражили од њих само соколове. После њихове смрти све се изметнуло. „У свачем изрод, па и у томе. Сваки дан то горе и то јадније. Нестало старе милости и љубави у свијета и у народа. Свак се бави са собом, сваком је доста и себе“. Кулин је, према том, пословична aurea aetas. Необично је само име хрватског краља, Капура, које иначе не сретамо у народној традицији. Могло је доћи од безначајног породичног имена Капора (али у којој вези?), што је тешко веровати или од чина корпорала, који се у народу чује најчешће у облику *капурал* и *капуро*.[2]) У том случају традиција би била знатно помућена и питање је, да ли је много стара.

У Јајцу забележено је, да деца, ухвативши се за руке и направивши ланац, певају ову песму приближујући се и повлачећи се ритмичким кораком једни према другима:

Ој Стјепане бане, отварај нам врата.
Отворена јесу и пометена су.
Чија је војска нек иде, нек иде!
Кулина бана је војска, је војска
Кулина бана је војска.

Сви се стихови понављају. За ту песму, која изгледа врло примитивна и стара, примећено је у извештају, да је „вероватно скоро научена“.[3]) Не каже се, на основу чега се то претпоставља.

Иван Трски саопштио је једно предање својих предака из Босне о Кулину, очевидно нешто декорисано. Он је, казује прича, омркао једном у гори, „како би се за доба попео на вилину главицу и ондје затекао вилу, коју је свакако хтио да

[1]) Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena III, 1898., стр. 153—4.

[2]) Ср. код Вука пословицу „Још кад је цар каплар био“. Сп. д. бр. 2165.

[3]) Политика, бр. 4339, 1920.

посестри". Али, пошавши за неким умиљатим гласом, зађе с пута и не заустави се све дотле, док га умор није савладао под неким борићем, где заспа. У јутро сунчани зраци пану равно на Кулина и он „стаде у сну зажетим трепавицама трепати и сузе ронити", док се одједном не наднесе нада њ један китњаст огранак, који га заклони. Пробудио га је иза сна један лист с те гране, што му је пао на образ. Он се зачуди, „када опази кроз лишће златокосу љепотицу сву у бјелини одјевену, а златним појасом опасану, гдје бијелом ручицом држи онај огранак". Кулин скочи и одврне грану, да види боље свог заштитника, а кад вила хтеде да побегне, он је посестри. Она се заустави и каза му, да је вила његова колена и да га је спасла од велике беде тим, што је спречила да нађе на вилинско коло. Кулин јој рече, да је хтео посестримити једну од вила, која би му имала помагати „непријатеље надбијати, моју власт и моје господство ширити, те тако славним и дичним постајати". Вила му на то примећује, „колико би морао своје рођене крви пролити, колико ли свијета поморити, да све своје непријатеље надбијеш, који у те сада и не дирају". Рат је „крвав посао, којему се вишњи Бог никако не радује". Па и лично та жеља није добра. „Тко се једном стане љеством славе пењати, тај се не да уставити, а онога, који му на љести закрчује пут, строваљује у понор, у безданицу". С тога га, по речима те приповетке, „заклиње вила твојега рода и племена", да се окани четовања и отимачине, али, да брани своје под сваку цену. „Имаш подложнике твојега закона, буди свим отац и мајка, утврди и учини самовласну своју државицу, да ти нитко у њој не запреда. Гледај, да се помаже радљива сиротиња, да цвате трговина, да се свакому кроји једнако правица и колико је Бог добра дао, да свакому птичице пјевају! Онда ће ти се име спомињати, док тече сунца и мјесеца, зеленјет ће вијенац твоје славе већма, него да будеш богзна какав јуначина". Кулин је послушао вилу и постао славан по доброти.[1])

У казивању има нешто елемената истинског народног причања (на пример, за Краљевића се Марка казује, да је направио хлад или вили или њеном детету и за то, као награду, добио

[1]) У оскудици библиотека наводим по делу дра М. Дејановића и И. Стиачевића, Jugoslovensko Lišće, Zagreb 1920., стр. 51—3. У Српској Читанци[3], II, дра В. М. Јовановића и М. Ивковића, Београд 1920., стр. 77—9, прича је стилски преудешавана.

своју снагу),[1]) али сво ово пацифистичко разлагање, које носи читаву приповетку, изгледа више учена и скомбинована ствар, него народска мудрост. Има, истина, народних песама, које не глорификују нацаке или буздоване, али ипак нема ниједне, која би владаре ценила по њиховој трговини, исто као што несумњиво нема у народској фразеологији реченица, које би тражиле језиком хисторичара, да им владалац „учини самовласну своју државицу". Ми с тога мислимо, да је Трски на основу свог познавања прошлости (Кулинов трговачки уговор са Дубровником!) и на основу традиција о добрим прошлим временима бана Кулина скитио ово народно предање и дао му овакву тенденцију, коју, у осталом, у приказу Кулинову имају и многи хисторичари.

Али, ма колико одвајали један добар део садржаја предања, као што је ово или оно Зовкино, ипак је и важно и занимљиво, да је спомен о Кулину остао сачуван у свима слојевима народним и то свуда са једном општом позитивном особином благостања тога времена. Иначе, готово је светска појава, да лица ранијег Средњег Века, чак и важне хисторијске особе, ишчиле потпуно из народне успомене.[2]) Кад се тако није догодило са Кулином, кога, узгред речено, није популарисала црква као Немању, онда значи, да је он доиста имао знатна угледа и нечег вреднијег или у својој личности или у својој владавини, што му је могло да помогне стварању трајног гласа.

Владимир Ћоровић.

---

[1]) Ср. С. К. Гласник, XXI, 1908., стр. 768—771.

[2]) A. Van Gennep, La Formation des Légendes. Paris, 1917., стр. 185.

СУДБИНА ВУКОВЕ КЊИГЕ

„МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ“[1])

I

Почетак писања новије историје: неуспели покушај да се један део штампа у Бечу.

У једном писму (25 јан. 1822) Вук вели да је, док је још у Србији био, зажелео да напише историју свога времена, и да је распитивао и бележио које што. „Ја сам се у Србији родио и узрастао, и запамтио сам стање српско и под данјама и прије данја; био сам и кад се прва буна 1804 почела, и 1813 кад се свршила, и за они 10 година бивао сам у различним пословима, и готово све знатније поглаваре познавао сам лично, а с многима сам се разговарао и у друштву јео и пио; а при том како за они 10 година, тако и послије до данашњега дана, распитивао сам и Срба и Турака, и трудио сам се, колико је могуће, да дознам прави узрок, или квасац, ове буне, и њезин послије напредак и свршетак (1813); и опет послије почетак (1814 и 1815), и ако доживимо још какав *прави* свршетак.“

У том писму изложио је и побуде које су га нагнале да се тога посла лати. „Видимо — вели — да је сва наша стара историја тамом покривена, и сви кривимо старе наше, што нијесу ништа писали и нама оставили; а видимо и то, да ће потомство наше тако исто нас кривити, ако му сад што не напишемо и не оставимо. – Ја сам се с поглаварима српским разговарао о којекаквим догађајима, ђе сам и ја с њима заједно био, па не знаду управо да ми кажу, како је било; а кад нас посленике и очевидне свједоке црна земља покрије, шта ће се онда истинито моћи казати о овој важној епохи народа нашега? Онда ће извори за нашу историју бити туђи списатеља којекаке

[1]) Две главе из повећег списа *Живот и рад Вука Стеф. Караџића.*

басне и гаталице, које се већ и *данас* за историју продају и држе“ (Преп. IV, 82). — У другом писму (30 апр. исте год.) вели да ју је одавно почео писати (Преп. II, 545).

Ово Вуково тврђење врло је вероватно, јер први изгубљени његов рад, који га је и довео у везу с Копитарем управо је историски, о пропасти Србије 1813 г.

То прикупљање грађе за Историју његова времена продужио је целога живота, јер у претпоследњој својој књизи (Прав. Совјет) вели да је рад за живота издати „*Грађу за Српску историју нашега времена*, од почетка 1804 па до Светоандрејске скупштине 1858 године (ово би било у двије књиге од прилике по 15 табака)“ (Истор. и Ет. Сп. I, 59), али није доспео да то доврши, већ је издавао у одломцима.

Да ли је заиста што бележио док је био у Србији, не може се с поузданошћу утврдити, али да је по преласку у Аустрију то почео, несумњиво је. Може бити да су оне песме о везиревој бурунтији 1804 и о узимању Ужица 1806 г. Ненадовићеви одговори на Вукова питања о првом устанку (Преп. II, 360, 365). Али свакојако о томе је скупљао грађу враћајући се из Русије 1819 г. у Хотину од српских емиграната, и зато се ту тако дуго и задржавао.

Прешавши 1820 године у Србију, продужио је то скупљање, нарочито о другом устанку и о стању Србије под кнезом Милошем. Вративши се у Беч, средио је за штампу један део те историје, о Милошу Обреновићу, и предао рукописе на цензуру, али није добио допуст да се штампа. Зато је и молио кнеза Милоша (22 нов. 1821) да му одреди 2—3 хиљаде гроша годишње на име издржавања, па би одмах отишао у Немачку да је наштампа (Преп. II, 274, 541, 542).

То је знао Марко Ђорђевић, конзул београдски, кога је кнез Милош послао у Беч да преко тамошњег руског посланства ступи поново у везу с Русијом, што је првобитно био намењио Вуку. Он је био рођак Михаила Германа, родом Бугарина, који је био агенат Милошев у Петрограду, и из Беча га је о томе известио. Герман му наложи, да се свим силама постара да се то дело не наштампа, јер би се тим открио цео његов рад, и седмогодишњи његов труд пропао би, и то би донело велику несрећу и народу и кнезу. Препоручује му да то ради тајно од Вука, јер он није „ревнитель и благожелатель рода сербскога, но спомоникъ Немцовъ, а

можно быть что Гос8дарь нашъ о томе никаково извѣстіе неимѣетъ, и того ради не зная точно дѣла нѣгова, заключаю что позволилъ ем8 исторію напечатати". Четири дана доцније у другом писму понавља то исто (16 и 20 дец. 1821). Марко је та писма послао кнезу Милошу, који му преко своје канцеларије одговара, да извести Германа да Вуку није нико наложио да пише Историју о Господару. Он као списатељ седи у Бечу, и нема никакве везе с овдашњим приликама, а што пише песмарице, то не може никакву штету народу нанети (25 јан. 1822. — Преп. II, 765, 766).

Због тих Германових интрига и одложено је штампање Историје, и ако је кнез Милош већ био одбројио 500 дуката за њено штампање и Вуково издржавање (Преп. I, 198; IV, 99). Он је о томе говорио с Вуком, кад је по други пут био у Србији, с јесени 1822 год. (Преп. II, 548). Том приликом Вук је и дознао о Германовим интригама, зато је и писао Копитару да хвали Бога што се здраво и мирно вратио (Преп. I 198; III 447; V 306). — Кад му је кнез Милош пребацивао да је место песме о *бој у на Чачку* очекивао да од њега изиђе штогод друго о његовим делима и времену, он му одговара, да од *араве историје* није ништа наштампао што није рад да *когод* рече, да је то пре времена учинио, и с тим општему послу наудио, већ све очекује да се један пут што *сврши,* као што му је и сам лани мало напоменуо (19 окт. и 9 нов. 1823. — Преп. II. 551, 553).

II

Слање рукописа у Русију; интриге Германове и крађа рукописа.

Ову Историју Вук је донео собом у Немачку, и мислио је наштампати је на српском и немачком језику, да тиме обрадује и изненади кнеза. Али да би се уверио, да тиме неће ништа нашкодити руско-српским односима и политици руској, још пре горњега писма Милошева био ју је послао (10 јуна) на немачком језику на преглед руском министарству спољних послова преко Аделунга (Преп. II, 557; III, 440).

Двадесет другог јануара 1824 кнез Милош пошље Вуку једно горопадно писмо о Историји. Вели да је дознао да намерава издати Историју Карађорђева времена, да ју је већ превео на немачки, и погодио се с књижаром да је наштампа на немачком, а у име хонорара да му о свом трошку изда

српски оригинал. Не сумња да ће ту бити описани и сви догађаји пре његове управе, и како се то врло много тиче и њега, као садашњег управитеља овостраних Срба, то није рад да се ма шта штампа о томе пре него што он прегледа и одобри. Зато му препоручује да, ако је почео штампање Историје на српском и немачком језику, обустави и пошље му обоје на преглед, па ће му он вратити, и послати му трошак како за штампу, тако и за његово издржавање. „Не усктете ли ово моје предложеније послушати, но будете ли Историју више речену без мојег одобренија печатати, то се надајте совершеној мојој немилости и готовости гонити вас код сваког владјенија гди год би се ви налазили. Ви ћете добро знати, колико сте негодованија код свију класа народа српскога за изданије Лексикона, за издавање рецензија књижевни, и за преведеније евангелија на прости српски језик на себе навукли: чувајте се навући и немилост моју изданијем Историје Карађорђева времена без мог одобренија; чувајте се писати о народу овостраном свију времена новији, тако и Карађорђу и о мени, и најмању чертицу без мог знања и одобренија: то је моја совершена воља.“ Карактеристично је да је ово писмо у целини заведено у протокол кнежевске канцеларије, и то овако: „Писато Вуку Стефан Караџићу, списатељу слепачки пјесама следујушче: Дошло ми је до знања“ и т.д.

Вук му одговори (из Беча, 10 марта) да историја коју је хтео наштампати није о времену Карађорђеву већ о његову, она иста коју је у Крагујевцу писао и њему читао, само је додао још нешто, и то му је пре два дана послао на немачком језику, јер на српском нема начисто преписано. Ако је рад и остало још једном видети, он ће му послати, док препише. Штампањем овим није желео навући на себе његову немилост, већ да му учини радост, и да му се препоручи, али су га особити догађаји задржали, и сад по његовој заповести, задржао је сасвим од штампања и дошао у Беч. „О времену пак Карађорђијеву ја сам још прије неколико година био почео нешто писати (као што су ме многи молили, и ја сам им обрицао) но нијесам још дошао ни док је Биоград узет, и има више од двије године како нијесам ни загледао у оне артије.“ (Преп. II, 555, 557).

Ово последње као да неће бити сасвим тачно, јер две и по године доцније Вук је писао Кепену, да има готову *целу*

Српску Историју на немачком, и наводи цео садржај, па није вероватно да је у том међувремену, поред других послова и путовања, то све могао написати и дати да се преведе. (Преп. III, 560, 562).

На штампање Историје кнез Милош се опет враћа у писму којим му је послао 2000 ф. да искупи песме (4 јуна): „Притом љубезни мој Вуче! препоручити вам не изостављам да у списанију Историје моје строго набљудавате превелико молчаније у призрјенију и најмањи какови отношенија и сношенији моји с страном каковом силом, веће држите се у теченију описивања вашег јединствено дјела моји у Сербији — ибо данашње политическо положеније моје изискује од мене да ни о каквој сили Европејској спомена не чиним била они каквог му драго призрјенија; ја се надам и од вас захтевам да у овом призрјенију овако и поступите — а мислим притом да ће најбоље бити, да ми, пре него что ћете Историју печатању предати. такову овамо на провидјеније пошљете, ако ово не би могло бити, онда остаје вам по правилама овде изложеним строжајше владати се, иначе учинићете од доброг пријатеља својег, најженћег непријатеља. — А такође о пређашњем начину владјенија (Кара-Ђорђевог) немојте у Историји никаква спомена чинити.“ (Преп. II, 501).

Нема сумње да је ово кнез Милош дознао по достави Германовој, који је, имајући веза с руским министарством спољних послова, дознао да је Вуков рукопис у министарству. То се види и по датумима. Аделунг је известио Вука другог октобра да је рукопис примио, али га није могао доставити министру, који се већ преко два месеца налазио на путу. (Преп. III, 440). Граф Неслроде имао је у првој половини октобра састанак с кнезом Метернихом у Лавову (Гавриловић, Кнез Милош II, 148) и крајем октобра или почетком новембра могао је бити у Петрограду. Милошево је пак писмо Вуку од 22 јануара. Писмом својим од 23 фебруара Аделунг је известио Вука да је рукопис са својим рефератом предао министру, али га још није добио натраг; чим га добије вратиће му га, и известити га о министровој одлуци (Преп. III, 441).

Детаље Вукове погодбе с књижаром који се помињу у кнежеву писму, Герман је јамачно дознао из Аделунгова реферата, а о самом рукопису ствар је неверно представио говорећи да је Вук написао Кара-Ђорђеву а не Милошеву историју.

За доказ томе послужио се једним писмом Вуковим Христифору Обреновићу, сину Миланову, а синовцу Милошеву, који је био у Петрограду у тамошњем корпусу, с ким се Вук познао кад је био у Русији, и био с њим у преписци.

Христифор је јамачно од Германа дознао да Вук пише Историју, јер четири дана пре него што је Герман писао Марку да омете штампање, писао је он Вуку сасвим у другом правцу. Вели да је дознао да пише Историју данашње српске политике, и чуди се да му о томе ништа не јавља. Рад је помоћи му слањем грађе, јер налазећи се при двору цареву могао је „чути и разабрати о важњејших материјалах и пунктах нињешњеј Сербској историји,“ и моли га да причека 2—3 месеца, док то скупи и по нарочитом човеку му пошље. Обећава платити му све трошкове око штампања, и моли га да му пошље бар једну „главу Историје славног оног народа по первому куриру који пође овамо, да видим само начало бесмертнаго вашег творенија.“ —

Вук му је одговорио (25 јан. 1822) дугачким писмом, у коме вели да не пише историју српске политике, већ историју нашега времена, „или управо од године 1791, од кад буна српска свој почетак има“. Изложивши горе наведене побуде које су га нагнале да се тога посла лати, вели да му је веома мило што му обећава послати грађу. Управо се томе и чуди, јер су Срби до сад слабо марили за оваке ствари, „већ ако кака такова звијезда и на наше небо дође од истока, откуд сунце и сав свијет обасјава!“ Шаље му по његовој жељи неколико параграфи и извињава се, што му не може послати више, јер нерадо и показује, а камо ли тако далеко шаље, своје радове пре него што се наштампају. „Или можете ви дати какоме пријатељу, да чита, па он преписати; или може ко украсти од вас или од вашега пријатеља па наштампати као своје, прије мене.“ (Као да је слутио да ће му рукопис заиста бити украден и наштампан!) Рад је, вели, још издати и збирку биографија знатних Срба, и као пример шаље му *Сшанка Арамбашића*. Моли га да му, између осталих књига, пошље што год је штампано о Кутузову и Чичагову, особито што се тиче турског рата; ако има наштампан трактат последњег мира турскога и рускога; и да наручи каквом добром молеру да му копира слику Карађорђеву, која се налази у Еремитажу, и да му је пошље. У концепту је било још: „зашто рад би био у првој

части ове историје метнути портре Црнога Ђорђија, а у другој вашега стрица", чега у препису нема (Преп. IV, 82—86).

Ово се писмо налази у кнежевској канцеларији, али није вероватно да га је Христифор послао, и да је био у договору с Германом и својим обећањем грађе хтео само да одуговлачи штампање. Није вероватно због тога што би о томе било објашњавања између Вука и кнеза Милоша кад је Вук по други пут долазио у Крагујевац, јер се у писму говори о српској Историји од 1791 г. дакле и о Карађорђеву времену, и тражи се његова слика, док се у преписци између Вука и Милоша стално говори о Историји Милошеве управе. Напротив, већа је вероватноћа да ово писмо није ни дошло у руке Христифорове, јер је он, поставши официром, у фебруару месецу већ отишао из Петрограда у Дзенциол (Преп. IV, 87), и да је писмо примио Герман, и задржао код себе, а њега само о садржини известио. Сад пак, кад је Вуков рукопис стигао у министарство, он се пожурио да лажно кнезу Милошу представи ствар, и приложио је то Вуково писмо од пре две године.

III

Штампање Вукова рукописа у Петрограду на руском.

Аделунг је вратио рукопис с примедбама Вуку 21 маја, и јавио му да његову штампању не стоје на путу никакве препреке од стране министарства (Преп. III, 443). Али још 1 маја Герман је писао кнезу Милошу, да ће скоро изићи у Петрограду књига „од једног непознатог писца" под заглављем *Житіе и подвиги Вер. Вожда Сербскаго князя Милоша Обреновича* од 1815 до 1822 године и да ће, ако прими, бити посвећена самом господару Императору, или графу Милорадовићу, као Србину, и зато га је он још прошле године молио преко свога брата Марка, да му пошље слику да се штампа уз књигу, „а теперь ако непристигне за ову прилику должно сдѣлати на примѣръ из литографіи". Дакле је већ раније набавио препис рукописа, и само је чекао шта ће рећи министарство, па да га објави пре Вука. Кнез Милош му је заиста и послао слику која је стигла на време, и приложена уз књигу, и ако је ово писмо примио тек 10 септ.

У другом писму (15 авг.) вели да се књига већ штампа: „всѣ историческое ваше дѣйствіе отъ начала до конца, только не пространно политическія сношенія, а по обстоятелствамъ".

Кошта га, вели, 2000 рубаља т.ј. 3000 гроша у 1400 примерака, и првом приликом послаће му неколико примерака за њега и колико му буде могуће за српску публику. „Сіе сочиненіе будетъ первое въ сербской націи писано по русски съ дозволеніемъ привительства подъ цензурою, и затого я покорнѣйше прошу вашего вепомоществованія поддержать трудящіяся о славѣ вашей и націи Сербской“. — Дакле кад Вук хоће да изда књигу о кнезу Милошу, онда је то пропаст народна и кнежева, а кад он ту исту књигу краде и штампа, онда је то на славу и кнеза и народа! — То извешће да се књига штампа било је нетачно; допуст цензуре да се може штампати, штампан на књизи, датиран је 26 августа. Карактеристично је да Герман нарочито наглашава да у књизи неће бити говора о спољној политици, а о томе говори и кнез Милош у другом писму Вуку пре овога Германова, те би се могло закључити да је Герман у првом писму кнезу Милошу, (које није очувано) нарочито наглашавао опасност од откривања његових веза с Русијом, ако Вук књигу наштампа: сад пак, штампајући сам, наглашава да тога неће у књизи бити. (Преп. II, 772, 774)

У трећем писму (24 окт.) препоручује му Ивана Квекића, Србина из Боке, коме дугује 4000 рубаља, од којих је нарочито платио штампарске трошкове; а у четвртом (30 дец.) јавља му да ће му књигу скоро послати (Гавриловић, Кнез Милош и Вук. 22 nota 2 и 4).

*

Вук међутим о овоме ништа није знао већ га је, док се ова преписка између Германа и кнеза Милоша водила, неколико пута молио да му пошаље слику за Историју (19 маја, 3 септ. и 19 дец.). Али као да је слутио да му Герман нешто спрема. У последњем писму обраћа пажњу кнезу на „Маркова рођака“, да га не превари. За посао који он ради треба да је човек на првом месту патриота, и да добро познаје не само своју земљу него и туђе. Код њега нема ни једнога ни другога. Боји се и зато што није рођени Србин, и напомиње како је Марко на његове очи говорио своме француском учитељу да је бугарски народ већи и знатнији од српскога, „а онај други може још и горе говорити“. И ако је слаб, и било би му тешко у ово доба године путовати, али ако он нађе за потребно готов је поћи, само да му пошаље пуномоћије и

остале потребе (Преп. II. 566). — Види се да Вук још није познавао политику кнеза Милоша о употреби људи за државне послове.

Другог јануара 1825 јавља му да је чуо да је у Петрограду изишла на руском језику некака књига о њему и о Србији, и да је посвећена графу Милорадовићу; можда је он већ има, а и он је за себе поручио једну да му се пошље (Преп. II. 568).

IV

Почетак затегнутих односа између Вука и кнеза Милоша због тог штампања.

На неколико дана после Вукова доласка из Брода у Земун, стигао је ту (10 маја) и Герман као руски курир из Петрограда у нарочитој мисији кнезу Милошу. То је први јавни акт Милошев с Русијом. Он му је врло добро дошао да му подигне углед у народу после Ђакове буне, која је била у јануару те године. Ту буну Милош је Русији представио као последицу договора српских емиграната у Бесарабији са побуњеним Грцима. Герман је донео писмо графа Неслрода кнезу, којим му јавља, да је цар врло задовољан што је буна угушена, и да је наређено да се строго пази на емигранте у Бесарабији. Даље, да је цар заповедио своме посланику у Цариграду, да се ослободе затвора српски депутати и да се нада, да ће султан, имајући у виду верност српског народа усред нереда у Грчкој, приступити договору с депутатима, и испунити VIII тачку Букурешког уговора. — Милош је био необично задовољан овим писмом, јер да га је сам поручивао, не би га боље могао саставити, и сазове Скупштину за 27 маја, да свечано народу објави те цареве поруке (Гавриловић, Кн. Милош II, 166).

С Неслродовим писмом Герман је донео кнезу Милошу и нову књигу *Жизнь и подвиги князя* **Милоша Обреновича**, *верховнаго вождя и предводителя народа Сербскаго*, где се у предговору вели да је овај опис позајмљен из рукописне биографије кнежеве коју је на немачком језику написао познати српски књижевник Вук Караџић!

Заједно с доласком Германовим у Крагујевац кнез Милош је примио и писмо Вуково које му је писао 12 маја, дакле пре него што је дознао зашто је Герман дошао, и донео му

његову Историју. У том писму се жали да на толика своја писма (пет) није добио никаква одговора, и зато управо не би му ни смео више писати. Али како је случајно дошао у Земун, то се опет усуђује писати му још једанпут. У место свега другог што би имао говорити, моли га да одговори Гриму, као што му је лани обећао.

У добром расположењу у коме се сад налазио, кнез му одговори (18 маја), позивајући га у Крагујевац да му на сва писма даде усмени одговор. „Ја се надам да ћете ви ово позивање моје с тим више драговољно примити, что су и садашња обстојатељства по нас добро сложена“, вели на завршетку.

Вук је међутим дознао и за мисију Германову и за Историју, и био је, разуме се, ван себе од љутине и гнева, и у великој забуни да ли да иде у Крагујевац или не. Ако оде, знао је да ће морати доћи у оштар сукоб с Германом због Историје, а у веселом расположењу које је тада владало у Србији, и значај који је Герман тад стекао, није било изгледа, да би се ко за његову личну, и према општој ситну ствар, заузео; напротив, пре је личило да би могао имати великих неприлика и од Германа, и од својих других непријатеља. Зато се решио да не иде, и напише одговор (28 маја) у коме му отворено каже да *не сме* да дође не због својих старих непријатеља, већ због Германа. Он зна да је он и пре неколике године писао и говорио против њега, и сад би још више имао узрока да то чини због ове Историје. Да он више воли Германа него њега, доказ му је његова слика приложена уз књигу, за коју га је он три пута безуспешно молио, а особито сад, кад је с тако веселим гласовима дошао, чему се и он од срца радује. Други је узрок што је слабог здравља, па да му се тамо ма каква непријатност догоди, могао би се сасвим разболети и умрети или полудети. Треће, што је сиромах, и једва се од дана до дана крвавим хлебом храни. Још зимус продао је бурмутицу, што му је поклонила велика кнегиња Марија Павловна, и оставио жени 100 f. да се са *троје деце* издржава, док се он не врати. Али опет се нада да ће, док је жив, моћи хранити жену и децу: али ако би умро, његова жена и деца морали би просити. Ако поле признаје његове заслуге учињене њему и народу, нада се, да се због овог писма неће пољутити, него ће му дати за право и утешити га. Напомиње кад је послушао људе пре пет година, који су га одвратили да не научи читати и

писати, што би му у данашњем његову стању било „драгоцјеније од једнога ока из главе“, мора се бојати да га ти исти људи и сад не наговоре да што против њега не уради. Што се тиче историје, вели, да би му милије било, да ју је он издао на српском и на немачком, па да се каже да је преведена са *српског на руски,* и тада не би било у њој онолико погрешака; али се опет радује што је и тако изишла. „Нека она само чини чест и славу (ако је могуће и ползу), вама и народу Српскоме, а ви мјесто мене макар и Германа наградили за њу. И до сад се на свијету догађало, да један оре и сије и сабира, а други једе. Како је Герману мој рукопис дошао у руке, питајте га нека вам каже, ако не знате“.

Од овога писма има још један концепат са мањим разликама. На завршетку моли га да му да пензију, за коју га је пре пет година молио, јер је за свој досадашњи рад то заслужио, „а да народу ништа привриједио нијесам, опет мислим да би сам имао право надати се од вас таковој пензији за саму ту историју вашу“.

Али ниједан од ова два концепта није послао (упор. ниже писмо од 14. авг. из Беча). Увидео је да је сад најнезгоднији моменат да му чини каква пребацивања, и да заподире свађу с Германом. Зато напише треће писмо. Ту вели да му ништа милије не би било него у ово срећно време доћи к њему, али му стање здравља не допушта, да ту своју и његову жељу испуни. Не само што га прси одавно боле, него га и потајна грозница стално мучи, тако да једва дркћућом руком пише, и моли га да га милостиво извини. „Ви можете ласно знати како се ја радујем тим веселим гласовима о вама и о народу нашему. Да Бог да да буде све срећно и честито! и да Бог вас са цијелом вашом фамилијом и са свима вашим поживи на премнога љета у здрављу, у слави и у сваком задовољству! При том се усуђујем вас препокорно молити, да не заборавите ни мене. Да ја вама нијесам ништа привриједио, за саму ону чест и славу, коју сам народу Српскоме по другим земљама учинио, надам се да би сам имао право молити вас, као Господара народа нашега, да ми одредите пензију да могу с фамилијом мојом живити; а да народу никаке ползе ни чести учинио нијесам, опет мислим да би сам имао право надати се од вас таковој пензији за саму ту историју вашу, коју вам је Герман донијо... Да ту срећу доживим чини ми се да би сам одма оздравио, јер ме сиромаштво моје највише у болест ба-

цило, и оно ми од дана до дана срце моја гризе, особито кад помислим, да ће моја несрећна жена са троје нејаке ђеце морати просити, да се рани послије смрти моје (Бог зна оћете ли ми вјеровати, да ми ово пишући сузе из очију по артији падају)“ — (На концепту се виде заиста трагови капи од суза, што најбоље карактерише у каквом се нервозном стању налазио). — На завршетку нуди му се и за какав други посао ту, или где било, ако је потребан, и да би то сматрао за срећу, и трудио се да се покаже достојан поверења. „Опет вас морам за одговор Гриму молити! Немојте га заборавити тако вам чести и славе ваше и народа нашега“. (Преп. II 569—575).

Вуку је доцније јављено да би га, да је дошао, кнез Милош лепо примио, и да је био спремио 1000 ф. сребра да му да, али његов недолазак, а можда и тражење пензије учинили су да не само то није добио, него ни одговора на своје писмо. Тако се опљачкан и празних шака врати у Беч, а пљачкаш Герман, јамачно с набијеним џеповима, у Петроград, носећи собом за Неслрода Милошев извештај о Скупштини 27. маја, Милошеву беседу и Скупштинску адресу, и своје ново пуномоћије да и даље заступа народне интересе код министарства у Петрограду или код руског посланства у Цариграду (Гавриловић. Кн. Милош II, 174).

Дошавши у Беч он поведе праву парницу против Германа за накнаду штете и код руског Министарства спољних послова и код кнеза Милоша.

V

Тужба противу Германа руском министарству спољних послова и Германов одговор; тражење од кнеза Милоша сведоџбе против Германова изговарања, или накнаду штете.

Вративши се са свога пута по Славонији из Земуна у Беч, Вук подигне праву парницу против Германа за накнаду штете.

Петнаестог августа 1825 преда акт руском посланику у Бечу, у коме прво себе представља као литерарног радника. и да је поред осталих послова највише труда посветио писању историје српске новијега времена. Један део те историје, о последњим догађајима, намеравао је издати 1823 г. у Лајпцигу, и нашао је био издавача, који би му за немачко издање наштампао 2000 примерака на српском. Али како је цела новија српска историја тесно везана с политиком Русије, то је он

- по својој преданости к Русији и њеном Монарху. не желећи што нашкодити руској политици и тиме навући негодовање руског министарства — послао свој рукопис на немачком језику у Петроград на преглед и одобрење министарству спољних послова. У августу 1824 добио је натраг рукопис преко овдашњег посланства с извештајем да министарство нема ништа против његова објављивања. Међутим готово у исто време чуо је да се његова књига штампа у Петрограду, и заиста у мају месецу т. г. донео ју је наштампану на руском Мих. Герман кнезу Милошу у Србију. Један примерак прилаже акту. Да је то његова књига види се из предговора издавачева, а из огласа у *Сѣверной Пчелы* види се да се продаје у Петрограду по 6 рубаља. Он би својих 2000 примерака продао најмање по 2 ф. ср., а од кнеза Милоша добио би најмање 150 дуката годишње пензије, а да и не говори о даровима којима би се могао надати од цара за таку новину, као што је подношење рукописа на цензуру његовом министарству. Сем те материјалне штете дрски крадљивац и издавеч његова списа унео у дело неке ствари, које не само да нису тачне, већ и њега срамоте, и навлаче му мржњу неких личности. Сад он да би спасао част руског министарства мора *лагати*, да је његов рукопис на други начин допао Герману у руке. Представљајући ову своју праведну жалбу њему као цареву представнику, покорно га моли да је достави до знања двору, и да му изради накнаду за претрпљену штету, и сатисфакцију за нанесену срамоту.

Поводом ове Вукове жалбе вођена је у Петрограду у министарству истрага (Преп. III, 445), и резултат је саопштен истим путем Вуку 26. децембра, на име: 1. да је Герман изјавио, да је рукопис на немачком језику добио од кнеза Милоша заједно с његовом сликом и налогом да је у Петрограду изда на руском језику; и 2. према томе и накнаду поднесене штете треба да тражи од кнеза Милоша. (Преп. V, 303, 306).

Чим је добио овај одговор он одмах (4 јан. 1826) напише Кнезу Милошу једно писмо и врло енергично и врло понизно. Саопштивши му горњи одговор (али не поминући ништа о слици,) вели, да зна, да је то лаж, и да он није могао послати рукописа Герману, јер га није ни имао, већ је Герман или просто *украо* рукопис из министарства, или су му га они сами дали на преглед, и тако га украо, „пак сада ону сра-

моту, која по правди пада на Руско Министарство, и на њега они бацају на вас! Из овога догађаја ви можете сила научити: 1. можете се очевидно увјерити, да је Герман јавна лажа и варалица; 2. како гоћ што Герман сад вара Министарство Руско, да сте му ви рукопис послали, тако он може и вас варати за много којешта, да му је Министарство казало; 3. са жалошћу можете видити, како лаже и скитнице којекакве могу заслепити министре од који зависи срећа не само јединствени људи, него и цијели народа.“ Знајући, дакле, да он Герману рукопис послао није, он не сме од њега ни тражити накнаду, већ моли, да му пошље сведочанство да Герману није послао рукописа. — Сам пак мисли да би за његово име и великодушије било најславније и најприличније, да њему пошље 4000 ф. ср., а руском министарству сам да пише како Герман *лаже*, и да га „као човека, који тако јавно *краде* и *лаже*, они у напредак употребе у њихове послове, како им драго, само у српске не. Да тако учините, онда бисте виђели, шта је Герман код Руса без вас и без Србије.“. Нада се да ће бити тако милостив, да му одговори, и да му каже шта му ваља даље чинити; а ако му на време не одговори, онда он мора „опет Германа, као крадљивца и лажу, тужити, и сваким начином чест своју од њега бранити. — Господару! већ има десет година, од како се ја савијам око скута вашега; сад до вас стоји, да ме под милостиви скут ваш примите, или на вијек да ме од себе отерате.“ (Преп. II, 578).

VI.

Копитарево заузимање код Руса за Вукову ствар: Германово писмо Кнезу Милошу о томе, и о Вуковој жалби против њега.

Поводом оваког одговора Германова приликом истраге Вук је написао (28 јун.) Аделунгу и Кепену писма, у којима је изложио лажност и нетачност Германове одбране. (Преп. III, 446).

Као што се Вук старао да дискредитује Германа код кнеза Милоша, то је исто чинио и Копитар код Руса. Он пише Кепену (3 сеп. 1825): „А тамо су [у мин. иностр. послова] сиромаха Вука покрали (плагијат је још срамнија крађа)! Треба ли да се о вама само таке ствари чују и овамо сазнавају? Још под једним тако енглеским господином [Неслроде]? Још Енгел вам је пребацивао због прештампавања Рајића.... А сад пуштате шта више да се рукопис препише, и изда у (рђавом

преводу.... и с још горим додацима с назначењем имена покраденог! О mores! Требало би у најмању руку да ухватите лопова, да несрећном оцу породице вратите све што је он добио, и да га зато прогнате у Сибир, јер да он и вас и Србе à l'insu de l'un et l'autre вара, то не знате само ви, а то зна цео свет." — То исто мало другим речима понавља и у другом писму (19. септ.). — Кад му је Кепен саопштио Германову одбрану, он му одговара, да то може бити тачно у колико се тиче слике и трошка за штампање, а што се тиче рукописа, то је чиста лаж, јер га Вук никоме није дао у руке сем Аделунгу. „Кад бих ја био министар, плагијатор би, у најмању руку, морао неправедну добит поделити с аутором; па и то само из партајичке наклоности према лопову, и само у том случају, ако би с њим у сваком другом погледу био необично задовољан: иначе бих га отправио quippe quem et a suspicione liberum esse oporteat" (Письма 688, 689, 696).

Није немогуће да је и ова крађа Германова допринела да се Вукови пријатељи са Шишковим заузму да добије руску пензију.

*

О жалби Вуковој министарству известио је кнеза Милоша и Герман мало после Вука (26 јануара) и, види се, био је добро обавештен који су Вркови пријатељи у Русији. Он каже да се Вук усудио жалити се покојном цару, графу Неслроду, министру просвете Шишкову, канцелару грофу Румјанцову, академику Аделунгу, Кепену и осталима, најодвратнијим изразима, називајући га хајдуком, крадљивцем и др. и да је тражио од цара накнаду за свој труд. Па не само то него се жалио и Бечком министарству, кнезу Метерниху, Генцу и Копитару, који су сви напалу на њега, но он им је свима запушио уста, рекавши да је добио „предписаніе и повелѣніе" од свога Господара, кнеза Милоша Обреновића да изда књигу, и да је по његовој вољи поступио. Вука су подржавали Шишков, Румјанцов, који је пре недељу дана умро, Аделунг и Кепен и трудили су се да даду за право Вуку, али нису могли ништа успети, и задовољили су се с тим што су наштампали ову критику против њега, коју прилаже. „Вотъ зависть и злость, притомъ Сербина". Али је он спремио јаку критику против Вука, него је због смрти цареве, и других прилика није објавио у новинама, и одложио је за доцније. (Преп. II. 775).

Критика коју помиње, то је Кепенов чланак у 27 броју Библ. Листова, у коме је говор о Германову плагијату. — Герман је, као што се види, целу ствар преувеличао. Вук је истина писао Аделунгу и Кепену, али је то било после саслушања Германова, и управо само зато да побије његову одбрану, и да докаже да лаже. Тек из тих писама могао је од њих то дознати и Шишков. Још мање је вероватно да се обраћао Румјанцову, који је био болестан. А за Метерниха и Генца чиста је измишљотина. Све је то он наплео да би показао кнезу како је његов положај чврст у министарству, и како он ради по његовим наредбама неслушајући „ни Австрійцевъ ни Русскихъ“.

Невероватно је да би Герман овако могао писати кнезу Милошу, да раније није био с њим у споразуму о издавању књиге. Вук је доцније (6 окт.) писао Аделунгу и Кепену, да се прошлог лета известио од најближих чиновника Милошевих, да му је Герман слао рукопис из Петрограда и молио га за његову слику и новце да се наштампа у Петрограду на руском језику, доказујући му, да би му то подигло јако углед у Русији (Преп. III. 446 и 559). Тај чиновник без сумње је кнез Васа с ким је Вук у јуну био у Земуну, јер је писао Копитару, да је од њега „којешта *дознао*“ (Преп. I. 287). Врло је дакле, вероватно да је тако и било, јер се тим само може објаснити, што кнез Милош није хтео о томе ништа писати Вуку, већ га је непрестано звао к себи да се усмено споразумеју. — Кад је Герман прошле године дошао с писмом Неслродовим и донео књигу, кнез Милош му је признао све трошкове и наградио га како за писмо, тако и за књигу. Петнаестог маја дао му је на дар 500 дуката; 19. и. м. 25000 гроша на трошкове учињене у Петрограду, а 1 јуна 364 дуката да плати дуг Квекићу у Одеси. (Петровић, Финансије, III. 126, 127).

VII

Поновно тражење од кнеза Милоша сведоџбе против Германа: одговор Вуков руском министарству на Германову одбрану; по трећи пут (из Земуна) тражење одговора од кнеза Милоша; Милошев одговор и позивање Вука да дође у Србију.

Вук је чекао одговор од кнеза Милоша два месеца; и не добивши га, поново му напише (9. марта) једно кратко писмо молећи за одговор. Уз то писмо приложио је и два броја

(27 и 28) Библ. Листова (које је већ од Германа кнез примио) да види „шта и онамо учени људи“ о њему и о његовим „послвоима мисле и говоре“ (Преп. II. 580).

Истог дана писао је и Авраму Петронијевићу, који се тих дана вратио из Цариграда, где је био у српској депутацији. Жали му се: како су га непријатељи код Господара оцрнили и у немилост довели, и да би могао сам о томе правилно судити, моли га да у канцеларији прочита његова писма (од 1822 год. па даље), и видеће какву му је Герман неправду учинио. И пошто је изложио биографију Германову завршава: „Ја знам да је Господар још 1820 године познавши мало лажи Германове, ћео да га се избави, но Пини (руски конзул у Букурешту) се уплео, те није дао. Сад је вријеме да га се са својом чашћу и славом избави, као што сам му ја писао у посљедњем писму. А да рекнемо да поред свију Германови лажи Господар воли њега него мене, опрет правда и чест Господара изискује, да ми одговори на посљедње писмо, и да ми пошље или *атестат* или 4000 ф. сребра, које би ја с атестатом без икаке сумње добио. Да је Герман највећи Господарев љубимац, а да сам ја још у већој немилости, него што сам, опет би било правије и за Господара повољније и поштеније, да помогне *мени у правди*, него њему у *лажи* и у *крађи*. Ја то 4000 ф. не би примио од Господара као накнаду моје штете, него за знак његове к мени милости, и одма би сам дошао тамо да му благодарим“. Моли га да о томе напомене Господару и да му каже како сам о томе мисли. (Преп. V, 396)

Још је чекао шест недеља на одговор, па кад га није добио напише (22 априла) и преда Татишчеву одговор на Германову одбрану. Каже, да је још 4. јан. писао кнезу Милошу, и то не да од њега тражи награду, јер поуздано зна да он Герману није могао послати рукопис, већ га је молио, да му пошље сведочанство, да он то није учинио, али ни на поновно писмо није добио одговор. Герман, украви његов рукопис и казавши најдрскију лаж министарству, не само што је лишио његову породицу последње наде, него га је оцрнио код кназа Милоша тако, да се он сад не сме ни појавити у Србији, свом отачаству. Вели да је извештен с најпоузданије стране, да је Герман још 1822 г. писао кнезу од стране руског министарства, да му не да средства ради штампања те историје, па се боји да и сад не напише тако што лажно, да би

га кнез могао лишити и самог живота. С друге стране он га је представио у министарству као лажу и варалицу, и на тај начин у место милости и благовољења навукао је на себе мржњу с обе стране. Зато се усуђује поново замолити га за заштиту код руског министарства правде за учињену му неправду. — У прилогу је додао биографију Германову, у којој га представља као правог пустолова и протуву, што је, вели, свима познато.

Дошавши из Будима у Земун, по трећи пут пише (12 јуна) кнезу Милошу, и каже, да онај посао за који му је писао 4 јан. и 9 марта тиче се његове среће или несреће, и како није добио одговора, то је дошао на границу, и поново га моли да му одговори. Из послатих у прошлом писму Библ. Листова кнез је могао видети, да и у Русији има људи, који виде да је Герман рукопис украо; „но како се он на вас одговорио, сад ја више њега не могу тужити без више срамоте; и мени је жао, да ја, који сам се 10 година дана једнако старао о вашој слави, сад почнем вас срамотити“. Види да он воли Германа као њега, али се нада да ће наћи за право, да и њега намири и утеши.

Истог дана писао је о томе и Давидовићу, т.ј. посредно опет кнезу (писмо изгубљено).

Тек сада, после више од године дана, и после шест Вукових писама решио се кнез Милош да му одговори преко Давидовића.

У то време Вук је добио извештај од Копитара да је добио руску пензију, и био је нестрпљив чекајући одговора, па поново пише кнезу (23 јуна), молећи га за одговор на писма од 12 јуна и шаље му 2 примерка Шафарикове књиге Историју словенских литература коју је за њега примио.

Истог дана примио је Давидовићево писмо (од 19 јуна). У Вуковим писмима и оном од 4 јан. и оном од 12 јуна поред све понизности и учтивости, било је по мало и претње; а у писму Петронијевићу, а јамачно и Давидовићу, било је по мало и грубости. Много више те претње било је од стране Милошеве у одговору Давидовићеву. Он му јавља да је писмо његово писано Господару њему прочитано, али он није рад ни с ким се парничити, особито преко контумаца, зато му, по налогу, саветује, да дође у Крагујевац, па да се та ствар развиди, да

нико не зна. „Ипак ако то не усктете, неће, бојим се, ктети, ни да нам пишете у напредак за исто дело, нити ћемо смети имати каквенибуд преписке с вама, нити ће вам се икакво писмо ваше примити, но неодпечаћено вратити, sic placet superis“.

Вук му одговори одмах сутра дан (24. јуна). — Како је већ знао за руску пензију, то му је и одговор много мирнији, и — спустио је цену оштети. Он му пише: 1. да *за сад не сме* тамо прећи од Германа и његових интрига; 2. да он не тражи да Господар води процес и с ким, нити у тој његовој ствари има шта да се извиђа и истражује. „Што се о томе из писама од 4 јан. не може дознати, оно Господар зна боље од мене. Сва је ствар у томе да ли Господар налази за право да му накнади *штету* (*а неправду*, ће он за његову љубав опростити.) Он је ту штету у своме писму по правди назначио, а био би задовољан, ако би му Господар послао и 1000 ф. сребра, и не би о томе никад поменуо ни њему ни икоме другоме. Ти би му новци били милији као знак Господареве милости, него новци у потреби. Ако га Господар тако не попомилује, онда престаје његова преписка с њима. „То ће ми бити награда за моју љубав и ревност к Отечеству и за оно, што сам се трудио, да Господару и с *мојом срамотом* чест и славу учиним. Онда ће се и на мени испунити оне ријечи Спаситеља нашега, да је пророк само у Отечеству своме без чести. Онда ћу пред свијетом моћи казати: воздаша ми злая за благая“. Не сумња да ће он ово писмо прочитати Господару, и да ће по дужности својој казати своје право мишљење о овој његовој ствари. (Преп. II, 581, 583; 75, 76, 77).

Вук је остао у Земуну још месец дана чекајући Кнегињу Љубицу, али одговора никаква из Србије није добио.

VIII

Страх Вуков од Германових клевета да не изгуби пензију; поновно обраћање кнезу Милошу; одлазак у Србију и измирење с кнезом.

Страх Вуков од кнеза Милоша изгледа да је и овога пута био претеран, као и лањске године. Пошто је отишао из Земуна, Васиљевић му је писао (23 септ.), да је послом био у Београду и случајно се састао с Давидовићем, и разговарао се о њему. „Он ме уверава да сте тамо прешли, да би за вас пробитачно било, одонуд не би се без једне, ако не више маторки вратили; он каже да ви нисте онамо у црном тефтеру, како што ви

мислите, и да Господар о вама ништа зло не говори. — Али се овде гласа, да је вас Герман у Петербургу оцрнио, да горе бити не може, и да су ваши ондашњи пријатељи од вас руке дигли.“ (Преп. III, 133).

Ово последње мало је Вука забринуло, и он се пожури да својим пријатељима у Петрограду јави своје односе с кнезом Милошем и Германом. Шестог октобра напише писмо Аделунгу, додајући своме писму од 28 јан. о Германовој крађи још и то како је летос дознао да је Герман слао рукопис кнезу у Београд. Затим излаже своју преписку с кнезом Милошем о томе, и зашто није смео на његов позив пећи у Београд, онако, само опширније, као и у другој жалби министарству. А јамачно и у Петрограду га Герман клевета, да би прикрио своју кривицу, јер његов земљак прича по Земуну да га је тако оцрнио да сви његови пријатељи морају замући. Моли га да целу ту ствар достави графу Неслроду само ради знања, јер је он потпуно задовољен царском милошћу. Јавља му да има написану на немачком језику *целу* Српску историју, и да је рад поднети је на преглед руском министарству али се боји да се и с њом не деси исто што је било с историјом Милошевом.

У писму Кепену (истог дана) прво му захваљује на заузимању око пензаје. И ако му до сад није захвалио, уверава га да он зна колико се он за то трудио, и до смрти ће му бити захвалан. Затим излаже исто што и у писму Аделунгу о себи, Милошу и Герману. Говорећи о целој својој историји вели да би рукопис послао на преглед Шишкову, али се боји једно да га с тиме не узнемирује, а друго да је он не пошље у министарство иностраних послова, па да опет не дође Герману у руке, и пита га за савет, шта да ради? „Кад би ми прилике допустиле, ја бих с највећом радошћу дошао к вама у Петроград; тад би ви могли (ако би имали кад) превести ће на руски, а ја бих издао српски оригинал.“ (Преп. III, 446, 559)

Из приложеног прегледа садржине целе историје, која је подељена у два дела, види се да је у прва три одељка првог дела Географическо-статистическо описаније Србије, који је издао те године у Даници за г. 1827, само — ваљада — опширније; четврти је одељак о устанку Карађорђеву, а други део је о Милошу Обреновићу.

И ако је Вук потпуно био задовољан од стране Русије, он није испуштао ни кнеза Милоша да и од њега не наплати оштету, или како је он то звао „да код њега опет дође у милост.“

Вративши се из Земуна у Беч, није му више писао непосредно, али је писао кнезу Васи (15 окт.). На првом месту јавља му да је имао срећу примити по доласку у Беч „превисоки указ Русијског Императора Николе“, којим му је одредио *пензију* по 100 дуката годишње за његове књижевне труде, и да је већ примио за прво тромесечје 25 дуката. Шаље му копију указа, јер се нада да ће то бити мило и Господару, и њему, и свима његовим пријатељима. Од тога се истина не може живети у Бечу, али се може имати најпотребније, т. ј. *квартир*, *дрва* и *леба*. Остаје му још да га он доведе у пређашњу Господареву милост, па би сасвим био срећан. Нема му о томе ништа више казати до оно што му је говорио у Земуну. Не зна због чега би другог Господар био на њега љут, већ што није дошао на позив и што виче на Германа. „Што се тиче првога, ви знате да су ђекоји, још друкчији од мене, и одатле бјежали (као н. пр. Вучић и Топаловић); а ја мисиим да је свагда мања кривица одовуд тамо не доћи, него отуд амо, или куд на другу страну, побјећи“. Да је дошао, може бити да би га Господар наградио, али он то извесно није знао, па није смео, бојећи се интрига Германових да му се не учини још већа неправда него што му је већ учињена. „Што се пак тиче другога, ја на Германа *морам* викати, јер мени нико на овом свијету није више зла учинио од њега: он је мене лишио Господареве милости, од које ми ништа на овоме свијету није драгоцјеније; па и то да је само мене несрећна учинио, не би ни по јада било; него с чим сам се ја трудио да учиним Господару чест и славу, он му с оним учини срамоту“. Али ако му Господар заповеди, он неће никад за њим рећи рђаве речи. „Сад гледајте како вас Бог учи. Ја вјерујем, као што сте ме и ви увјеравали, да Господар није на мене срдит; зато се једнако надам, да ме неће оставити без своје милости“. Има око 1000 ср. ф. дуга, а особито је рад наштампати проширену ону Господареву Историју на српском и немачком језику, па би била преведена и на француски и енглески. (Преп. IV, 105).

Ово писмо дало је давно жељени резултат. Нема сумње да је вест о руској пензији била главни узрок тога обрта,

као што је Копитар још раније предвиђао.[1]) Милош је увидео да је значај Вуков у Русији много већи, него што га је Герман представио, па је похитао да несуглавице изравна; и у колико је пре упорно ћутао на толика писма Вукова, у толико је сад био нестрпљив да то што пре уреди, и да га задовољи.

Тридесетог октобра писао му је Максим Ранковић из Београда по налогу кнежеву, да ће му се ускоро послати новаца преко једног Митровачког трговца. — Петог новембра пише му кнез Васа из Крагујевца и уверава га о Господаревој милости, и ово дана добиће од њега једну особиту милост. Препоручује му, ако може, да дође сам до Господара; можда ће га и он позвати, али би боље било да сам дође. — У том писму било је на засебном листићу неколико речи од Петронијевића, да је у своје време примио све ово писмо и прочитао кнезу. — Шеснаестог децембра послао му је Ал. Симић по наредби кнежевој 1000 гроша на дар. — Двадесет деветог децембра послао му је Ранковић 500 гроша за путни трошак, додајући: „Њиово Сијателство позивајући вас каже, ако ви сада дошли неби, то ћете довољно од њиова уважења изгубити“. — Трећег јануара пише му опет Симић, да му је Ранковић послао путни трошак: „Сад пише и мени Господар да поспјешите доћи што пре. Зато вам и пишем ово писмо, да се не би закаснили, премда се надам, да ћете до сада на путу бити“.

Вук је био врло задовољан овим обртом, и није могао да се наодговара на толика писма и поруке. Њему је то било мило колико због изгледа на новчану помоћ којој се надао од Кнеза Милоша, толико и због тога што није морао прекидати везе са Србијом, а то је било могуће само док је у „милости Господаревој“, јер је кнез Милош и тада, и за све време своје владе био све и сва у Србији.

Ранковићу је одговорио одмах (9 нов.): „Петина, да су ми новци врло потребни; али опет вјерујем ми брате, да ћу се сто пута више радујем зато, што ће ми бити знак Господареве милости, него што ће ми у нужди у помоћ пристати.“ Кнезу

[1]) Кад је Вук известио Копитара да је писао кнезу 12 јуна, Копитар му пише: „Милош је *шпански* „ципор“, и ја бих волео, кад ви не би били његов удворица. Он *не заслужује никаквог часног* човека“. Не добивши никаква извештаја о току преговора, пита га доцније (6 авг.) има ли изгледа да што добије: „Епилог цара Николе обећама много“. — Преп. 280, 283, 285.

Васи је одговорио 10 децембра (јер је писмо примио тек 9.), да му је Ранковић јавио да ће примити Господареву милост, и да је мислио на пролеће доћи у Србију, али сад кад је његово писмо примио, већ се спрема на пут, и поћи ће чим му буде Забавник готов. Веома би се радовао кад би могао доћи до Божића, али му је немогуће, прво, да му се Забавник без његова надгледања не поквари; а друго, нема с чим, већ очекује Господареву милост. Кнез Васа му је одговорио да се радује његову доласку, и нада се да ће га још у путу стићи и друга милост Господарева. По други пут му је Вук писао 24 дец. да је Забавник готов, и да чека само новце па да се крене.

Кад је од Симића примио новце написао је писма и кнезу Милошу и кнезу Васи. Кнезу Милошу пише да је примио 200 f. ср. што му је послао, и да му је то милије него да је сто пута толико добио с друге стране, јер их сматра као знак његове старе милости и благонаклоности, од које за њега нема ништа драгоценије на овом свету. „Овај драгоцјени дар ја не знам ни на што достојније употребити, него на пут к вама, не да вам благодарим, јер то није могуће, него, ако ме те чести и среће удостојите, да вам с чувством вјечне благодарности руку и скут пољубим. Надам се, да ћу, у име Бога, скоро ту превелику срећу имати, да станем пред вама“. А кнезу Васи је писао да је већ био у полицији за пасош и чим га добије доћи ће.[1] (Преп. II, 282; III, 60—62; IV, 105, 109, 111—114; V, 204, 205). — Трећег јануара пошао је преко Темишвара и Панчева у Србију (Преп. V, 246; IV, 633).

По овоме човек би рекао да је Вук горео од жеље да што пре дође у Србију, док у самој ствари он је тамо полазио с великим страхом. Знајући с једне страпе колико је оштрих прекора уз најучтивије молбе упутио кнезу Микошу и непосредно и посредно преко других; и познавајући његову осветљивост, и како се мало човек сме ослонити на његову реч, он је збиља страховао за свој живот. — Дошавши у Панчево пише Копитару (16 јан.) да сутра прелази у Србију, куда је пре 14 дана прешао и Герман. „Ако би мене међутим суђен данак нашао, аманет вам Божиј моја жена и ђеца, и моји рукописи. Жени и ђеци надам се да ћете ви моћи моју пензију

[1] Занимљиво је што вели: „бркове сам оставио како сам примио ваше писмо“, ваљада их је дотле бријао.

задржати; а рукописе гледајте да изиђу на свијет (само да не пропадну)“. — Да ово није била никаква шала или афектација, него озбиљан страх, види се по томе што је истог дана и у истом смислу писао и жени: „Ако ја мораднем умрети, ти ћеш морати молити за моју пензију; Копитар и руски свештеник у томе ће те поучити“. На другој страни истог писма исписао је распоред од 600 Забавника за 1827. годину што је уредио да се пошље Миловуку у Пешту, и 100 ком. С. Илићу у Г. Карловце и Д. Владисављевићу у Трст ради разашиљања, означивши тачно који су плаћени, који нису, а који су за продају, и препоручују јој да то писмо због тога сачува.

Из Србије је писао два кратка писма Копитару и жени. Прво из Пожаревца (28 јан.), а друго из Крагујевца (21 фебр.). Копитару јавља да је здраво и добро, а жени да је врло лепо примљен. У другом писму јавио је жени да јој је из Пожаревца послао 200 ф. ср. Међутим писмо из Пожаревца није примио ни Копитар ни жена му (до 15 марта) што их је обоје бацило јако у бригу. (Преп. I, 293-295; писма жени).

Овом приликом решен је и спор о Историји. Код кнеза Милоша састали су се и Герман и Вук. Герман је отворено признао да је украо Вуков рукопис у колегији министарства иностраних послова. Кнез Милош му је рекао да је он на своју срамоту учинио Вуку неправду, и да је Вук имао право гонити га и грдити, а Вуку је за претрпљену штету поклонио 1000 ф. ср. (5000 гроша), колико је преко Давидовића и тражио. (Преп. III, 449). Трећег марта Вук је примио новце (Петровић, финансије III. 184). Истог дана наређено је управнику Милошева двора у Београду, да Вуку, који иде од кнеза „преда оно портре Господарево у конаку наодећи се“ (Гавриловић, кн. Милош и Вук, 27).

Одмах за тим Вук се кренуо из Крагујевца пут Београда. Деветнаестог марта изишао је из Земунског контумаца, и 24. пошао из Земуна преко Н. Сада пут Беча (писмо жени), где је стигао лицем на Ускрс (3 априла. — Преп. V, 246),

Љуб. Стојановић

ИЗ СРБИЈЕ КНЕЗА МИЛОША*)

(1815—1839)

ПРИВРЕДА

Најважнија грана привреде у Србији у доба Кнеза Милоша било је *сточарство*. Оно је стајало високо изнад земљорадње. Огромне, ненастањене и необрађене просторије давале су врло много услова да се све врсте сточарства обилато развију. Највећи део људи и деце бавио се овом врстом домаћег газдинства и проводио све време ван села, код стоке.[1])

Од све стоке највише су гајене *свиње*. Оне су биле „прави и највећи ужитак народни, једно што их је због шума ласно запатити и држати, а друго што се у свако доба године могу продати".[2]) И најсиромашнији сељак имао је по неколико брава свиња. Непрегледне шуме давале су обилато жира за њих, те су одгајиване готово без икаквих трошкова и без великих тешкоћа.[3]) По варошима се свиње, због Турака, нису смеле држати. Свињско је месо у вароши доношено са села, и то тајно, „у вреће завијено, или у сено сакривено".[4])

После свиња највише је било *оваца*, а за тим *коза*. С куће на кућу било је од прилике на 35 брава оваца и коза, које су чуване на торовима.[5]) Сем тога било је врло много *говеди* и *коња*. Домаћа говеда била су ситна и слаба, све до скорашњих времена. Само у неким крајевима, под утицајем гајења боље стоке од стране Кнеза Милоша, и сељаци су били по-

*) Одломци из већег дела о приликама у Србији у време прве владе Кнеза Милоша Обреновића.

[1]) Ото Дубислав Пирх, Путовање по Србији, 183.

[2]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104—105.

[3]) М. Петровић, Финансије и установе II, 981—987; Споменик XVII стр. 35.

[4]) Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, 64, 193.

[5]) М. Петровић I, 450; II, 995—996.

чели добијати боље говече.[1]) Коњи су били домаћег соја, више јаки но лепи, лаке главе и правих крстина. Кнез Милош је имао и лепих арапских хатова. Неговање коња било је примитивно, а сељаци су их упропашћивали и тиме, што су их прерано употребљавали на рад, често пута већ у другој години.[2]) — Најмање је било *бивола*. Они су се, истина, гдешто виђали,[3]) али су њихово млеко употребљавали само Турци, а за вучу су се њима служили једино досељеници из околине Ниша и Лесковца.[4]) — *Магарци*, којих је у Турској увек било у великом броју, у Србији, изгледа, врло су се мало употребљавали за рад, те се готово никако и не помичу. Само су печалбари, долазећи из јужних српских крајева, на њима носили свој пртљаг. Изгледа чак да је било стидно служити се магарцима.[5]) — По селима је било врло развијено и *пчеларство*.[6]) Исто тако било је нешто и *свиларства*.[7])

И ако је Србија била врло плодна земља, те је могла да произведе сваку врсту жита, ипак је *пољопривреда* у њој стајала далеко испод сточарства. Обрађивање је земље било врло примитивно. О употреби ђубрета није се ни знало; ђубре се, кад би се где нагомилало, просто спаљивало.[8]) Орало се ралицом и то врло плитко и невешто.[9]) Исто је тако примитивно рађено и све остало око земљорадње.

За дуго после ослобођења сејао се у Србији само *кукуруз*, јер је, сем Мачве, варошког становништва и турских гарнизона, проја била главна народна храна. *Пшеница* је била врло ретка. Сејала се само толико „колико да се умеси по-

[1]) Насеља Српских Земаља IV, 739.

[2]) Пирх 70—71.

[3]) Пирх 31, 47.

[4]) Сретен Л. П., 442.

[5]) Кад је кнез Милош, шале ради, хтео из Цариграда да купи магарца Стевану Брки, председнику Пожаревачког Магистрата да не иде пешке од куће у Суд и од Суда кући, он га је преклињао да то не чини, јер ће „људи мислити да је померио памећу“ (М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама. Београд 1900, стр. 57).

[6]) М. Петровић II, 987—989; Споменик 17, 56.

[7]) Споменик, 17, 36.

[8]) Подунавка 1844, 84.

[9]) Ibidem 86. У једноме се акту из 1825. г. казује како се један сељак жали да народ, због сиротиње, оре чак дрвеним раоницима и копа дрвеним мотикама (М. Гавриловић II, 604).

гача за госта и колач о слави".[1]) Вароши поред Дунава доносиле су пшеницу и пшенично брашно из Баната, у унутрашњости земље тешко их се где и могло наћи. Тек пред крај владе Кнеза Милоша почела је да се сеје и пшеница у јачој мери, и то најпре у Шабачком и Јагодинском Окружију и да се уводи пшенични хлеб. *Јечма* се сејало врло мало, само колико је потребно за коње; али га се понекад, истина у мањим количинама, увозило и из Баната. *Ражи* се сејало врло мало.[2]) Некадашња култура *пиринча* само је гдешто животарила.[3]) Енглески консул Хаџес вели да се у Србији 1837 године пиринач није обделавао, већ да се увозио из Румелије и продавао по 150 гроша 100 ока.[4])

Од *поврћа* сејало се само толико колико је било потребно за домаћу потребу. Највише је сејан пасуљ, за тим купус. Од осталога поврћа сејано је много мање. Кромпир је почео да се сеје тек од 1821 г.[5])

Од *воћа* је највише сађена шљива, од које су по селима око кућа биле читаве шуме. Шљива се употребљавала искључиво за пециво ракије, која се врло много трошила:[6]) за сушење и за другу прераду употребљавана је врло мало. И ако је по читавој Србији, осим равне и баровите Мачве, могло да успева грожђе и да даје доброга вина, и ако су многи парлози, и стари и нови, сведочили да се у Србији некада око винограда доста радило, ипак је у доба Кнеза Милоша винова лоза сађена само по мало, за домаћу потребу. Према тадашњим потребама у потрошњи вина и то мало било је довољно. Бела смедеревска и црна крајинска и јагодинска вина била су и тада на особитом гласу.[7])

Дувана је сејано мало, тако да је једва подмиривао сеоску потребу. У Београду и у местима у којима је било турских гарнизона трошио се турски дуван. Производња *бурмута* у Алексинцу била је мала, јер су га Срби слабо употребљавали.[8])

[1]) Сретен Л. П., 207.

[2]) Вук С. Караџић, Даница 1827, 103; Споменик XVII, 34.

[3]) Сретен Л. П., 337.

[4]) Споменик 17, 34.

[5]) М. Гавриловић, Милош Обреновић II, 426; Наставник 1913, 333.

[6]) D-r E. Lindenmayer, Serbien, dessen Entvickelung und Fortschritt im Sanitätswesen, Temesvár 1876, 3; Кунберт, Српски устанак 486; Споменик XVII, 34.

[7]) Споменик XVII, 34; Вук С. Караџић, Даница за 1827, 104.

[8]) Ibid. 34—35.

Конопља и *лан* сејани су колико тек да подмире сеоску потребу. За занатске израђевине није их било добољно, те су њихове израђевине доношене са стране.

Огромне *шуме,* које су Србију покривале пре наших устанака у XIX веку и за владе Кнеза Милоша, нису ни из далека давале оних прихода, којих су могле давати. Сав приход од њих састојао се у жиру за свиње, у шишаркама, које су се извозили на страну и у дрвету за подмирење домаће потребе. О продаји дрвета и дрвене грађе на велико и о рационалној преради дрвета није се ни мислило. Шта више у Београд су на лађама доношена дрва и јапија из Босне.[1]) Шуме су, међу тим, сатиране без икаквог реда и без икакве економије. Оне су сатиране и да се старо становништво у њима прошири, и да се ново настани, и да се створи крчевина за обрађивање. У свима овим случајевима шума се просто палила, те се тако добијао слободан простор.[2]) Сем тога шума је сатирана и за јапију, и за ограде, и за огрев и за лиснике за исхрану стоке преко зиме. О неговању и подизању нове шуме није се ни знало. Видећи, најзад, Кнез Милош „колико се шуме бадава троши и без икакве ползе обара на прошће и друге мало важне ситнице, које се од лежећих и ветром оборених клада добити може“ и предвиђајући да ће се, ако се тако настави, остати не само без жира, већ и без горива — наредио је 2. новембра 1821 године кнезовима и кметовима да добро пазе и да „никоме на какове ситнице [гору] обарати не допуштају“, да често шуму обилазе, да пазе да се „на прошће и у зиму за говеда не обара и скресава“ и да се сваки ко се о ово огреши казни.[3]) Мере за заштиту шума предузимане су много пута и после ове наредбе. 29 августа 1833 године предложио је Народни Суд да се у свакој нахији постави по један нахијски шумар[4]) и нахијски су шумари постављени. 26 фебруара 1836 наредио је Управителни Совет свима војним командантима „да се у свакоме срезу, у ком год има шуме по један шушар изабере и постави, који ће шуму среза, у ком је шумаром постављен, обилазити, надгледати и чувати да се шуме немилосрдно не секу“.[5]) 8. јуна 1837 шумари су укинути а заведени

[1]) Прота Матија Ненадовић, Мемоари, 73.
[2]) Споменик 24, 25; Подунавка 1844, 85.
[3]) В. и Н. Петровићи, Грађа за историју Краљевине Србије II, 447—448
[4]) Државна Архива, Кнежевска Канцеларија, Народни Суд 1833.
[5]) Држ. Арх., Државни Савет 1836, N° 402 A.

економи.[1]) Но од свега тога мало је било економске користи, и за све време владе Кнеза Милоша остало се на томе да шуме дају само жир, шишарку и дрво за домаћу потребу. Само се нешто дрва у фатовима извозило у Аустрију.[2])

Рударство у Србији, може се рећи, није ни постојало. Средњевековно српско рударство Турци су били потпуно уништили. Исто су тако уништили и оно што је на рударству Србије урађено за време аустријске окупације (1718—1739).[3]) Под Карађорђем је само у Руднику било нешто отпочело да се ради. Ни под Кнезом Милошом није учињено готово ништа. Један посетилац Србије из 1829 године вели да Србија има много руда, али неће да их вади, бојећи се турске жеђи за новцем.[4]) Странци који су тада посећивали Србију помињу и руде у њој. Гроф Боа-ле-Конт однео је 1834 година из Србије у Француску знатну збирку руда.[5]) Тек 1835 године позвао је Кнез Милош саксонског директора рудокопа Барона Жигмунда Августа Волфранга Хердера да испита рудно благо Србије, и он је од краја августа до половине новембра те године констатовао обилатост руда, минералних вода и старих, већ давно напуштених, мајдана. Само је на неколико места констатовао незнатан, примитиван рад на рударству наших сељака. Из Пека, Тимока и Безданице испирали су сељаци у доколици, „мимогред, покрај других својех, домаћих, послова“ злато и продавали „обично Чивутима у Видин“ и добијали „за онолико злата колико један дукат важи 30—32, каткад и 37 гроша“. Сем тога су у Подрињу сељаци вадили оловну руду и продавали олово по врло незнатну цену у Крупњу, Ваљеву и Београду.[6]) Најзад, гдешто су сељаци поред Дунава копали угаљ и горели, али нису „имали ни појма о његовој вредности“.[7])

[1]) Зборник Закона и Уредаба 30, 196. Види још и Зборник Закона и Уредаба 30, 92; 1, 101.

[2]) М. Петровић, I, 205; Споменик 17, 36.

[3]) Драг. М. Павловић, Аустријска владавина у Србији, Београд 1901, стр. 109 и даље.

[4]) Споменик 17, 29.

[5]) Ibidem 38.

[6]) Барона Ж. А. В. Хердера Рударскый путъ по Сербій 1835. Београд 1845, стр. 5, 21, 23, 40, 41.

[7]) Споменик XVII, 38.

ТРГОВИНА

Док је пољопривреда у главноме таман задовољавала домаћу потребу[1]) и докле рударство није представљало готово ништа, дотле је сточарство, најјача привредна грана, сем што је обилато подмиривало потребе земље, било и најзнатнији део њезине и унутрашње и спољне *трговине*.[2])

У Србији је било и домаћих и страних марвених трговаца, но и једни и други су, у главноме, водили извозну трговину.

Домаћих трговаца, који су куповали стоку за извоз на страну, било је још пре устанка. То су били виђени и имућни људи са пространим везама и са врло великим утицајем у народу. Милован Видаковић помиње свога деда Јована и Кочу Анђелковића, доцнијег вођа српскога народа у аустро-турском рату (1788), као на далеко чувене марвене трговце.[3]) Многи наши истакнути људи у првом и другом устанку били су пре тога марвени трговци.[4]) Они су, или сами, идући по селима, или преко својих посредника (калауза)[5]) куповали стоку и извозили је у Аустрију, Италију и Турску. Код оваквих су трговаца пре устанка служили и гонили стоку у Далмацију, Аустрију и Италију и Карађорђе и Кнез Милош.[6]) Или су долазили трговци из Далмације, Босне, Херцеговине, Аустрије и Турске, те су им наши трговци стоку продавали, а они је сами са својом послугом гонили.[7]) Исти је такав начин трговања са стоком био и под Карађорђем.[8]) Милош Обреновић

[1]) Ј. Вујић. Путешествије по Сербији II, 177; Споменик 24, стр. 25.

[2]) 25 окт. 1825 г. пише Кнез Милош да је „трговина у марви... једини продукт нашега предела, који се у ину страну извози и отк народ наш сва потребна себи и данак набавља“ (В. и Н. Петровићи II, стр. 468).

[3]) Гласник 30, стр. 102. Види и Л. Арсенијевић — Баталака, Историја српског устанка I, стр. 57.

[4]) М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 27, 93, 309, 316, 350, 446; Л. Арсенијевић — Баталака I, 39, 45, 49, 50.

[5]) М. Ђ. Милићевић, Поменик, 528, 721.

[6]) Гласник 4, стр. 89; Вук С. Караџић, Истор. и стеногр. списи, I, стр. 132, 144; Куниберт 47; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 325; Споменик 21, стр. 31.

[7]) Ј. Вујић, II, 177; Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104; М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 521—522.

[8]) Деловодни Протоколъ Кара-Ђорђа Петровића. Београд 1848. № 1475—1479.

мислио је да спреми устанак на Турке новцем од волова, које је Јован Обреновић био отерао на остружничку скелу да их прода у Аустрији.[1])

За владе Кнеза Милоша налазимо домаћих трговаца који иду по земљи и купују производе, поглавито стоку, било сами, било преко посредника и продају је, или страним трговцима који су ради куповине дошли у Србију, или је сами терају на пијаце у Аустрији, Италији и Турској.[2])

Трговина није била потпуно слободна. Трговци са живом стоком морали су, ради извоза, добити, сваке године, од везира „бурунтију“ или „изун“, обично у јесен за идућу годину. Сем тога трговином се могао бавити само онај, коме је то одобрио Кнез Милош. У почетку изгледа да је само он и давао пасоше[3]) да ко може куповати и извозити стоку. Доцније је давао одобрења, на основу којих су нахијски судови, по наплати таксе, издавали пасоше за слободно трговање. По „Наставленију“, које је 6 јула 1825 године издато магистратима наређено је да се „за пасоше који се овоземским људима за трговину какову дају ... наплати у касу по 20 пара, од страних који такође по трговину какву иду по 1 грош“. У „Наставленију“ пак од 14 новембра 1827 и доцније ове су таксе знатно повишене.[4])

Један од главних трговаца био је сам Кнез Милош. За његов су рачун куповали стоку и храну многи посредници по читавој Србији.[5]) То је био узрок те је трговина за свакога другог била ограничена и другим прописима и наредбама, који су општу трговину ометали и спутавали, само да би његова била што успешнија[6]) Наредбе су понекад биле права насиља и штета не само за трговце, већ и за народ. Да би ко могао

[1]) Вук С. Караџић, Истор. и етногр. списи I, 143; Куниберт 47; М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 460; М. Гавриловић I, 149.

[2]) J. Вујић II, 177; Пирх, 153.

[3]) 8 августа 1819 г. дат је „један пасош Петку Лаповцу за сто волова, да може слободно по Београдском Пашалуку купити и на ону страну у Цесарију продати. Препоручен је на скелеције да узму, кромје ђумрука, још по један грош на вола и кад се претера да отузму пасош“ (Државна Архива, Кнежевска Канцеларија, Деловодни Протокол 1819).

[4]) М. Петровић I, 342—344.

[5]) М. Гавриловић II, 487.

[6]) Ibidem 491—493.

трговати, морао је не само имати одобрење Кнеза Милоша и пасош од Нахијског Суда или Магистрата, него још и рескирати да се изложи свима ограничењима и штети, само да Кнежева трговина не буде ометена. И иначе је он био за трговину све и сва. Он је издавао прописе за солидну трговину, за заштиту интереса продаваца и купаца, за слободно трговање и тако даље.[1])

Како је трговина доносила народу велики приход, то се свуда желело да има трговаца, који ће моћи слободно трговати и бити народу од користи. 24 фебруара 1823 године сељаци од осам села у Космају моле се Кнезу Милошу да одобри Радовану Илићу да може трговати. „Нек имаде и један човек међу нама, веле они у молби, који може бити у помоћ сиротињи и за своје новце куповати. Ако Ви не можете њему веровати, ми се кметови за њега подватамо као јемци, што год он буде дужан народу и узнемогне платити, ми ћемо за вишереченог Радована дуг, кому буде дужан, платити".[2])

Најглавнији извозни артикал биле су *свиње*. Извожено их је до 225.000 комада годишње и то искључиво у Аустрију. Аустријски би трговци свакога пролећа, док су још свиње мршаве долазили у Србију и куповали би их по 70 80 гроша пар,[3]) па су после са њима водили важну трговину не само по Аустрији, већ и по другим земљама.[4]) — После свиња долази рогата марва . *Волове* и *краве* сваког би пролећа куповали по Србији Босанци и Херцеговци, па би их после терали на Јадранско Море и продавали[5]). Јунцима, пак, служили би се неко време и тек онда би их гојили и терали на продају.[6]) — *Козе* и *овце* куповали су Турци или други трговци из Турске и трговци из Аустрије.[7])

[1]) Ibidem 427—429; В. и Н. Петровићи II, 471—473, 479—480; 490—494; Новине Србске 1837, 338.

[2]) Држ. Арх., К. К., Нахија Београдска 1822.

[3]) Споменик 17, стр. 35; Споменик 24, стр. 25.

[4]) П. Стаматовић, Младыи Сербльинъ у всемирномъ царству. Будим 1834, стр. 84.

[5]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104; Ј. Вујић II, 177.

[6]) 20 февр. 1822, пише из Шапца Јеврем Обреновић кнезу Милошу: „Овде Босанци највише јунце траже, које они, по свом обичају, неколико година за дело (рад) употребљавају, а по том уране их и продају у Венецију. Зато скупље плате јунца, него најдебљег маторог вола. Овде су преко двеста гроша пар плаћени" (Држ. Арх, К. К., Јеврем Обреновић 1822).

[7]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 104; Ј. Вујић II, 177.

Сем стоке вођена је трговина и са производима од стоке, ради којих су, обично, долазили страни трговци у Србију. *Коже* су извожене у Бугарску[1]) и Аустрију,[2]) *масло* у Бугарску[3]) и Турску,[4]) *вуна, лој* и *рогови* у Аустрију.[5])

Најзад страни су трговци извозили из Србије *мед* и *восак* у Аустрију,[6]) Бугарску[7]) и Турску; *шишарку,*[8]) *дрва* у фатовима[9]) и *свилу*[10]) — у Аустрију. — Хватањем пијавица располагала је држава. Она је ради хватања пијавица давала баре под закуп, обично људима са стране. Они би за време сезоне хватања, од априла до октобра, по свима барама Србије, нахватали око 9.700 енглеских литара пијавица и извозили их у Аустрију, а оданде у Француску и Италију.[11])

Страни су трговци морали имати нарочитих „Објавленија", која су им давала права да могу по Србији трговати. Она се често помињу у преписци; многа су се очувала и у оригиналима. Обична им је формула: „Дано објавлениј е Н. Н. из Н. да може куповати (име робе) и износити за трговину своју". При извозу робе сви су трговци морали плаћати таксу.[12])

У Србији се, у доба Кнеза Милоша, живело врло примитивно. Потребе више културе и веће раскоши нису биле

[1]) 25 јануара 1837, № 10 предстао је Исправничелству Окружја Црноречког неки Хаџи Цока Кочин из Ловче и жалио се да је прошле године, пошто је купио козје и јареће коже послао их на вилајет по неким кирџијама из Грљана и Зајечара и да су они његовом ортаку предали мање 17 јарећих и 13 козјих кожа (Зајечарска Судска Архива 1837)

[2]) Споменик XVII, стр. 36.

[3]) 13 дец. 1837, № 59 жалио се Магистрату Окружја Црноречког неки Алил Хасанов из Лома на Ивана Маринковића из Звездана да му је остао дужан 30 гроша чаршијских „од новца које му је за куповину масла и меда дао", и сад неће да му их врати (Зајечарска Судска Архива 1837).

[4]) Држ. Арх, К. К., Дел. Прот 23 јули 1823, № 1379.

[5]) Споменик 17, стр. 35.

[6]) Споменик 17, стр. 36.

[7]) Зајечарска Судска Архив дец. 1837, № 59.

[8]) Куниберт 324; Споменик 17, тр. 35; М. Петровић I, 358.

[9]) М. Петровић I, 205; Споменик 7, стр. 36.

[10]) Споменик 17, стр. 36.

[11]) М. Петровић I, стр. 351; Споменик 17, стр. 35.

[12]) 12 марта 1820 пише Кнез Милош Кнезу Маринку Ђодићу у Омољу „да од сваког трговца, који из пашалука нашег стоку у други пашалук тера, узима на вола и коња по један грош, а на овцу и козу по 1 (а. (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820).

продрле чак ни у Кнежев двор. Кнез Милош је био скроман у потребама. Кнегиња Љубица се намерно трудила да ограничи раскош и скупоцено кићење код српских жена и да их задржи у скромности, простоти и старим навикама.[1]) Сем тога ни свет није знао, па није ни осећао потребу, за стварима, које се нису могле добити у непосредној околини. Осим Кнеза, чак 1834 године, нико није имао каруца. Стеаринске свеће, мутмел, шампањ и сличне ствари биле су и у Београду непознате. Јело се дрвеним кашикама, спавало се на поду, под главом су били јастуци сламом напуњени.[2]) У двору кнеза Милоша није било ни велико обиље у потребама ни луксуза у њиховој каквоћи. 1824 године моли он Вука Перишића из Вучковице да му позајми један од његових јоргана... за госте који ће скоро из Земуна приспети"[3]), а чак 1834 године, тањири су му били од бакра и од калаја, а виљушке од калаја и гвожђа.[4])

Овако скроман живот чинио је да је извоз из Србије непрестано био много јачи од увоза, за који један путник вели да управо није никакав.[5]) У колико га је било, вршили су га, обично, страни тргорци, који су са својом робом долазили у Србију. Главни увозни артикал била је *со*, која је доношена из Румуније, а нешто и из Аустрије. Колонијална роба, нарочито *шећер*, добијала се преко Трста, одакле је сувим довожена до близу Љубљане, а одатле се слала Савом до Београда. *Бојаџијске ствари*, *стакларија*, *гричарија*, *вунена и ланена тканина*, *оружје* и *муниција* доношени су из Аустрије, *платно* и *платнене тканине* из Лајпцига, *гвожђе* из Босне, *пушке*, *пиштољи* и друго *оружје* из Русије и из Босне.[6]) Материја за грађење гуњева доношена је из Пазарџика.[7]) Из Босне су на чамовима довожена у Београд *дрва* и *јапија*,[8]) из Баната се у почетку довозила *пшеница* и *пшенично брашно*. Доцније је пшеница више сејана, те је довожење престало.

[1] Споменик 24, стр. 23.
[2]) Сретен Л. П., 61, 64, 218.
[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1 мај 1824, № 787.
[4]) Споменик 24, стр. 35; М. Гавриловић II, 704.
[5]) Пирх 169.
[6]) Пирх 169; Споменик 17, стр. 36; Споменик 24, стр. 26.
[7]) Вук С. Караџић, Српски Рјечник под *гуњ*.
[8]) Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 73.

Јечам је увожен такође из Баната, *пиринач* из Румелије, *вино*, кад у Србији година омане — из Угарске и Срема, *зејтин* — из Арбаније и Румелије, а нешто мало и из Трста, бољи *дуван* — из Турске, мала количина бољега *бурмута* — из Пеште, а лошијега — из Арбаније.[1]) С пролећа, чим би се отворила пловидба, био је Лиман под Београдом пун босанских лађа, на којими су доношене „Уном и Савом пресне *јабуке, крушке* (тутуље), *суве шљиве, пекмез* у дугачким фучијама, *мед* и *брезове метле.*“ Све су ове ствари биле са спахилука босанских бегови и спахија и продаване су ђутуре, јер су бегови и спахије продавање на крчму сматрали за испод свог достојанства.[2]) *Прстење, гривне, тетрашке* и друге металне наките за сеоске потребе доносили су кујунџије из Старе Србије, нарочито из Јањева и Приштине, и продавали по вашарима и по селима.[3]) Неки су кујунџије и отварали дућане у Србији и у њима радили своје занате.[4]) Кујунџије су доносили и *метална звона* за стоку. Из јужних српских крајева под Турцима, из околине Ниша и Лесковца, доношена је у Србију *конопља* и израђевине од ње: *улари* и *ужета*. Отуда су доношене и *вреће, зобнице* и *покровци* од козине и *воденично камење,* познато под именом „косовско“, које је било на особитом гласу и које је великим делом преношено у Аустрију.[5]) У Србију су долазили и трговци из Румелије. Они су доносили различите еспапе и продавали их по вашарима и иначе по варошима.[6]) Из Румелије је довожен и *арпацик*.[7]) Најзад, 1830 године се помиње некакав Павел Герасимовић „росијски по-

[1]) Споменик 17, стр. 34—35.

[2]) Сретен Л. П. 69—70.

[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 8 март 182[0], № 277. 23 март 1821, № 301; 4 фебр. 1824, № 191.

[4]) 14 марта 1822, № 470: „Дано дозволеније кујунџијама из Јањева, Латинима: Петру Љајчетовићу и сину његовм Ивану, Андреји Ђурићу, Марјану Голомешчићу да могу отворити у Јасики Нахије Јагодинске дућан, и у овом радитм свој занат кујунџијски и еспап продавати, по обичају, свакому, пошто се с ким погоде“. (Држ. Арх., К. К., Дел Прот. 1822). 24 новембра 1833 године умро је у Д. Милановцу Димча кујунџија „родом из Крушевца, близу Битоља“, који се пре три године био настанио Д. Милановцу (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка, 3 децембар, 1833, № 210).

[5]) Сретен Л. П. 442—443.

[6]) М. Петровић I, 214.

[7]) Наставник 1913, 352.

дајник“, како у Смедереву и поред Дунава продаје *црквене ствари*.[1])

Обилато сточарство, велика плодност земље, јак извоз, слаб увоз и незнатне потребе учинили су те је народ у економском погледу био врло задовољан. Није било великих богаташа. Један једини човек имао је до 40.000 динара прихода, па ни он „није знао шта да чини са толиким богаством“. Ко је имао 4—5000 динара прихода „бројао се међу најбогатије људе у земљи“. Али није било ни сиротиње. Сваки је имао права да захвати земље за кућу и за обрађивање, колико му је год било потребно да одржи себе и плати држави што је био дужан. Принос од земље и стоке био је довољан да издржи кућу, а продаја неколико брава свиња исплаћивала је све државне дажбине.[2]) Исто тако и држава као целина стајала је не може бити боље. То је учинило, те је Кнез Милош 1829 године имао на 10,000.000 гроша уштеђевине, и поред тога што је све чиновнике уредно плаћао, чинио знатне поклоне и саградио врло велики број грађевина у земљи.[3])

Унутрашња трговина била је врло слаба. По селима су кућни производи подмиривали целокупну потребу, и готово никоме није требало куповати ништа друго сем соли, и нешто гвозденог алата и још неких ситница. Поједини крајеви земље мало су трговали један с другим. *Луч* и *катран* ношени су из крајева у којима има четинара у крајеве у којима их нема. *Надгробно* и *воденично камење* ношено је у крајеве у којима нема доброг камења за њих. *Пиће* је ношено из крајева, у којима га има и сувише, у крајеве у којима га нема, или га нема у довољној мери, или је продавано механџијама и крчмарима.

Нешто јачи унутрашњи трговачки саобраћај био је између села и вароши. Сељаци су дотеривали у варош и продавали *стоку* и доносили: *брашно*, свеже *свињско месо*,[4] *јагњеће печење*,[5] *дрва*, *сено*, *жито*, *купус*, *воће*, *лук*, *коже*, *лој*, *мед*,

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах Смедеревска 1830.

[2]) Споменик 17, стр. 25; Споменик 24, стр. 20, 22; Куниберт 56.

[3]) Пирх 168—169.

[4]) Сретен Л. П., 64.

[5]) 12 јула 1838, № 999 пише Магистрат Окружија Ваљевском Совету, како су му предстали „више њих, жиља из ближњих села окружија овог, поискавајући одобрније да могу, као и до сад, и као што је и у другим касабама других окружија, као: ужачком, чачанском и т. д.

восак, *вино*, *ракију* и тако даље.[1]) Сваки ко је што доносио на варошки трг, морао је на то платити ђумрук, који се одређеније називао *ђумрук чаршијски*.[2]) Сељаци су из вароши куповали *со*, *гвожђе*, *зејтин*, *памук*, *манистра*, *чешљеве* и још нешто ситних потреба.

После ослобођења, по многим селима почели су се отварати дућани; нарочито их је у Пожаревачком Округу било много. Кнез Милош је био одсудно противан сеоским дућанима. Прва позната наредба противу њих је из 1818 године.[3]) Наредбе су после тога противу сеоских дућана врло честе.[4]) Оне се, готово увек, тичу дућана, који су, и поред забрана, отварани.[5]) Као разлог против сеоских дућана наводи се или штета, коју од њих имају варошки трговци,[6]) или крађе које се над сеоским дућанима извршују.[7]) Жалбе варошких трго-

уобичајено у недељне и празничне дане печено месо од куће своје донешено у овдашњој чаршији крчмити". 15 јула 1838, № 2354 Совет је одбио ову молбу на основу правила која су издата о касапницама (Држ. Арх., Држ. Савет 1838).

[1]) М. Петровић I. 227—228.

[2]) М. Гавриловић II, 422.

[3]) Она се помиње у писму кнезу Јоксиму Милосављевићу од 6. септембра 1821, у коме му се наређује „да заповеди трговцима Великог Градишта, који су оданде изнели свој еспап по селима продавати, да се опет у касабу врате, јербо Господар (Милош) *по прежде три године издашој заповести својој* не дозвољава ниједном селу, кромје Смољинца, дућане држати, и да закаже кнез Јоксим свим трговцима, који с намеренијем за то молити намеравају Господару доћи, да се ниједан не труди долазити, јербо се помоћи неће". (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 6. септ. 1821, № 1204).

[4]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820 године: № 1030, 1031, 1033; 1821 године: № 1024, 1599, 1376, 1648; 1824 године: № 1361; Народни Суд 19. јан. 1831, № 145 и тако даље: Види и В. и И. Петровићи II, 448.

[5]) У првим наредбама од 1820 године вели се: „Налаже вам се да по пријатију овог писма наложите људима, који дућане држе по селима, или да се преселе у варош, или, ни под који начин, да дућане по селима не држе" (Држ. Арх. К. К., 26. јули 1820, № 1030).

[6]) 30. септ. 1821, пише кнез Милош Јоксиму Милосављевићу: „Ако село Средњево у Нахији Пожаревачкој није тако близу Пожаревца *да се дућаном у њему не наноси штета пожаревачким трговцима*, то се одобрава трговцу Милојку из Средњева да може у свом селу дућан држави, а други ниједан трговац да се на њега не угледа". (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821, № 1376).

[7]) 6. јула 1824, Кнез Милош забрањује сеоске дућане „*не могући више плаћати поара без нужде, које се чине по сеоским дућанима*" и наређује Јовану Обреновићу „да све дућане по селима позатвара". (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824, № 1361).

ваца на сеоске дућане врло су честе. Сељаци пак, осећајући потребу за њих, често су молили да се одобре. 5 јануара 1820 моле сељаци из различитих села Нахије Пожаревачке да им се допусти држати дућане по селима.[1]) 20 августа исте године сељани села Смољинца моле Кнеза Милоша да им остави дућане, јер никад нису били без њих.[2]) Овакве је молбе Кнез Милош врло тешко уважавао. Смољинчанима је примио разлоге и одобрио дућане тек у мају 1821 године,[3]) а Средњевцима само „ако село Средњево ... није тако близу Пожаревца да се дућаном у њему не наноси штета пожаревачким трговцима.[4])

Исто тако Кнез Милош није одобравао ни торбарење по селима. 26 јула 1820 године наређује „да торбари по селима и сребрери“ не смеју ићи.[5]) 30 јула исте године један је торбар „примио своју каштигу“.[6]) И наредбе су о торбарењу често понављане и торбари кажњавани и упућивани на други посао.[7]) Само по изузетку, и то као неку врсту награде или као прошњу, допуштао је Кнез Милош понекоме да може торбарити по селима.[8])

[1]) Држ. Арх., К. К. Нах. Пожаревачка 1820.

[2]) У молби они кажу: „Од како је насељено село Смољинац, непрестано били су дућани и чаршија и црква и школа, што се деца учеду. И ови трговци, што се находе у селу, они нису јабанци, но сви овде су се изродили и миљкове своје имају, винограде, воће, њиве, ливаде и који се преновио ниже није од 20 година“ (Држ. Арх, К. К.. Нах. Пожаревачка 1820).

[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 6 мај 1821, № 533.

[4]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821, № 1376.

[5]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820, № 1030.

[6]) Држ. Арх,. К. К, Дел. Прот. 1820, № 1047.

[7]) Једна таква наредба гласи: „Одговорено Георгију Парезану у Жабари на писмо његово од 28 т. м. да Господар не допушта Стојану Николићу еспап по селу носити и што је једаред урадио неће да погвари: ако не би могао због тог живети нек земљу обделава и тако ће се моћи прехранити“ (Држ. Арх, К. К, Дел, Прот. 29 фебр. 1824, № 394).

[8]) 25 маја 1822 „дано је дозволење Мики Барјатару [Барјактару] да може без препјаствија по селима с еспапом ходити и трговати“ (Држ. Арх.. К. К., Дел. Прот. 1822, № 129). 21 децембра 1837 моли Кнеза Милоша неки Тома Јаношев, стар човек и сакат у обе ноге и десну руку да му се одобри да продаје ситнице дућанске по селима „торбалуком“ (Држ. Арх. К. К., Нах. Пожаревачка 1837).

ХРАНА

1. Јело.

Најглавнија храна у Србији, у доба Кнеза Милоша, био је *хлеб*. Он је мешен понајвише од кукуруза, осим Мачве где се јео пшенични хлеб и сем имућнијег становништва по варошима.[1]) У народу је био познат и хлеб од ражи, јечма, овса, хељде и проса, али се он јео врло ретко, понекад само у невољи.

По селима се од јела, у посне дане понајвише јео пасуљ и лук, а у мрсне, зими — кисео купус и сланина, а лети — млеко, сир и јаја. Грашак и сочиво ретко су се јели. Кромпир је од скора био познат и мало се јео.[2]) О славама, свадбама, празницима и кад има гостију највећа је част у мрсне дане, лети *печено јагње*, а зими — *прасе*, сем тога ћурка, гуска, кокош или пловка. Уз то је ишла још и *цицвара* и *гибаница*. У посне дане *риба* (то јест кад се једе, јер се ни она свагда уз пост не једе) и *пасуљ* зачињен зејтином. Отменим и драгим гостима указивала се част тиме, што им је допуштано или нуђено да сами својом руком изберу и убију живину, која им се допадне.[3]) О Божићу се пекла *печеница*, обично читаво крме (прасе или назиме, а код газда, где има много чељади, и назимац од две године) а може бити и овца, код сиротиње и ћуран.[4]) Говеђе се месо слабо јело. По селима би се говече, кад онеспособи за рад, клало и месо би се изудило за пастрму. Клати телад сматрало се за грех.[5]) Свињско месо и сланина јели су се само преко зиме и то конзервирани. Ради масти, меса и сланине свака је кућа клала с јесени по једну или по неколико свиња.

[1]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 103; Споменик XVII. стр. 34.

[2]) Вук С. Караџић, Даница за 1827; М. Гавриловић II, 426. С. Милутиновић, Историја Србије, Београд 1888. 384.

[3]) Кнеза Стојана из Зеока убио је Турчин у његовој кући гађајући тобож петла (Прота Матија Мемоари, 68); Лазар Гајић из Субјела Нах. Ужичке био је у гостима код свога пријатеља Ивана. Иван му да пушку и понуди да убије кокош, но он место кокоши убије једну жену (Држ. Арх., К. К., Нар. Суд 10 јула 1826).

[4]) Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *печеница*.

[5]) Гласник Српског Географског Друштва III (1914), стр. 73.

У варошима се сиротиња хранила као и по селима. И имућни су људи, обичних дана, били скромни у јелу; само су о празницима правили раскошне оброке са врло различитим, мешовитим, источњачким и нашим, јеловником (кисела чорба, ђувеч, сарма, подварак, ћевап, печење, ћуфте, папазјанија, паприкаш, гибаница, сутлијаш, баклава, татлија и тако даље). Трпеза Кнез Милоша и његове браће била је и обичних дана доста обилата и разноврсна.[1]) Богатији људи и чиновници имали су увек овчет меса на касапницама. Говеђег и свињског меса имали су само с времена на време. Телећину су Београђани морали набављати у Земуну, јер се у Србији телад није клала. Преко зиме јело се конзервирано месо и сланина, а у посне дане конзервирана риба.[2])

И по селима и по варошима било је много воћа, те се јело и свеже и осушено или иначе конзервирано.[3])

Европска су јела још у читавој земљи била непозната.[4]) У познатој Стеријиној комедији „Београд некад и сад" овакав се разговор води између једне старинске жене и њене европеизиране унуке: „Шта је ово?" пита баба. — „Кафа", одговара унука — „Како кафа? Жута." — „С млеком". — „Ко пије кафу с млеком. Млеко се пије само.... Не могу ти, ћерко, него дај ми кафу, ако хоћеш".[5]) Димитрије Давидовић се често опомињао и причао „колики је смех проузроковало [у Крагујевцу] и какво је чудо чињено, кад су чули да он у кафу млеко

[1]) М. Ђ. Миличевић, Кнез Милош у причама, Нова збирка. Београд 1990, стр. 22—23; Ђ; Магаревић, путовање по Србији у 1827 години. Панчево, стр. 12.

[2]) 21 новембра 1830 шаље Сима Милоевићевић, Паштрмац, из Пожаревца у Крагујевац „један чабар затопљеног кувиног меса и један чабар сланине". (Држ. Арх., К. К., Нах. Крагујевачка 1830). 13 јуна 1824 шаље из Пореча Вуле Гавриловић Кнезу Милошу „у две фучије рибе" за Петров Пост. 15 децембра 1825 шаље му кечиге „у једној фучији." (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1824 и 1826). 2 новембра 1831 шаље му Стефан Јефтић из Пожаревца „100 ока моруне, 190 јесетре и у фучији 20 ока ајвара, 4 суа батока" (Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1831).

[3]) Вук. С. Караџић, Даница за 1827, 104. 23 октобра 1822 јавља Јован Обреновић Кнезу Милошу како „Круна (жена Јованова) од лепшнога рукоделија једну чашу сладкога Вама пошиље.." (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1822).

[4]) Сретен Л. П. 230.

[5]) Ј. С. Поповић, Позоришна Дела, IV. Београд 1853, стр. 7.

меша".[1]) Тек у августу 1823 године дошао је први пекар из Земуна у Београд и пекао земичке, а већ у септембру почето је да се шаље „сваке недеље по двадесет земичака" у Крагујевац кнезу Милошу.[2]) У кујни кнеза Милоша кувала се и супа и друго какво јело са запада, али то су биле изузетне ствари за децу, болеснике и отмене госте. Исто су се тако трошиле и друге намирнице, које показују западну културу и западни јеловник, али ни то није било за њега. Он је остао веран гибаници, чорби, паприкашу, киселом купусу и ћебапу.[3])

По варошима су Турци градили и продавали по дућанима или носили по улицама: алву, ратлокум и разне врсте шећера.

2. Пиће.

Уз јело се најобичније пила мекана *шљивовица*. О гозбама се ова ракија још и грејала и зачињавала медом. Сем уз јело ракија се пила и иначе, и то у великој количини, те је представљала једно велико народно зло. Шљиваци су се били толико намножили да је ракија била врло јефтина; обично није коштала више од 5 пара ока. При оваквој јефтиноћи пила се готово као вода. Због тога се не само није извозила из земље, већ се, кад шљиве не роде, увозила из Угарске.[4]) Осим шљивовице пекло се и нешто *јабуковаче* (ракија од јабука) и *комадаре* (ракија од хлеба).

И ако је свет био навикао на ракију, јер су је пила чак и деца на сиси, опет је пијанство било узело тако великих размера, да су не само Кнез Милош, већ и сви разумни људи, без обзира на то јесу ли се у другим гледиштима слагали или размимоилазили, сви били сагласни у томе да се нађе начина да се злоупотреба и претераност у пићу пресеку.[5])

У много мањој мери него ракија пило се вино, јер се винова лоза мало садила, а страно се вино мало увозило, и то само кад година омане. Због тога што га је мало било, вино је било скупо те се пило само о гозбама и то код бога-

[1]) Д. Давидовић, Дѣла, књ. I, стр XI.

[2]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 20 август и 10 септембар 1823, № 1648 и 1788.

[3]) М. Гавриловић II, 704.

[4]) Споменик 17, стр. 34.

[5]) Кунисберт 486. E. Lindenmayer 3.

тијих људи.[1]) Има помена да су тадашња велика господа у важним приликама пила и скупоцена вина. Из писама Кнеза Милоша види се да је поручивао токајско и мускатско вино.[2]) На свадби кћери Јеврема Обреновића, у Београду 2 марта (по новом) 1834 године, пио се шампањ.[3])

У крајевима у којима је било смреке брао се њезин плод (вења, клековина) па се с јесени метао у туршију и, пошто би ускисао, течност се од тога пила. Та се течност звала *водњика*. Тамо, где није било смреке доносила се из крајева у којима ју је било.[4]) *Водњиком* се називала и течност која се отакала из туршија јабука дивљака и преко зиме пила.[5])

По селима је народ, особито уз часне посте, градио *бузу* од кукурузна хлеба и воде и пио.[6])

По варошима је сиротиња пила што и по селима. Имућнији су уз то пили још и кафу и шербет. Сем тога по варошким су улицама продавали Турци *салеп* и *бозу* (бузу).

Пиво је у Београду почело да се преноси из Земуна и да се јавно точи, први пут, 1834 године.[7])

НОШЊА.

У Србији Кнеза Милоша нико није носио европско одело. Чак и Срби, досељеници из Аустрије, да их не би сматрали за туђинце, носили су србијанско одело.[8]) Сем тога и Турци су у унутрашњости Србије са неповерењем гледали људе у

[1]) Вук С Караџић, Даница за 1827, 104.

[2]) М. Гавриловић. II, 704.

[3]) Вукова Прописка VI, 104.

[4]) 10 октобра 1820 пише из Бруснице Јован Обреновић Кнезу Милошу да му шаље „три товара клековине (вење)“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић), 11 новембра 1823 пише му из Бруснице да му шаље „три товара вење за туршију, које, ако мало буде изволите јавити да и више заповедимо набрати“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1823). 24 новембра 1823 пише Јован Обреновић из Пожаревца Кнезу Милошу и јавља му да је примио његово писмо од 23 новембра № 2178 заједно са „смреком, коју сте ми за водњику благоволели определити“ (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1823).

[5]) Вук С. Караџић, Српски Рјечник под *водњика*.

[6]) Вук С. Караџић, Срп. Рјечник код *буза*.

[7]) М. Ђ. Милићевић, Годишњица 22, стр. 42.

[8]) Куниберт, 417. — Аврам Гашпаровић, чим је прешао у Србију, „оставио је немачко одело и обукао српско. На тај начин, ничим се није разликовао од домородаца“ (М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 98).

европском оделу.[1]) Од људи, који су са стране били дошли у службу Кнезу Милошу, само се четири до пет лица носило по европски,[2]) те су изгледали „као бела врана“[3].) Цео остали свет носио је локално одело, које се делило у *сеоско* и *варошко*.

Сеоска *мушка* ношња није била једнака чак ни у појединим областима. Још су се јасно распознавали трагови различите ношње, донесене са разних страна. Чак до пре педесет година било је у Београдском округу разлике „у неким деловима одеће, на пример у чарапама, појасима, у крају гуњева и у другом којечем“.[4]) У старија времена морала је разлика по свима крајевима бити куд и камо већа. Изгледа пак, судећи по белешкама о оделу, да су сељаци у доба Кнеза Милоша били добро одевени.[5])

У колико се мушко сеоско одело из доба Кнеза Милоша може реконструисати, оно је овако изгледало: На глави се носила шиљаста црвена *капа*, или *фес*,[6]) или црна *шубара;* у Браничеву и Ресави - црна капица од абе, због чега су их други називали *црнокапцима*.[7]) Ка Херцеговини ова се капа звала *кариклија*.[8])

[1]) Пирх, 151—153.

[2]) Споменик 24, стр. 36.

[3]) М. Светић, Огледало Србско, Н. Сад, год. I, стр. 39.

[4]) М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 116—117.

[5]) Види о томе и М. Ђ Милићевића, Кнеж. Србија стр. 117—118.

[6]) На неким местима Турци нису трпели да Срби носе црвене фесове (Вук, Даница за 1827, стр. 87). Фесове са кићанком Турци су још мање трпели, те изгледа да су их Срби почели носити тек после ослобођења. 31 јануара 1836, No 30, јавља Јован Обреновић из Чачка Кнезу Милошу „да Турци из Нове Вароши људима из предела нашега који су пре неког времена делом својим онамо ишли, који је год киту на фесу имао, поскидали“ (Држ Арх, К. К., Јован Обреновић 1836). 20 фебр. исте године No 75 јавља Јован Обреновић Кнезу Милошу „да људима нашим у Пазар послом одлазећим Турци пазарски, у кога год фес и на њему кићанку виде, кићанке поткидају и фесове у блато, под ноге, бацају и згажавају“. На ово је Кнез Милош одговорио да би најбоље било да људи „које зло предусретају Бошњаци у Пазару... никако у Пазар и не иду“ (Држ. Арх., К. К., Јов. Обреновић 1836).

[7]) Вук С. Караџић, Српски Рјечник под *црнокапац*. — Кад је Афизнаша нишки хтео, 1805, поћи на Србију да је умири „нареди да се неколико хиљада покроји оних малих црних капица од абе, што је онда у Пожаревачкој Нахији рајa, Србима, адет био носити“ (Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 213).

[8]) Вук, Даница за 1827, стр. 105. — *Караклија* или *карикача* „је од црвене абе или чохе, одозго је затубаста као фес, а са стране има црну

Око феса је често обавијан шарен *пешкир*.[1]) У крајевима јужне Србије, почевши од Левча, па јужно преко Мораве носио се преко феса или преко главе пешкир, те су их други називали *пешкиранама*.[2]) До тела се носила до колена дугачка *кошуља*, најобичније од кудеље, везених рукава и колира, и припасивала се вуненим, понајвише црвеним *појасом*. Испод кошуље ношене су *гаће*, које нису биле ни тесне, ни врло широке. опет од кудеље. У југозападним крајевима Србије ношене су у место гаћа *пеленгаће* или *пеленгири*, вунене подебеле гаће до ниже колена. Од колена на ниже ношене су *доколенице*. Преко кошуље се носио кратак *зубун* од бели сукна без рукава, а преко њега *гуњ* од црна сукна до ниже колена и са рукавима. За појасом је ношен *нож;* дуванџије су имали за појасом *лулу*, а понеки још и *свиралу*. Неки су припасивали још и *силав* (силај, силах). У том случају, нож, лула и свирала ношени су за силавом. Зими су преко гаћа ношене чакшире од белог вуненог сукна.[3]) На ногама су ношене шарене *чарапе*, дугачке до испод колена, сем Мачве где су ношени шарени *обојци*. Преко чарапа или обојака ношени су *опанци*. У неким крајевима носили су се, нарочито зими, *кожуси*.[4])

Стајаћа мушка ношња у сељака, сем боље кошуље, капе, чарапа и опанака била је: угаситоплавичасте чохане *чакшире*, *ђечерма* (јелек), по којој се опасује појасом и *копоран*, који се облачи преко ђечерме. И ђечерма и копоран су били од исте чохе као и чакшире. За појасом су ношена два *пиштоља* (или бар један) и велики *нож*, а око појаса барем две кесе *припојаснице* (Patrontasche) и о њима *огњило*, *мазалица* и *ба-*

поставу, за коју се одозго може што задјести (гдекоји у бојевима позадијевају фишеке да су им наручнији него у кесама) (Вук С. Караџић. Срп. Рјечник код *карикача* и *карикли*ја).

[1]) Пирх. 37.

[2]) Сретен Л. П. 476—480; М. Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, нова збирка, стр. 59.

[3]) Пирх, 38.

[4]) Неки Стеван Браловић из Дражња (срез Грочански) имао је на себи: „два половна *гуња*, од којих је један дугачак, а други кратак, *фес* на глави, беле *чакшире*, на ногама *опанке* и црвене *чарапе* шумадинске (Зајечарска Судска Архива 27 фебр. 1839, № 140). Неки Радован Петровић (срез Млавски) имао је: „кратак *кожух* с рукави, од белог сукна *чакшире*, опанке на босим ногама и на глави црну шубару (Ibidem 30 маја 1839, № 706).

рушни рог или тиквица, а о левом рамену дуга пушка, која је више спадала у одело него ли у одбрану.[1])

Женска сеоска ношња је свуда конзервативнија од мушке. Ова увек много дуже одржава првобитност, те се много теже ујединачава него мушка. Због тога је она била не само у свакој нихији другојача[2]), но се местимично, чак и у истој области, врло разликовала. Још пре педесет година женска се ношња по селима у Округу Београдском битно разликовала према пореклу становништва.[3]) Исти је случај, само још у већој мери, био у читавој Србији у доба кнеза Милоша. Због великих разлика у женској ношњи Вук Караџић се извињава што о њој за сад не може ништа ни казати.[4])

Опис женске сеоске ношње у Србији, што нам га је оставио Пирх,[4]) ни из далека не одговара општем стању ствари. Најбоље, и ако не и најпотпуније, нити за целу Србију, описе женске сеоске ношње дао нам је Ј. Вујић. Један је из околине манастира Горњака, а други из села Буковице, у Округу Подринском. Они се битно разликују. У Горњаку су девојке носиле: исплетену косу, накићену цвећем, парама и простим бисером и са курјуком спуштеним на ниже до близу колена, који се завршава ситним новцем или прапорцима, који при ходу звече. Имућније су имале на глави црвену *капу,* искићену ситним дукатима и простим бисером. Жене су носиле на глави изнад витица обавијен и доле до курјука затегнут *пешкир,* извезен црним памуком, вуницом и нешто црвеном свилом и нашаран цвећем, парама и ситним дукатима. Изнад чела су имале „нешто узвишено“ у облику полукруне. Све остало имале су и жене и девојке подједнако: сиромашније су имале на врату „*ђердан* с простим гранатом“, имућније на гајтану нанизане „талире, цванцике и марјаше“, а богате и по неколико дуката. За тим су имале и *кошуљу* са широким рукавима, дугачку до чланака, „која је с црним и по нешто црвеним памуком, а код сирота с рудицом и ђинђујама, свуда по рукави и по целом скоро стану извезена и искићена“; за тим црвени, шарени, *појас,* „за удивленије ишарану с раз-

[1]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 105—106.
[2]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 105.
[3]) М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, стр. 117.
[4]) Вук С. Караџић, Даница за 1827 стр. 105.
[5]) Пирх, 38—39.

личитима бојама *кецељу*“, лепо ишаране *чарапе* и *опанке*, који су се утезали око ногу кајишима. Најзад су имале бели *зубун* од сукна, дугачак до колена или чак до земље, ишаран и искићен свуда по ивицама и по леђима црним и црвеним памуком, рудицом, шљокама, парама и ђинђујама.[1]) — У Буковици су женске капе „подобне мађарским седлама“, само „што на коњима стоји напред, то на њиховим главама стоји остраг“. Окићене су „горе свуда с новци, сирјеч малим парама“, а на предњој је страни „један мали венчић с парама, приљубљен к капи, тако да када жена иде, а оне паре све се љуљају и звече“. На предњој је страни капа „доста раширена, пак свуда у наоколо с великима ресама опшивена, које низ бикуље доле висе“. И ове су ресе „с парама накићене да кад жена иде и оне паре с ресама љуљају се и звече“. Друге опет носе „горе на глави, више бикуља, једну капу, округлу како год бундеву“, из које „види се како какво цвеће, а из овога цвећа, више горе, виде се произникла пера паунова“. И ова је капа „свуда с парама искићена, да када иду, а паре, то јест, новци звече“. Остали делови одела слични су оделу нахија „Ужичке, Крагујевачке и тако даље“, то јест „носе *ђердан*, дугачку, извезену са широки рукави *кошуљу*, шарен појас, једну или две доле с ресама шарене кецеље, шарено извезене чарапе, опанке с кајиши и проче“.[2])

Целокупно женско сеоско одело, сем опанака и неких украса на глави, и сав вез израђивало је само женскиње.[3])

Деца су се по селима а све до десет и више година врло рђаво одевала. Мушка су на глави носила што и људи, а на горњем делу тела тек понеки део људске одеће. Женска су деца ишла гологлава, или су имала на глави фес, а на горњем делу тела понешто од женског одела. И мушка и женска деца, од појаса на ниже, имала су само кошуљу. У неким областима Турци су наплаћивали од мушке деце арач, чим почну носити гаћа.[4]) Лети су и једна и друга деца ишла боса, а зими су на ногама имала чарапе и опанке.

[1]) J. Вујић, I, стр: 106—107. Види и Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *зубун*.

[2]) J. Вујић, II, 30. Неки делови женскога одела изгубили су се нешто пре доба Кнеза Милоша (Види: Вук С. Караџић, Срп. Рјечник код *шариош*).

[3]) J. Вујић, I, 107, II, 178; Пирх 107.

[4]) A. Fortis, Reise zu den Morlacken, 1792, 63.

Мушко варошко одело изгледа да је имало два типа. По једноме су људи носили на глави *фес* или „капу на подобије једне диње“, која се и звала *дињара* или *дињарлија*. То ће по свој орилици бити и капа *читакиња*, какву је носио Лазар Мутап.[1]) Шал око главе био је врхунац елеганције и означавао је извесан степен слободе, јер су Турци нерадо гледалиношење чалме.[2]) До тела су носили до земље дугачку, златом везену *кошуљу*, са широким рукавима, а преко ње до, чланака дугачку, од шарене материје начињену, *антерију*, коју су препасивали свиленим појасом. Преко свега тога је широк, до испод колена дугачак, са широким, али не и врло дугачким, рукавима *гуњ*,[3]) или кратко *ћурче*. Гуњ су неки у Београду називали и *копоран*.[4]) Зими су носили *димлије* или *шалваре*.[5]) На погама су носили беле *чарапе* и црвене *јеменије*.[6])

Други тип мушког варошког одела имао је заједничко са првим: капу, кошуљу, чарапе, јеменије и гуњ. Оно што је било различито то је *јелек*, који се носио преко кошуље. Био је од мрког сомота, без рукава, ишаран широким златним

[1]) J. Вујић, I, 39; Сретен Л. П, 122; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија 355; Поменик 394.

[2]) М. Гавриловић II, 707. — Све до обнародовања хатишерифа 1830 године „носио је чалму око главе обавијену“ чак и Димитрије Давидовић, а „тада пошље кући размотану чалму, зар за знак да је са добивеним правима српско време настало; нити више чалме понесе“ (Дѣла Димитрија Давидовића I, Београд 1846, стр. XVII).

[3]) „У Србији је гуњ од црна сукна, или (куповни) од крпе, која се доноси из Пазарџика (Пирх каже да су гуњеви били „од плаве, зелене, често црвене, боје, нарочито код кнезова,“ стр. 36) и понајвише је с рукавима и дугачак до ниже колена; а има, особито по варошима, и краћијех гуњева до појаса; а има их и без рукава и дугачкијех (као на пример у Нахији Рудничкој) и краћијех (особито у Босни доље поред Дрине и за женама и девојкама).... У Србији гуњ се облачи сврх свијех осталијех хаљина и зато се по њему не опасује“ (Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *гуњ*).

[4]) Вук С. Караџић, Срп. Рјечник под *копоран*.

[5]) *Димлије* су од плаветна платна или свиле, а кад су од чохе онда су *шалваре* (Вук С. Караџић. Срп. Рјечник под *димлије*). — 19 авг. 1816 г. пише Јеврем Обреновић из Шапца Димитрију Георгијевићу у Београд да му купи чохе и арча за једне шалваре, па да их или тамо дâ начинити, или да му пошље да се у Шапцу израде „будући да сам остао без шалвара, ако бих се придигао [био је у то време болестан] немам шта обући“ (Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1816).

[6]) J. Вујић I, 39.

ширитом, који се нарочито око врата јасно видео. Или је био од ишараног катуна са уским рукавима, који су се око руку закопчавали. Преко јелека је била дугачка широка хаљина од шареног катуна, која се на грудима преклапала, са широким рукавима, који су при дну били разрезани и копчама украшени. Преко ове хаљине се опасивао *силав*, у коме су стајали заденути: *пиштољ, ханџар* и *арбија*.[1]) О силаву су висели *пантроташи* и *масленица* за подмазивање оружја. Силав се препасивао широким шареним шалом. Преко свега реченога облачило се дугачко *цубе* без рукава, од зелене и плаве чохе, опточено гајтанима отворене боје или сребром и златом. На ногама су биле *чакшире* од плаве или црвене боје, са широким туром и од колена на ниже са врло тесним ногавицама, које су испод колена привезиване шареним подвезицама и позади, од листова на ниже, закопчаване ситним густим копчама.[2])

Гуњ је представљао и неку врсту комплетирања свечаног одела. Било је неуљудно изићи без њега пред какву отмену, или положајем старију, личност.

Жене су по варошима носиле на глави *фес* са раширеном и по фесу разастртом плавом, свиленом, кићанком. Код имућних фес је био покривен дукатима, или је био извезен бисером или златом. Такав се фес звао *шепелук*. Око феса се обавијала уско склопљена свилена, често златом или бисером везена, марама, која се звала *бареш*. Косу су жене носиле или рашчешљану па низ леђа спуштену, или оплетену, шареном свиленом марамом омотану, и око главе обавијену. Глава је још украшавана низом дуката око ње и металним, понајвише златним, бисером и драгим камењем окићеним, минђушама које су се носиле у ушима. Око врата су жене носиле *низе* великих и средњих дуката или бисера. На телу су имале *кошуљу* са широким рукавима, извезену златом, свилом или памуком. Преко кошуље су имале до чланака дугаску *антерију*

[1]) За владе кнеза Милоша носио је оружје сваки ко га је имао. На скупштини у мају 1837 врло се живо дискутовао предлог о томе да се оружје носи само кад се пође на дужи пут, иначе не. Тај су предлог многи разумели да се иде на разоружање народа, па су га жестоко нападали и једногласно одбили. (Споменик 17, 45; Куниберт, 482).

[2]) Пирх, 36—37. — Вук С. Караџић, описујући једног младића Београђанина из 1812 г. вели да је био „по варошки лијепо обучен, имао је на себи плаветно *цубе* без рукава, непостављено, као што су онда многи носили и преко његм *ћурче*“. (Истор. и етногр. списи I, стр. 75).

са рукавима, која је на прсима била дубоко усечена и која се препасивала шареним свиленим појасом, који је имао спреда две велике металне, драгоценим камењем окићене, копче — *пафте*. Преко свега тога ношена је зими друга, широка, спреда расечена, хаљина са или без рукава, од фине чохе или од црвеног или зеленог кумаша, златом извезена и златним гајтаном опточена — *бунда*, *цубе*, а лети до појаса кратко, с преда расечено и исто тако златом везено и гајтанима украшено *либаде*, или без веза, кожом постављено, *ћурче*. На ногама су биле *димлије* или *шалваре*, *чарапе* и плаве, зелене, жуте или црвене *папуче*. На прстима су жене носиле златно и драгим камењем украшено *прстење*.[1]) Такво је одело носила и женска чељад из породице кнеза Милоша. Његова се кћи Петрија и венчала 1824 године у таквом оделу, и ако се удала за земунског трговца, па је такво одело носила и у Земуну све до 1827. године.[2])

На улицама и кад иду у цркву варошке су жене криле лице као и Туркиње. Преко главе су имале *тулбенте*,[3]) којим су читаво лице завијале, тако да су им се само очи виделе. Преко леђа су ималие неку врсту *фереце*, која им је покривала одело. Младе невесте идући на венчање и док не прође свадба и по варошима и по селима покривале су главу *дуваком* или *копреном* све до 1850 године.[4])

Док су сеоско одело и за људе и за жене, највећим делом, израђивале жене саме,[5]) дотле је варошко и мушко и женско одело, сем кошуља и чарапа, било занатлијска израђевина, или су му се поједини делови куповали у трговини.[6]) Кнез

[1]) Ј. Вујић I, 38—39; Пирх 37; Сретен Л. П. 262.

[2]) М. Гавриловић II; 729, 737. — Приближно женско варошко одело види се из једног писма Кнеза Милоша. 7 маја 1824 г., № 822 пише он кнезовима Суда Београдског, да у присуству два трговца и двојице терзија попечате и узапте све имање Настаса Фортомара, бившег његовог терзи-баше, који је побегао и оставио велики дуг, а да Настасовој жени оставе само „једно *цубе*, једну *аншерију*, једно *ћурче* или *либаде* — које буде јефтиније, један *фес*, једну *шамију*, једне *папуче* и једне *чарапе*.... *Дукаше* с главе женине и с врата њена такође да поскидају“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824).

[3]) Вук С. Караџић га зове *тулбента* (Срп. Рјечник код те речи

[4]) Сретен Л. П. 84, 262.

[5]) Ј. Вујић I, 107; II, 178; Пирх 107.

[6]) 19 авг. 1816 пише Јован Обреновић из Шапца Димитрију Георгијевићу у Београд да му купи чохе и арча за једне *шалваре* (Држ. Арх.

Милош је имао у Београду свога терзибашу, који му је правио одело и слао у Крагујевац.

Европско одело, као што је напред речено, готово нико није носио. За њега за дуго у Србији није било мајстора. Први шнајдери набављени су за војничко одело.[1]) Изгледа да нису били особито вешти, те је 6 јуна 1827 године Гаврил Поповић из Пожаревца послао у Крагујевац „једнога шнајдера, који боље зна кројити мундире од Мишке, који је у Крагујевцу и тамо кроји и шије".[2]) Чак 1837 године у Шапцу није било шнајдера.[3])

Попови су се по селима носили као и остали сељаци, само су на глави носили шубару или варошку капу од црнкасте чохе. Од осталога света највише су се разликовали брадом, а неки су се, особито док су млади, и бријали.[4]) По варошима су носили кадифену капу, за тим дугу црну *антерију,* коју су препасивали појасом, а преко ње другу, исто тако дугачку хаљину која се спуштала од појаса у дугим борама — *цубе.* За време службе, кад су без капе, коса им је падала низ леђа у двема дугим плетеницама, иначе су је носили скупљену под капом.[5])

Калуђери су носили строго калуђерско одело.[6])

Косу су људи, пре устанка и у доба Кнеза Милоша, другојаче носили но данас. Сељаци су имали оплетен дугачак *перчин* од своје косе.[7]) Војводи Ломи је низ леђа „увек висила

К. К., Јеврем Обреновић 1816); 21 фебр. 1821, № 169 пише Кнез Милош Петру Цукићу у Београд „да начини троје *шалваре:* двоје за Савку, а једне за Перку, а при том за Дамњанову младу једно *цубе,* једну *антерију,* срмали арч" (Држ. Арх.. К. К., Дел. Прот. 1821); 28 марта 1824, № 527 шаље Кнез Милош Јеврему Обреновићу у Ваљево „по Јови хазнадару један *антерилук, папуче* и неколико *шамија* (Држ. Арх., К. К. Дел. Прот. 1824).

[1]) М. Петровић I, 685.

[2]) Др. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1827. За овога Мишку, кога су обично звали Побра Мишка вели Сретен Л. Поповић да је био први мушког одела шнајдер (не терзија) у Београду, а био је из прека, јер је носио капут и панталоне, које смо онда први пут видели" (Сретен Л. П., Путовање по Новој Србији, 232).

[3]) Држ. Арх., Држ. Савет 26 апр. 1837, № 849.

[4]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 113.

[5]) Пирх 37.

[6]) Вук С. Караџић, Даница за 1827, стр. 111.

[7]) Прота Матија Ненадовић, Мемоари, стр. 255; Сретен Л. П. 220; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија стр. 136, 170.

плетеница косе".[1]) Тако су носили и сви остали. Лепо оплетен перчин са уметнутим црвеним тракама сматрао се као украс главе. Милован Видаковић описујући лепоту свога брата од стрица, Милисава из Неменикућа, каже да је био „младић около својих 21—22 године, но крупан момак и здрав, с великим низ леђа перчином, с црвеним пантликама оплетеним, — момак да му је мало пара било".[2]) — Варошани су носили или перчин или дугачку косу, која им је падала по раменима и која се зачешљавала иза ушију.[3])

Браду нису носили ни сељаци ни варошани, сем кад су у жалости или кад су у апсу[4]) и сем свештеника и калуђера. Ношење браде сматрало се за непристојност. „Господару Младене, сам знаш да ми је брат скоро умро; зато се нисам обријао, а не што не поштујем скупштину и њена заседанија," рекао је Кнез Милош Младену Миловановићу, кад га је прекорио што је необријан дошао у скупштину о Малом Божићу 1811 године.[5]) Брада се сматрала и као ненационална, па чак и као гадна ствар. „Ама што пусти ту браду, кумим те Богом, ниси Чивутин? Где си ти видео човека с брадом? ...Имаде ли твој отац браду, имаде ли твој дед браду? Који носи браду? Некрштен човек, Чивутин и Турци... Не могу ти [ручати] од оне браде... Како погледам, таки се гадим..." Тако говори у Стеријиној драми „Београд некад и сад" једна старинска жена о бради свога унука, чиновника, који се у Паризу школовао, и отуда се вратио с брадом.[6])

За владе Кнеза Милоша ношња је претрпела извесне промене. Ослобођењем Србија је дошла у тешњи додир са Европом. Свињарски трговци, који су ради трговине одлазили чак до Шопрона и Ђура, могли су, ничим неометани, доносити у Србију више европскога, но што је то смело бити, док

[1]) М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 307.

[2]) Гласник 30, стр. 99.

[3]) Пирх, 36.

[4]) 2 јуна 1813, № 1 37 пише Кара-Ђорђе војводи Николи Кара-Марковићу да му шаље момке војводе Раке Левајца, који су били у апсу да их прими да буду његови момци и да их држи као и друге момке, а „они што су узели од кога глобе да одмах поврате, и како к њему дођу да им обрија браде". (Деловодни Протокол Кара-Ђорђа Петровића, стр. 179).

[5]) М. Ђ. Милићевић, Поменик, стр. 473.

[6]) Ј. С. Поповић, Позоришна Дела, св. IV, Београд 1853, стр. 37, 41—42, 46.

је Србија била под Турцима. Они су доносили другојачи крој, другојачу моду, па и другојаче делове одела. Они су први понели „црне чизме до колена, које су из прека донели, а иначе су се носиле црвене чизме са калчинама“. Они су први од Србијанаца понели и шешире од филца и сламе.[1]) Сем тога Србија је била широм отворена странцима и њиховом утицају, нарочито по врховима, код богатих и истакнутих људи. Ана, кћи Јована Обреновића, под утицајем своје учитељице Тироловице, прва је Србијанка, која је напустила народно одело и почела да се облачи по последњој бечкој и париској моди.[2]) Чиновници Срби из Аустрије, којих је било по читавој Србији и њихове жене нису могли не утицати на своју средину. Утицај је, истина, био минималан, народна се ношња још за дуго, чак до наших дана, одржала, али је под Кнезом Милошем отпочела да се, под утицајем са запада, мало по мало, мења и губи.

Ношња је претрпела нешто измонама и наредбама Кнеза Милоша. У неким крајевима жене су чешљале и намештале своју главу тако, да је нису могле окретати. Сем тога за овакво чешљање било је потребно много времена, те су се чешљале само један пут или два пут месечно. То је био узрок те су пре тридесете године остајале без косе и добијале кожне болести на глави. Због тога је Кнез Милош издавао наредбе да се овакво чешљање укине. Наредбе су наишле на страшно незадовољство и отпор, те су морале да се употребе насилне мере.[3]) 15 априла 1830 године № 341 пише Јеврем Обреновић из Шапца Кнезу Милошу да „ни трећа жена није капе променила, него и сад носе капе, као и од прије“, а 22 априла № 366 јавља му: „а за капе сам оштро наложио да неотложно промењују“.[4])

Још за време првога устанка има помена да су неки људи у Србији шишали перчине, угледајући се на људе, који су са стране долазили. Тако је Хајдук Вељко, између осталога, примио од Руса, који су 1810 били дошли у Крајину, и „косу стрићи.“[5]) Међу тим скидање перчина у маси народној није

[1]) Сретен Л. П, 202.
[2]) Кунибер, 527.
[3]) Кунибер, 466.
[4]) Држ. Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1830.
[5]) Вук С. Караџић, Скупљени историјски и етнографски списи I, 236.

ишло тако лако. Карађорђева заповест да се ошишају перчини, јер у бојевима „Турчин шчепа Србина за перчин, па му не да мрднути, а Србин Турчина нема за шта да ухвати, јер му је глава обријана“, примљена је са негодовањем,[1]) и имала је само привременог успеха. Под Кнезом Милошем су перчини у велико ношени чак до 1835 године.[2]) Само његова енергија и врло оштре мере учинили су да је успео да их у народу нестане. Народ је скупљан у зборове, на којима су им старешине насилно, оштрим маказама, скидали перчине. Људи су били овим врло незадовољни, а жене су плакале за њиховим перчинима као да им је ко умро.[3])

Браду су најпре почели носити људи, који су странствовали: трговци и ђаци, који су се школовали на страни.

Под Кнезом Милошем је заведена за војнике униформа, која је, до 1826 године, била нека врста народног одела, а после тога је била „по европејском вкусу“.[4]) Материја за војничко одело израђивала се у народу.[5]) Сем тога и за чиновнике је Кнез Милош прописао униформу врло рано. Најзад,

[1]) М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија стр. 136.

[2]) Сретен Л. П. 220.

[3]) Алексиначка Морава присаједињена је Србији 1834 г., а одмах за тим, некако, морали су сељаци скинути перчине. Мени је у детинству причала баба Вукана из села Лужана у Алексиначкој Морави како је скинут перчин њеном мужу и осталим Лужанцима: Једнога дана дође капетан са пандурима и позва све сељаке код Куле (бивша Френчевића Кула испод Лужина). Кад сељаци дођоше, он нареди те им пандури, великим терзијским маказама, поодсецаше перчине. Људи се постиђени вратише кући носећи у рукама сваки свој перчин, који су били дебели као коњски репови. Кад ми жене видесмо шта је учињено, почесмо из гласа кукати као за мртвацем.

[4]) Види опис у Ј. Вујића I, 56—7.

[5]) 11 јула 1836, № 2734 пише Кнез Милош Јовану Обреновићу моравско-подринском команданту: „Прилажући Вам овде један комад од пеленгаће, препоручујем Вам да на среске подручне Вам старешине расположеније учините како ћеду они народу тамошњему наредбу учинити да се од реченог сукна пеленгаће од 500 рифи отка, но не у четири, већ у два шита, које нам је за топчије нужано“. 17 јула, № 349 одговара Јован да је „600 аршина (будући да житељима овдашњим мера рифова позната није) расположио на срезове, у којима се оваково платно тка: на Срез Рујански 200, Црногорски 100, Моравски 200, Данјески 50 и Студенички 50 аршина“. 22 пов., № 651 јавља да шаље 625 аршина, 96 ока „клашње нуждне за топчије“, према наредби од 11 јуна (Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1836).

и Кнез Милош и његова свита почели су да носе: калпаке од самура, челенке и старе српске богато извезене атиле.[1])

За владе Кнеза Милоша одело је врло често давано као дар, у знак милоште, благовољења и одликовања. Овај је обичај у Србији наслеђен по свој прилици од Турака, за које има пуно помена да су га вршили. Да не идемо у дубљу старину поменућемо неколико примера који нису далеко од владавине Кнеза Милоша: Побуњени Требешани послали су 1801 године четворицу својих људи Синан-паши Сијерчићу да преговарају о измирењу Никшићана и Требешана. Пошто су изасланици испричали паши жалбе на Никшићане, он их сву четворицу обдари „бињишима од црвене чоје".[2]) Кад су после оглашене амнестије српскоме народу, 19 октобра 1813. пуштени у слободу заробљени старци, свештеници, калуђери, кнезови и кметови да објаве народу царску милост, опроштај и слободу да се могу вратити из збегова својим кућама, многима је Куршид-паша подарио бињише, у знак опроштаја.[3]) 1816 године је Марашлија кнезовима и још неким лицима нахијске скупштине, седамнаесторици на броју, огрнуо по један бињиш да им покаже задовољство с њима и да их одликује.[4]) Кад је 1830 године читан хатишериф, Кнез Милош је добио од Порте ервинију у знак наклоности,[5]) а београдски Хусејин-паша показујући је Јеврему Обреновићу, Алекси и Стојану Симићу метнуо им је у знак благовољења и одликовања по један фес на главу.[6]) 20 маја 1835, № 230 пише Стефан Стојановић из Неготина Кнезу Милошу како је Ху-

[1]) Сретен Л. П. 204; Споменик 24, 33 Тачан опис капе Кнеза Милоша и његових синова види у акту од 23 априла 1837, № 408 (Држ. Арк., К. К., Београдски Конак). Види и акте од 19 јуна и 19 јула 1836 на истом месту.

[2]) Казивање старих Требешана, стр. 53.

[3]) М. Гавиловић, I, 50.

[4]) Ibidem 312.

[5]) 31 окт. 1830, № 1137 пише из Београда Јеврем Обреновић Кнезу Милошу да је београдском везиру мило „што Вам Девлет шаље онакву јервенију и каже да је он Девлету писао у призренију јервеније овако: „При састанку мом с Коџа Милошем у Топчидеру, ја сам му огрнуо малу јервенију а ви му пошљите велику да сав народ види да сте му ви послали, и он сам, гледајући је на себи, да зна де га је Девлет чираком својим учинио, а чираклук без знака нема толико важности, колико с знаком". Ова је јервенија описана у писму Јевремову Кнезу Милошу од 10 нов. 1830, № 1172. (Држ., Арх., К. К., Јеврем Обреновић 1830).

[6]) М. Гавриловић, III. 288—289.

сејин-паша, у петак, идући из Ада-кала, позвао њега, капетана Марка и председатеља Суда Илију Марковића и како је њему „дао један црвен капут и овој двојици по хорванију. Исто тако кад је из Фетислама за Аду поћи хтео дао је по хорванију капетану Ђорђу и Крачуну“.[1]) Турци су у знак благовољења давали и шалове, често пута врло драгоцене.[2])

По овоме обрасцу радио је и Кнез Милош. 15 јула 1824. № 1438 „послао је Павлу Штулу у Каленић, за знак благонаклоности, један капут на дар.“[3]) Истога дана, № 1441 „послао је кнезовима Шабачке Нахије: Ђуки Марковићу и Марку Штитарцу, „за знак своје благонаклоности и за награду ревности њине, показане у одсуствију Господара Јеврема у дјели народни, — првоме капут, а другом пушку на дар.“[4]) 28 јула 1831 године пише Стеван Јефтић из Пожаревца Кнезу Милошу „Антерију и чубе, по момку Васиљку, милостијевши дар Ваш примио сам, за које срдачно благодарим ....“[5]) 26. јула 1833 јавља Стефан Стојановић из Неготина Кнезу Милошу да је примио два капута и налог да њима огрне „сударце Магистрата неготинског.“[6]) 3 августа 1837, № 3064 и 3065 послао је Кнез Милош Јовану Обреновићу „једну нову хаљину на дар, по кроју старосербскому.“[7])

Поклоњено одело морало је бити лепо, отмено и скупоцено. У колико је било боље, у толико је био већи понос за онога, ко га даје. Колико је у овоме Кнез Милош био нажљив показује следеће писмо Ђорђу Ђелешу од 7 маја 1824: „Познато ми је да је наш пријатељ Лазар Х. Бајић намислио сним кнезовима, који ће на веселу [свадби Милошеве ћери са Бајићевим сином] догодити се по један капут обући, то не пропуштам јавити да ће деветнаест кнезова бити. Тога ради препоручујем Вама да му јавите да повише капута начини, него што је овди кнезова назначено, а они сви да буду од добре чоје и добро начињени, да се они не осрамоте за овакав њихов дар, и ја знаћу моју отеческу љубав и милост на децу

[1]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1835.
[2]) Споменик 23, стр, 7 и 3.
[3]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824.
[4]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824.
[5]) Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1831.
[6]) Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 1833.
[7]) Држ. Арх., К. К., Јован Обреновић 1837.

нашу излити, а при том и благодарност моју спрам пријатеља засведочити. За капуте Ви сте ми казали да је пријатељ обећао начинити и тако да буде. Ово нипошто да не промени и капути у Београду код добрих мајстора да се начине, макар их ја платио. Опет пофторавам, нипошто да се не промени".[1])

Сем одела поклањао се и накит. Приликом удаје Петрије, кћери Кнеза Милоша за Тодора Х. Бајића из Земуна, пише он Алекси Базрђан-баши у Београду, 9 маја 1824, да у споразуму са Јеврејином Давичом набави у Београду, Земуну или Панчеву десет прстенова и две игле, јер ће му требати за госте.[2])

Најзад Кнез Милош је давао на поклон одело и народним старешинама као видљиво сведочанство њиховога вишег положаја, и као симболичну везу између своје и њихове власти.[3])

На послетку да поменем још једну симболику одела у доба Кнеза Милоша. Облачење женског одела мушкарцима значило је срамоћење. 1821 године кажњени су у Крагујевцу апсанџија и његов помоћник, због тога што су били небрежљиви те им је побегао један апсеник, тиме што су били „у женско одело обучени и с музиком торжествено од кнеза Јоксима и Вучића праћени кроз чаршију, за показати њихову унилост свима, вођени".[4])

Тих. Р. Ђорђевић.

[1]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824.
[2]) Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1824.
[3]) М. Петровић, I, 509.
[4]) М. Гавиловић II, 324.

БЕОГРАД

ЗА ВРЕМЕ БАЛКАНСКОГ И ВЕЛИКОГ ЈЕВРОПСКОГ РАТА (1912—1918)

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ЊЕГОВУ

ОД

Ј. МИОДРАГОВИЋА

Да ли је икад онај аустриски министар председник, који је предложио своме седоме владару да се анектују Босна и Херцеговина, могао помислити, да ће то ископати гроб и његовој силној царевини и владару самоме па и његовој династији, која беше најстарија у Јевропи! И да ли је још могао замислити, да ће то бити за непуних десет година!...

Зацело није. Иначе би се згрозио од саме ове замисли и бежао би далеко од ње.

Па ипак је тако било.

Да није било *анексије*, не би може бити, било свега овога што је било...

И иначе омрзнутој Аустрији није било доста, што је још 1878 године на Берлинском Конгресу *отела* две чисто *српске* земље и *окупирала* их за свој рачун, и ако није ратовала с Турском — ни једног јединог војника изгубила; него је хтела и сасвим да их *присвоји*, како би преко њих пуштала своје грабљиве канџе и даље преко Санџака Солуну и Малој Азији, према ономе познатом немачком: „Drang nach Osten".

Ово је изненадило цео свет; а нарочито је озлоједило Словене, јужне Словене а највише нас Србе. Срби су се осећали не само понижени и озлојеђени него и отровани. Зато су свуда почели да одају знаке тога свога нерасположења и протеста и усмено и писмено. А Аустрија није то трпела, и сваки израз тога протеста она је називала „велеиздајом" у

својој земљи. И поче да води младе и одушевљене људе, одушевљене за свој народ, пред преке судове и на вешала. Она је тиме хтела да заплаши и да још више стегне и притисне и онако много стегнут, погажен и притиснут српски народ у аустроугарској монархији.

Она чак није допуштала да се ови протести чине ни у околним слободним државама. У Београду се многобројан народ искупљао на *митинге*, где је давао себи одушке и протествовао против те јавне отимачине. Аустриска влада је енергично тражила, да српска влада стане томе на пут и дâ јој задовољења. И тако звана „најјача“, коалициона влада у Србији *морала* је да учини јавну *изјаву*: „Да анексијом Босне и Херцеговине нису ни у колико оштећени интереси српскога народа!...“ И ако је сав свет знао да јесу, Аустро-Угарска је уживала у овом другом, „дипломатском успеху“ према Србији, што је изнудила ово признање, да *нису*. Али је ово само изазивало још већу мржњу према њој и у Србији и ван Србије, у свега народа нашега. И „велездајничке“ афере су бивале све чешће и све веће.

Ово отвори очи не само Србији него и свима малим народима на Балкану, да ће овако они сви ускоро једног господара — Турску, заменити другим, много опаснијим — Аустријом.

И, деси се једно чудо. Они се удружише, да заједнички потраже од Турске оно што је њино било и што треба њино и да буде, и што је још стењало под Турском без својих права и праве слободе. Јер ако то не учине они, то ће учинити Аустрија, и онда ће она доћи и у њину кућу, нарочито Србији. И тако дође до балканског рата, који би она спречила, да није мислила, да ће *Турска* победити.

И отпоче рат, страшан и крвав. Три-четири државице балканске и хришћанске против силне царевине турске, која их је подчинила још пре пет ститина година и више их од пет векова држала у ропству.

Аустрија не може ни овде да остане неутрална и прост посматралац, а камо ли да симпатише малима и да пусти робље да се ослободи само, кад му већ неће она помоћи као хришћанска и културна држава. Него га је још пратила са свом злурадошћу својом, радујући се сваком успеху турском, а подцењујући сваки савезнички нарочито српски успех. А да

и овим она није изазивала поштовање и љубав према себи, него само мржњу и презрење, нарочито у својих српских и хришћанских поданика, то је извесно.

А кад је најпосле свршен тај рат у корист савезника и то нарочито у корист Србије а на штету Турске, она је прво покушавала, да их дипломатским путем лиши свих добитака у рату, а нарочито Србију, па кад се не задовољи ни тиме, она се послужи старом својом методом: *Divide et impera!* („подели, па владај!") И успе да Бугарску окрене противу својих савезница Србије и Грчке. И ова, лаковерна, лакома и грабљива, учини познати сраман, мучки напад, из којега изиђе несрећан српско-бугарски рат, који је однео више жртава него и сам турски. На послетку се умеша и Румунија. Бугарска, принуђена да капитулира дође у Букарешт на мир, који одреди нове границе досадањим савезницима. И сви су били задовољни, сем Бугарске.

И мислите да је Аустро-Угарска била задовољна. Не. Она је једина од великих сила била незадовољна, само зато што је Србија добила. Она је говорила, да букурешки мир не вреди, јер га нису одобриле велике силе. И непрестано је подбадала Бугарску да га не признаје и да тражи ревизију његову. А од Србије да тражи све „по уговору", све до Скопља, Битоља и Охрида....

Створи се и самостална *Албанија* и одузе нам се и крваво задобијен *Скадар*. И то све по жељи и захтеву свемоћне Аустрије, којој је у свима овим захтевима њеним стајала иза леђа силна Немачка.

И зар ово није непријатељство, не само према Србији него према целом *српском народу*, непријатељство, које се не исказује речима него *делима?* И Српски Народ ваљало би да буде без живаца, па да ово не види и не осети.

Али је он имао живце. И он је и видео и осетио, и то не само онај у слободној Краљевини својој него и онај у Аустро-Угарској, и свуда, где га је год било. Видео је, да му је Аустро-Угарска већи непријатељ и од саме Турске, и да му је, по томе она највећи непријатељ. И ако је она и после оваквога понашања свога у садашњици могла да рачуна какву љубав и оданост овога народа, она се љуто варала. Она је тражила нешто неприродно, нешто немогуће: да се воли *непријатељ*.

А то је лудо. И доиста, овако понашање њено не може се друкчије ни назвати него лудошћу, далеко од сваке мудрости.

И код овакога расположења целога једног народа, хоћете ли се чудити, ако се стану јављати и знаци отворена непријатељства његова? Ако се у тој средини стану јављати и атентати против представника таквога великог непријатеља? Ако буде оно што је било у Сарајеву на Видовдан 1914. г.?...

То може бити чудно само Аустрији, која не разуме и неће да разуме психологију једнога народа.

И, слушајте даље, место бар овде да стане и да се запита: шта је ово? откуд ово? и зашто ово? и да своје непријатељско понашање барем сад умери, ублажи, прикрије она експлодира и то своје нерасположење подиже на квадрат и скоро јавно подбада своје масе, и иначе заглупљене шовинизмом и националним и верским, да врше погроме: да кидисавају и на личну и имаовну сигурност свега што се зове српско и православно. И бесвесна маса, гледајући шта ради сама држава њина с виђенијим првацима тога народа, кидисавала је слепо и без икаква устручавања и на живот и на имаовину свих који су се звали Србима и имали храбрости да се крсте и зову православнима. Шта је ово могло да произведе друго до опет мржњу, која је већ постојала, и да је на тај начин увећа у геометриској сразмери.

И за све то није крива Аустро-Угарска, њена луда политика и њено нечовечно понашање, него *Србија,* српска влада и њене „агитације“, од којих она, Аустрија, не може да живи. Зато мора да је *уништи.* Јер докле постоји *Србија,* Аустро-Угарска не може ни да живи ни да се мирно развија!... Она, Србија, ће увек, само зато што постоји, бити узрок незадовољству њених поданика и сталним бунама и атентатима. *Зато се Србија мора уништити,* рече Аустрија.

Ето логике, која је водила Аустро-Угарску у велики јевропски рат.

* * *

И долази објава рата Србији за *уништење* њено, а са тим и за уништење свега народа српскога!...

То хоће Аустрија.

Али то неће Србија, и то неће цео народ српски. То на послетку не одобрава ни сама хумана Јевропа сем Немачке,

која је не само ово одобравала него је и гурала Аустрију не само у рат са Србијом него и даље напред, на Исток.

И настаде сукоб, страшан и крвав. Цела се Јевропа закрви и цео се свет ухвати у коштац, с најмодернијим оружјем и с највећим бројем топова. Никад дотле свет није видео толике милионе против милиона и страшније борбе и на земљи и под земљом и на води и под водом, и у ваздуху. Аероплани или ваздушне лађе, које до рата беху само као новине за спорт, сад посташе ново оружје и створише се читаве ескадриле ваздушне. На све могуће начине употребљавани су експлозиви најстраховитије врсте. Гинуле су не читаве војске, него су гинули читави народи, него је гинуло човечанство. И никад у целој Историји светској, свих народа и свих времена није изгинуло толико света, колико је изгинуло у овом, најужаснијем и најкрвавијем рату, који је хтела и повела Аустрија само да би уништила Србију и српски народ!...

И је ли чудо, што је она произвела силну мржњу и наишла на силан отпор не само целога тога народа, него је наишла на неодобравање и код самих својих поданика, па и у целом културном човечанству, сем једине верне другарице у овоме послу — Немачке. И сами њени поданици најпосле су увидели, да је овај рат био неправичан и нечовечан, и да је сарајевски атентат, који је она наводила за „узрок“ рату, био само повод или *изговор*. А она је на све могуће начине уливала своме простоме свету и својим трупама идеју, да је само због атентата објавила овај рат и да је њима дужност, да *освете* престолонаследника. По томе, да је *Србија крива* за цео овај рат и да њу треба казнити. (А данас, побеђени и кажњени, ево и сами признају, да Србија и српска влада у Београду није имала никакве везе с атентатом у Сарајеву)... А куда ће толика невино проливена крв и пре рата, у погрому, и за време самог рата? па и сад после рата!? ...

И, на послетку, правда је победила. Србија је испливала. Три године ропства и највећих мука и по рововима, и по туђини, и по заробљеничким логорима и на самом дому под непријатељском управом доста му је било па да види шта му је вредела пређашња слобода и шта је изгубио — све накошћу и лудошћу бечких и берлинских управљача. И, ако има Бога, он се овде показао праведан: највећа казна је пала

на праве кривце овога рата. Њихове се војске прво растурише; њихове се државе прво распадоше; на њаховој територији су се одиграле прве најкрвавије револуције. Њихови су народи били незадовољни и потражили паметнију управу, и њихови владари, од најјачих и најстаријих династија приморани да абдицирају; а народи њихови скупо да плаћају за своје грешке почињене и у рату и пре овога рата.

А српски је народ претрпео много премного; али, после свих тих страдања и мука, васкрсао је опет, баш као Христос. И васкрсао је још уједињен и увећан како до тад никад није био, него како су само сањале и желеле његове највеће идеалисте, а нико није могао веровати у остварење овога сна.

Сан је дакле постао јава.

Одржали смо се и ујединили смо се; победили смо и увећали смо се. Кућа нам је велика — трипут-четири већа; чељади је у њој много — три и четири пут више но што је било. И она нам је разне ћуди, расла у разним приликама и под разним утицајима; а мало просвећена, јер је била под туђином, а та је туђина тако волела. И дај, Боже, сад само да нам се сложи и поживи на миру и у љубави и испуни нам ову заједничку кућу знањем и умењем и свакојаким благом за добро наше и потомства нашега, као челе кошницу медом!...

*

(Овај је општи поглед био потребан и уопште и за боље разумевање онога што иде.)

Београд је престоница Србије, те по томе, и центар свега онога што се радило за Србију и око Србије. И немогуће је стога строго одвојити оно што се тиче само Београда од онога што се тиче и Србије. Али то није ни потребно. Напротив, нек једно друго расветљује, допуњује и објашњава...

Ипак, наше су белешке из Београда и о Београду.

I

Оштра је разлика између Београда у балканском рату и Београда у јевропском рату, с Аустро-Угарском и Немачком. У оном првом он је био права престоница и у истини центар свега вишег живота и рада за целу земљу. У њему је био краљ и влада; у њему су била сва министарства; у њему је била сва интелигенција и све престоничко становништво; у

њему је у главноме и склопљен савез балканских државица против Турске; у њему је наређена мобилизација војске; у њему извршена објава рата; у њему су извршене и све припреме за рат; у њему су били многобројни страни изасланици и дописници, који су дошли да лично присуствују томе страшноме и неравном судару на Балкану и да подносе тачне извештаје својим владама или својим редакцијама. И тада су и Београд и Србија постали чувени и виђени.

Београд је тада био цео, непорушен, те је у њему било доста места и за странце, и по хотелима и по приватним становима, и за домаће.

А кад је настао рат и почели рањеници да долазе, онда је у Београду било и највише места за болнице. И ако је болница било и по унутрашњости, нарочито већим местима ближе бојиштима, опет их је највише било у Београду. Све касарне, све болнице и грађанске и војне, све школе и средње и основне па и многе приватне, и куће и школе, биле су употребљене за болнице. Тако их је тада било око двадесет. И, пошто је, у њима и ред и нега и храна и сама лекарска помоћ, нарочито за теже рањенике и болеснике била боља него у онима по унутрашњости, то су се сви грабили за Београд, и сваки је био блажен кад је чуо да иде у Београд. У Београду се највише показивала и приватна иницијатива и у нези болесника по болницама и у доношењу понуда. Одмах после славне Кумановске битке свак је у позадини сматрао не за дужност него за праву срећу да учини штогод нашим херојима, који су били несрећни да их дохвати непријатељско тане или парче гранате или шрапнела, а срећни да изнесу главу своју. Одушевљење је било неописано, неисказано, невиђено. Београд је и по овоме достојно представљао престоницу.

А кад је после Брегалнице наступио рат с Бугарском, онда се гинуло много више, па је и рањеника било много више, те отуда и болница много више. У самоме Београду број се њихов попео на *38!*

Оно дивно одушевљење, оно јединствено пожртвовање у свега становништва београдскога трајало је у главноме и даље. Нико се није устезао него се поносио да своју кућу уступи за болницу или какво одељење њено; нико се није нимало устезао, да свој последњи слободни кревет да болници; многи

су ишли у болнице те питали шта им треба, па ишли те то куповали и доносили у болнице, као свој поклон или прилог.

Али су потребе биле огромне, те се за подмирење њиних није могло толико рачунати на приватну иницијативу и приватно пожртвовање. Или је барем требало то организовати, прикупити и уредити тако да што боље одговори својој намени и општим потребама. Отуда мисао о *Главном Одбору*, и изврсно *уређење* његово и благотворна *акција* његова; и зато заслужује да коју више рекнемо о њему.

У самоме Министарству Просвете, чини ми се у самога г. министра Љуб. Јовановића, никне идеја, како би добро било да се састави један шири одбор, који би прикупљао све прилоге и из Београда и Србије и са стране и старао се да се они расподељују што боље не само рањеницима него и сиромашнијим борцима и њиховим породицама. И пожели, да глава томе Одбору буде са̀м г. Митрополит као глава цркве; и понуди га. Господин Митрополит се и без размишљања о томе колико ће га то труда стати, драговољно прими тога посла и одмах позове сва хумана и културна друштва, и мушка и женска, у Београду, да се одазову овој жељи и пошљу по једнога или два своја члана на састанак и договор о овоме. И после два дана сви су били у Митрополији на састанку и договору. И једногласно се призна умесност, оправданост и корисност такве установе. И Одбор се организује овако: *Председник Господин Митрополит,* потпредседници: ректор Универзитета и председник Општине Београдске; секретари: ректор Богословије, директор Друге Гимназије Б. и један члан Државног Савета, магационари: један професор и један учитељ осн. школе и благајници председник Учитељског Удружења и један млади трговац, као члан Трговачке Омладине. За тим се Одбор поделио у секције: I секција за *прикупљање* прилога, II секција за *израду одела* и III секција која је имали да се стара о растурању или *раздавању прилога.* Свака секција могла је по вољи и потреби да се проширује, нарочито прве две. И у њих је прикупљено све што је било највредније и најодушевљеније у Београду.

Сад овај Одбор поради, да се оваки одбори организују и по унутрашњости. И тако свако окружно и среско место добије свој пододбор, који је радио сасвим самостално, те и прикупљао а по потреби и раздавао прилоге у своме месту;

само Главноме Одбору у Београду подносио извештај о свему своме раду. А многи су и прикупљене прилоге слали Гл. Одбору. Ови пододбори онда пораде, да се и попојединим општинама изберу оваки одбори и у овоме циљу, који су после послужили необично добро, кад се почели делити дарови и помоћ сиромашном становништву, нарочито у пострадалим и погорелим крајевима.

Овако разгранат овај велики Одбор по целој земљи могао је да прикупи и последњу пару, која се могла у нашој земљи одвојити и дати нашим рањеницима и невољнима и њиховим сиромашним породицама.

А кад се овај Одбор с његовим узвишеним циљем прочује и на страни, онда појуре поклони нашим херојима и са стране: од наше браће из прека, па из *Прага, Москве, Петрограда и Кијева.* Особито су били богати ови дарови из Русије, и ту је било увек највише онога што је нашима *најпотребније* било: топлога одела. А наша браћа из Аустро-Угарске морала су да доносе само *крадом*, или у последње време да шиљу преко Црвеног Крста, па је Црвени Крст предавао Главном Одбору, јер Аустрија ни то није допуштала!

Тако се био разгранао овај посао до највећих граница. И слободно можемо рећи, да није било ни једног рањеника, који је био у болницама београдским или је само прошао кроз Београд, а да није добио све што му је требало од одела и обуће па по нешто помоћи и у новцу.

На послетку Одбору је било мало што је давао само рањеницима, јер је било невољника и ван њих: било их је много сиротних и међ здравима на фронту, особито је било оскудних у преобукама и у топломе оделу кад је наступила зима. Зато Одбор стаде прво слати, а после разносити и раздавати, са̂м преко својих чланова вагонима дарова разним трупама, особито онима, које су одавно од кућа и имале да издрже највеће напоре. Уз ове дарове у стварима увек је ишла и новчана помоћ, која је дељена по жељи појединих команданата а у присуству чланова Главног Одбора.

На послетку је Одбор помислио: па болница има и по унутрашњости, особито по новим крајевима, а оне су још оскудније, у свему него београдске. Многе од њих нису имале ни кревета. И зашто да добијају дарове само они, који дођу у београдске болнице. Она је још потребнија онима, који су

тамо ближе граници и борби. И Одбор донесе одлуку, да се та помоћ шиље и тамо. И тако почеше изасланици у засебним вагонима да носе ову помоћ и тамо, болницама по унутрашњости и у Србији и по ослобођеним крајевима, чак до Једрена.

Најпосле било је ствари, које нису биле за војнике, па били они рањени или здрави, него су за женске и децу. Одбор то одреди за сиротињу, особито за породице сиромашних вођених обавезника у Београду; а за тим и у унутрашњости, па на послетку, кад је један члан Главног Одбора поднео извештај каква је сиротиња и беда и у Мухамеданског становништва у Скопљу, Приштини, Призрену, Битољу и Охриду, Главни Одбор је и њима послао велике количине ових дарова. И тако су најпосле усред зиме 1913 године изасланици Главног Одбора ишли у Скопље, Приштину, Призрен, Битољ и Охрид и делили *сиротињи* најпотребније ствари, без обзира на веру и народност.

*

Сваки је издатак увек чињен на признаницу или реверс, а свака је признаница завођена у главну књигу примања и издавања. А свакога су месеца одређивани контролори за преглед свих примања и издавања и подносили Главном Одбору у првој наредној седници извештај о томе. Већа примања и из унутрашњости и са стране примана су комисиски и пошиљац је извештаван написмено са захвалом.

И кад је Одбор у јесен 1913 ликвидирао и завршио своје рачуне, нашао је, да је преко њега, преко његовог магацина и његове благајне, прешло *преко једног милиона прилога у новцу и преко пола милиона прилога у стварима.*

Ето, тако се одазвао српски народ и његови пријатељи на страни својим херојима и њиховим породицама и сиротињи уопште из балканског рата. И лепо је један Подринац завршио своју захвалу овако:

— Бог да прости ко измисли ово! Лепо је то, кад војник уморан, озебао, поцепан и гô, има где да се преодене, обује и утопли: радоснији иде и кући и у команду. Па је лакше и онима, што изгину или помру по болницама, кад виде да има некога, ко се брине о њиној сирочади!... Хвала вам!...

И Београд је и у томе предњачио....

II

Сасвим је другојаче било у Београду у другом, управо нама трећем великом јевропском рату.

Онда Београд није био престоница. Онда је Београд био пуст. На самој граници према Аустро-Угарској, он је био изложен првом налету непријатељевом, првим не само топовским него и пушчаним мецима. Зато се прво иселила из њега престоница: двор и сва министарства. За тим се селило и оно што је било у вези с министарствима, па је после помало почело да се исељава и становништво његово, имућније и оно ближе Сави и Дунаву. Крајеви поред Саве: Савамала и сав крај поред топчидерског Друма испражњени су одмах првих дана по „објави“ рата.

И ако се *Београд сам* није бранио, али су позади њега и око њега били јаки положаји, који су бранили не само Београд, него и непријатељу *прелаз* преко Саве и Дунава и упад у Србију. Зато је непријатељ узимао, да се брани сам Београд те да је имао право да га бомбардује. Зато је сипао на њега и на град и на варош саму, колико је хтео и топовских и пушчаних метака и то у свако доба дана: и дању и ноћу, и пре и после подне, и пре поноћи и после поноћи... И ко је остао у њему никад није био миран од њиних граната и шрапнела. Нигде није смела да се види већа гомилица људи: одмах пуца топ и ето ти граната или шрапнела, да их растера. У таквим приликама и саобраћај је био отежан и сведен на минимум. Пијаце су највише само почињале да раде, па се затварале, а свет, и купци и продавци, бежао, захваљујући Богу што је само изнео читаву главу; и долазио кући често без ничега. Донекле је барем железница радила те одржавала везу с унутрашњошћу Србије, те по штошта доносила, а много више односила. Али су после и на возове почели да пуцају, те они нису могли да долазе до станице, него само до Топчидера. А доцније су их и ту пронашли и почели да пуцају на њих, те су долазили само до *Раковице*, а још доцније само до *Ресника*. Зато су избеглице све морале да иду Крагујевачким Друмом, преко Торлака и Бањице. А нешто је само ишло и Смедеревским Друмом; само не Топчидерским...

Дакле Београд је у другом рату био у главноме пуста, празна, мртва варош, погранична, изложена свима ужасима рата, с оно мало беднога заосталога становништва, већином

сиротиње, која се била сабила по горњим крајевима вароши, даље од Саве и Дунава, тако, да је горњи крај, на Савинцу и даље ка Чубури и Новом Селишту био пренасељен, а у доњима ретко кога и да је било код своје куће.[1])

Па ипак је било пуно ствари од интереса и вредности да се забележе за историју Београда из тога страшнога времена и за њега и за цео српски народ.

Прво је занимљива сама **објава** рата и начин како је она изведена у Београду прве ноћи и првих дана.

Атентат је као што се зна, извршен у Сарајеву на Видовдан 1914 гндине. У Бечу се одмах одлучило, да се та прилика искористи, те да се Србија као бајаги „казни“ за то; јер, вели, има доказа да је *она крива* за тај атентат. Па, и не тражећи те *доказе*, и не износећи их, Аустрија подноси прво познати *ултиматум*[2]) којим тражи, да се Србија одрече

[1]) Писац ових редова био је одређен ове зиме да са две даме у Дорћолском Кварту купи прилоге за сиромашне бранноце Београда и том је приликом тек видео колико је Београд, нарочито Дунавски Крај, опустео. По читаве улице имали смо да обиђемо а да ни једног становника не нађемо ни у једној кући!

[2]) Ево тога јединственог акта у светској дипломацији од речи до речи:

„Краљевско-српски посланик на Бечком Двору дао је 18 августа 1909 г. по налогу своје владе, царској и краљевској влади (у Бечу) ову изјаву:

„Србија признаје, да стањем створеним у Босни њена права нису тангирана и да ће се према томе прилагодити решењима која ће велике силе донети с погледом на чл. 25 Берлинског Конгреса. Повинујући се саветима великих сила Србија се обавезује, да ће обуставити политику протеста и одупирања, коју је водила од септембра пр. г. с обзиром на анексију, и даље се обавезује, да ће променити правац своје садашње политике према Аустро-Угарској и да ће у будуће с Аустро-Угарском живети у пријатељским суседним односима“. —

Догађаји последњих година а нарочито болни догађај од 15 јуна, показали су, да у Србији постоји превратнички покрет, који има за циљ: да од Аустро-Угтрске монархије одцепи неке делове њене територије. Тај покрет, који је постао пред очима српске владе, испољио се на тај начин, што је преко границе Српске Краљевине дошло до терора, до читавог реда атентата и убистава.

Далеко од тога да изврши обавезе од 18 августа 1909 г., краљевско-српска влада није учинила ништа да тај покрет угуши. Она толерира злочиначке слутње разних друштава и удружења, управљених против монархије, необуздан тон штампе, величање

не само свих тековина овога последњега рата, него и свих ранијих тековина од Карађорђа и Милоша од почетка ослобођења и да се одрече своје независности; дакле кратко да се *добровољно преда Аустро-Угарској.* Данас се утврђује; да

оних, који су извршили атентат, учествовање официра и чиновника у превратничким смутњама; она је даље толерирала нездраву пропаганду у јавној настави и на послетку је толерирала све манифестације, које су код становника изазивале мржњу према Монархији и презирање према њеним установама.

То толерирање, за које је крива српска влада, постојало је и у оном тренутку, када су догађаји од 15 јуна целом свету доказали грозотне последице тога толерирања.

Из исказа злочиначких извршиоца атентата од 15 јуна јасно се види, да је сарајевско убиство припремљено у Београду, да су убице оружје и бомбе, којима су били наоружани, добили од српских официра и чиновника, који су припадали Народној Одбрани, и да су на паслетку српски погранични органи учинили, да се убице и њихово оружје пребаце у Босну.

Наведени ресултати истраге не дозвољавају царско-краљевској влади, да и даље остане у резервисаној трпљивости, у којој је годинами била према оним смутњама, којима је средиште било у Београду, и које су одатле преношене на земљиште аустро-угарске монархије. Ти догађаји стављају у дужност царско-краљевској влади, да учини крај овим смутњама, које представљају сталну опасност за мир Монархије.

Да би се тај циљ постигао, царско-краљевска влада принуђена је да од српске владе тражи једно званично уверење, да осуђује пропаганду против Аустрије т. ј. да осуђује све оне тежње, чији је крајњи циљ да се од Аустро-Угарске монархије одузму територије, које њој припадају, и да се српска влада обавезује, да ће свима срествима угушивати ту злочиначку и терористичку пропаганду.

Да би тој својој обавези дала свечан карактер, српска влада ће на првој страни званичних новина 13 јула донети следећу изјаву:

„Краљевско-српска влада осуђује пропаганду, која је управљена против Аустро-Угарске т. ј. осуђује све оне струје, чији је циљ одвајање од Аустро-Угарске територије, које њој припадају, и сажаљева најискреније грозотне последице тих злочиначких радња.

Краљевско-српска влада сажаљева, што су српски официри и чиновници узели учешћа у поменутој пропаганди и тиме довели у питање пријатељске суседске односе, за које се српска влада најсвечаније обавезала нотом од 18 марта 1909 г. да ће их гајити.

Краљевско-српска влада, која осуђује сваку помисао и сваки покушај мешања у судбину становника ма кога дела Аустро-Угарске, сматра за своју дужност, да официре, чиновнике и цело становништво Краљевине Србије изрично опомене, да ће убудуће с крајњом строгошћу поступати према онима лицима, која би се

је Аустро-Угарска у договору с Немачком навлаш ставила тако *тешке услове,* да их Србија не може примити, те да дође до рата. А Србија, уморна, истрошена, изнуренаа у два крвава балканска рата, неће моћи ни да мрдне, а одморна и

о шо огрешила, и да ће се трудити свима силама да шо онемогући и угуши".

Ова изјава има се истовремено саопштити и српској војсци једном нарочитом заповешћу Ђ. В. Краља и штампаће се у званичним новинама.

Осим тога се Краљевско- српска влада обавезује:

1) да угуши сваку публикацију, која дражи на мржњу и презирање аустро-угарске монархије и чија је општа тенденција управљена против интереса Монархије:

2) да одмах растури друштво Народне Одбране, чија се сва пропагандска сресства имају конфисковати, и да исто тако поступи против свих осталих друштава и удружења у Србији која се баве пропагандом против Аустро-Угарске; Краљевско-српска влада ће се постарати, да та растурена друштва не продуже своју делатност под другом именом или у другој форми;

3) да отклони из војске и из државне службе уопште све официре и чиновнике који су криви за пропаганду против Аустро-Угарске; а царско-краљевска влада задржава право да њихова имена саопшти краљевској влади уз предају материјала који их терети;

4) да пристане, да у Србији органи царско-краљевске владе учествују при угушивању покрета против територијалних интегритета монархије;

5) да поведе истрагу против оних саучесника у завери од 15 јуна а који се налазе на српској територији; у тој истрази учествоваће и органи, које ће царско-краљевска влада делегирати;

6) да без икаквог одлагања ухапси мајора Воју Танкосића и извесног Милана Цигановића српског државног чиновника, који су резултатом истраге компромитовани;

7) да успешним мерама спречи учествовање српских власти у кријумчарењу оружја и експлозива преко границе. А да оне органе пограничних власти у Шапцу и Лозници, који су извршиоцима злочина у Сарајеву помогли да пређу границу, отпусти из службе и строго казни;

8) да царско-краљевској влади дâ изјашњење о неопростивим изјавама високих српских чиновника у Србији и у иностранству, који без обзира на своје званичне положаје нису презали да после атентата од 15 јуна у интервјуима говоре на непријатељски начин против Аусро-Угарске;

9) да без одлагања извести царско-краљевску владу о извршењу свега овога, што је овим тачкама обухваћено.

Царско-краљевска влада очекује овај одговор најдаље до суботе 12. ов. м. до 6 часова после подне.

добро наоружана војска једне силне царевине, којој иза леђа стоји готова за помоћ још силнија и још спремнија Немачка, свршиће посао до подне. Колико је било охолости и самообмане у државника ове две царевине види се и по томе, што је Аустрија мислила да ће јој бити доста неколико дана па да сврши са Србијом, (а Виљем је рачунао, да ће цео рат с Јевропом свршити за три месеца)!...

Кад је овај јединствени акт предат српској влади многи министри па и сам председник министарства и министар спољних послова г. Пашић нису ни били у Београду. Ноту је примио министар финансија г. Пачу. Одмах се видело, да *Аустрија* **хоће рат.** И не зна се у кога је више запрепашћења изазвао овај акт: да ли у чланова владе, или у простога света, који је једва чекао да дахне душом од толиког напрезања у два велика крвава рата.

Одмах је јављено не само министрима и Краљу да дођу, него и Русији и Француској и Енглеској. И сви су нам световали највећу уздржљивост и попуштање до крајњих граница. И српска влада спреми одговор, који је доиста ишао до крајњих граница у попуштању и *примио* готово све ове тачке, сем оне да царско-краљевски чиновници врше извиђаје по Србији, и тај је одговор г. Пашић однео у суботу 12 јула у 5 сати после подне и предао га аустро-угарском посланику барону Гизелу.

Господин посланик место да прими одговор па да га пошаље или однесе својој влади у Беч, *он сам* изјављује, да *није задовољан* њиме и да *прекида дипломатске односаје*; и са целим својим особљем прешао је још исто вече у Земун. И у истом моменту Аустро-Угарска затвара границу према Србији и српске поданике који су се затекли на њеној територији не само спречава да пређу у Србију, него их задржава где је ко био; а за тим и интернира даље у Мађарску као „ратне“ заробљенике. Особито их је много било у Земуну, који су били по бањама, нарочито у приморју, па се на глас ултиматума вратили. Од ових неки су преко Румуније с муком стигли у Србију, а многи су одведени у Мађарску и тамо задржани по лагерима.

Осванув је Понедељак 14 јуни, Новине су донеле све ово, и све могуће гласове о нашем „спору“ с Аустро-Угарском. А српска влада издала је овај проглас:

Српском Народу,

Пре два дана поднела је аустро-угарска влада српској влади представку с извесним захтевима и оставила је рок, да се на то одговори до вечерас у 6 часова, стављајући у изглед прекидање дипломатских односа, ако не би била задовољена. Српска је влада, знајући да одговара жељама вашим и потреби мира, коју осећа не само Србија него, уверени смо и цела Европа, изашла је у сусрет царској и краљевској влади до крајњих граница попустљивости, преко којих даље не може ниједна независна држава.

Уздајући се у помоћ Божју, у своју Правду као и у пријатељство великих држава, које, уверени смо, желе исто тако да се очува мир, надамо се да ће се овај сукоб свршити мирно; али како је аустро-угарски посланик вечерас изјавио, у име своје владе, да није задовољан нашим одговором и да коначно прекида дипломатске односе, Влада је српска принуђена, да за сваки случај, одмах предузме најпотребније мере војничке за одбрану земље. Сматрамо за дужност позвати Народ на Одбрану Отаџбине, верујући, да ће се нашем патриотском позиву сваки радо одазвати. Ако будемо нападнути, војска ће вршити своју дужност, а грађанима који нису позвани под заставу, саветујемо, да остану код својих домова и мирно раде своје послове.

Овај проглас писан као што се види истога дана у суботу 12 али објављен тек у недељу 13 и у понедељак 14 Јуна, када је изишао и проглас о мобилизацији војске. И ако су све стране новине уверавале, да до рата неће доћи, да су нашу ствар узеле у своје руке велике силе и да ће се она решити дипломатски, опет су после подне овога дана штампани неки плакати, у којима се тврдило, да је рат већ објављен. Али већ до мрака штампани су други, који су тврдили, да рат није објављен. Последњи пут је данас публика мирно шетала по Калемегдану и разуме се разговарала само о рату и објави његовој. И сваки је понео по један последњи плакат као доказ, да рата *неће бити*. А послаников поступак сматрао се као непромишљеност и самовољна одлука.

И у уторак 15 Јуна, говорило се скоро до подне, да је „мир осигуран“, и да је нашу ствар Енглеска узела у своје руке. То су тврдиле и новине. Али су у исто време јављале да су јуче у Оршави Аустријанци „заробили“ наша два брода „Делиград“ и „Мораву“, а данас код Молдаве, близу Вел. Градишта, ухватили: „Шумадију“, „Крајину“ и „Мачву“? а особље и путнике одвели у „ропство“! А војвода Путник, који је био на лечењу у некој бањи па је на глас о мобилизацији пошао у Србију, данас је с великом муком стигао у Турну.

И телеграми, који су данас стигли из Париза и Лондона, јављају, да српска ствар стоји на најбољем путу и да је аустриски препад на Србију апсолутно немогућан, искључен. „Правда“, на целом табаку, говори о енглеском посредовању и од свог дописника из Ниша има извештај, да је ситуација сада много повољнија и да нема изгледа да ће доћи до рата. И „Самоуправа“, опет на целом табаку, нашироко и надугачко расправља аустро-угарски нетакт с оном нотом и укорава српску штампу, што „за марјаше“ *обмањује* свет.

Али већ око подне данас пуче глас по Београду; а кроз сат два изађоше и штампани плакати, да је *рат објављен*. У Нишу је влада добила из Беча преко Букурешта и Софије ову *депешу:*

„Краљевско-српском министру иностраних дела

Пошто краљевско-српска влада није дала задовољавајући одговор на ноту, коју јој је предао аустро-угарски посланик у Београду 23 јула 1914 г. царско-краљевска влада налази за потребно, да сама да задовољења својим правима и интересима и ради тога прибегне оружју. Аустро-Угарска сматра дакле, да се од овога тренутка налази у ратном стању са Србијом.

Министар спољних послова
Аустро-Угарске
Гроф Бертхолд“.

Запрепашћење је било опште и неизмерно. А кад се свет мало прибрао, почео је мислити и сумњати у исправност ове депеше. Отправник послова немачког посланства у Београду, који је преузео и послове аустро-угарског посланства, запита свога шефа у Нишу: је ли рат објављен? и он му одговори, да њему о томе ништа није познато. Онда немачки конзул из Београда пређе и у Земун и запита у тамошњој команди о објави рата, па и њему тамо одговоре да ништа не знају о објави рата! Они известе и српску владу о томе, а српска влада и све власти у земљи. И до мрака су већ штампани плакати и у Београду, којима се објављивало, да рат *није објављен!...*

И тако смо и замркли с неизвесношћу, да ли је рат објављен или није. А пошто је свет склон увек да верује оно што више воли, то смо и ми полегали с уверењем да рат *није објављен.* Јер, ко је још објављивао рат депешама? И где је рат објављивао један министар спољних послова, без

свога владара и питања парламента? И како да о томе ништа не зна ни заступник њиховога посланика ни њихова главна војна команда у Земуну?!... А откуд опет депеша?! и питао се и чудио се сваки. И сваки је одговарао: то је неки аустриски специјалитет, нека проба, неко кушање или застрашивање. И с таквим мислима, које умирују, ми у Београду поспасмо у уторак 15 јула (по нашем, а по новом је било 28. јули).

А ноћу, мало пре пола ноћи, отвори се тамо испод града на Дунаву и Сави тако ужасна пуцњава и топовска и пушчана да се цео Београд избудио и запрепастио. Чудили смо се, ко се то бије, кад наше војске и нема, јер још није мобилисана и још нису ни команданти одређени. И ове ноћи борба је вршена и без наше војске и без команданата: грађанство се само бранило. Ове се ноћи Београд бранио са̂м.

И док смо ми у дворишту слушали ову пуцњаву, и чудили се дрскости и пакости своје комшинице, наједанпут се засија небо као кад сине највећа муња, па се онда зачу огроман необичан тресак отуд са Саве. Сви погодисмо:

— То је савски мост дигнут у ваздух!....

Разуме се, да се ноћас нисмо могли извештавати ни о чему. Борба је трајала до после пола ноћи, па је онда престала. А тек смо ујутру сазнали за појединости ове борбе, овога мучкога и јуначког јуриша на Србије.

Аустро-Угарска је на неколико лађа и шлепова била повезла војску с мониторима напред од Земуна Београду и чим је експедиција дошла близу Београда, почела је да пуца плотунима и из топова и из пушака. На тај се глас искупили наши финанси, жандарми с линија па и неке комите и трећепозивци који су били у Београду код својих кућа и имали пушке. Што су се Аустријанци више примицали граду то су више пуцали, а наших се више прикупљало. И код Града, где је била стара Солара, отворила се прва и пра̂ва борба. Ту су Аустријанци хтели да искрцају своју војску. Али, слава нашима, они нису то дали и одбили су их, и без команданата чак и без топова. Аустријанци продуже с лађама и мониторима уза Саву, у намери да нађу згодније место за искрцавање својих трупа. Али га не нађу ни тамо. Наши су их пресретали и одбијали свуда. И у моменту, кад је ова водена експедиција почела да даје леђа, пође од Земуна друга железницом, право

мосту. Наш војник, који је био одређен да дигне минирани мост у ваздух, не сачека да дође воз с војском на сами мост, па онда да га дигне у ваздух него похита и запали мину раније, те воз застане пред самим мостом и одмах се врати натраг. Онда се и монитори и сва ова водена експедиција врати натраг. И тако се свршио овај први јуначки напад царске војске на још небрањен Београд и уморну Србију.

Ујутру у среду 16 Јула, изиђем у варош, да сазнам за све појединости ноћашње и видим што се видети може. Пред кућом г. Марка Стојановића вицегувернера Народне Банке беше сам он и г. Ђура Вајферт Гувернер Нар. Банке. И они су разгледали ноћашње рушевине и разговарали о ноћашњем „судару“. Они веле, сад се питају „ко је *крив*“ за ноћашњи судар?.....

Ох, Боже мој! Ала је то тешко погодити! Та, зна се већ унапред да је *Србија* крива!.... Она је напала Аустро-Угарску.[1])

Једна граната беше искривила громобрана на кући Ђир Мијаила Павловића у улици Краља Петра. Друга је ударила под сам кров у кућу на углу Кнез-Михаилове и Краља Петра ул. где је била Француска-Српска Банка. Трећа у кућу спрам „Грчке Краљице“, где је била „Југославија“ и од њене експлозије беху отишли у парампарче не само прозори на њој и околним зградама поред ње, него нарочито на „Грчкој Краљици“, где беше и тврдо стакло на излозима отишло у хиљаде парчади као и обично танко стакло прозорско. Свет је долазио те гледао и чудио се како је могло овако дебело стакло да испреска овако у ситну парчад од саме експлозије, и узимао по једно парче за спомен. Ово беху прве гранате и прве рушевине, које су нам изгледале ужасно велике. А нисмо могли ни сањати шта ће нам тек Макензен донети!...

Г. Вајферт нам исприча, како је сву ноћашњицу гледао с балкона своје нове куће у Смутековцу.

Даље нам на Калимегдан нису дали. Аустријанци су били ископали пешачки ров поред саме Саве обалом и отуда пуцали на свакога ко би, било пешке или с колима, сишао как-

[1]) А њој је ово, требало због уговора њеног са савезницом њеном Италијом. Јер је имала уговор с њом, такав да јој помаже само у случају, ако ко њу нападне. А не и онда, ако *она* кога нападне. Зато је требало да Србија њу нападне....

вим послом на Саву или се појавио на Калемегдану. А ако бисмо се где видели у већој гомилици, онда смо могли добити и поздрав с Бежаније, као што је био случај јутрос веле на „Зеленом Венцу". Одатле одемо на „Зелени Венац", да видимо Мост на Сави, је ли истина порушен. И видесмо га лепо. Беше пало само једно платно с наше стране. И ту чусмо, да мало пре у мало није изгинула једна група људи, која је одавде гледала. Зато и нас растераше. А на Сави испод Моста до саме обале с њихове стране је стојала једна лађа (горњиљер? са два шлепа и белим заставама остаци од ноћашње борбе.

Пушчана „борба" је трајала целога дана на Сави. Управо они су пуцали на наше, а и наши жандарми, трећепозивци и комите њима нису остајали дужни. Наши су нили још и даље: они су затворили „Швабе" у њихове ровове, па им нису дали да се појаве, ни за храну ни нужду да сврше. И смејали се Швабама шта раде по шанчевима!... А после подне чуло се и неколико топова, али по свој прилици са шрапнелским мецима, јер нигде нису оставили већа трага.

И ноћу, између среде 15 и четвртка 16 продужило се ово пуцање на Сави и из пушака и чуо се често и по неки топ. И ако ноћас није било ништа важније, опет изиђем сутра дан до Калемегдана и дођем опет само до „Грчке Краљице". И ту се сад нађем с г. Т. Милинићем трговцем. Даље нам не ладоше. Онда се вратимо у ул. Краља Петра (пређашњу Дубровачку) и сиђемо до Саб. Цркве. Али ту почеше поред нас да зује куршуми с оне стране Саве, и с тога брзо зађосмо у улицу која води на Варош-Капију, а одатле изиђемо до старе Београ. Задруге и ту пред кафаном „Пролеће" седнемо да попијемо по једну кафу. У моменту кад нам кафедија донесе кафе, пуче топ на Бежаниској Коси и метак дозуја до Београда и распрште се у близини нашој, тамо негде око Нар. Банке. Брзо попиемо кафу и платисмо, па се уклонисмо одатле и ноћемо, а пуче други, и граната или шрапнел паде тамо негде до Калемегдана. Док смо стигли до Вел. Пијаце, једна је пала пред Авакумовићевом кућом, друга пред зградом Монополске Управе, трећа пред „Тргов. Банком" у згради старог хотела „Русија" (стари Јамандија), четврта је ударила у Народну Библиотеку, а пета у Енгл. Посланство. На онда почеше шрапнели да се распрскавају до Вел. Пијаце, прво по ономе

маломе парку, где је Пјнчићев споменик па онда и ниже, Полицији и над самом Великом Пијацом.

За тили часак разбежа се сав свет и пијаца оста празна. Одосмо и ми својим кућама.

Ово је трајало од 7 до 9. После је био „мир". И причало се, да се воде преговори: да Аустрија тражи *Београд*, и да нам је енгл. посланик саветовао, да јој га дамо, да га не би рушила. А он нам је гарантовао, да ће нам га она кад се сврше преговори, вратити. А кад је она то чула, она је онда тражила Београд *с положајима*. Сад је јасно било, да она није ни мислила на његов повратак. И за то енгл. посланик није више ни наваљивао на нас и наши нису пристали

Тек је под данашњим објављена ова наша прокламација:

„Мојим јуначким и драгим Србима,

На нашу Србију насрнуло је велико зло. Аустро-Угарска нам је објавила рат. Сад сви имамо да будемо сложни и јунаци.

Невоље наше краљевине и нашега народа с Аустријом нису почеле од јуче. Кад је год Бечу требало, давана су најсвечанија обећања да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, па је ипак то остајало неиспуњено. Залуду су српски и хрватски граничари и толики други наши јунаци лили крв по целој Левропи за славу и корист бечког Двора, залуду су биле и жртве, које је Србија за владе мога деда поднела кад је помогла да се спасе царски престо од незадовољних и побуњених његових народа, залуду је Србија увек радила све што је могла, да живи у пријатељству са суседном царевином — све то није ништа помогло.

И Србија као држава и наш народ где год био, свакад и свуде се сумњичи, и зато су увек запостављени другим народима. Пре 36 година заузела је Аустрија Босну и Хецеговину, које су устале биле да се ослободе, а пре 6 година коначно их је присвојила бесправно, обећавши им уставне слободе, које онакве какве су дане, нису ни у колико народ задовољиле. Све је то створило дубоко незадовољство у народа нарочито у бујне и неразмишљене омладине, па је на послетку изазвало и отпоре па и сарајевски атентат.

Србија је тај кобни догађај искрено ожалила, осудила и изјавила готовост да ће предати суду сваког саучасника, али је и брзо, са запрепашћењем, видела, да Аустријанци за њ

бацају одговорност не на своју рђаву управу или на поједине кривце самога дела, него на Краљевину Србију. Без обзира што је оно убиство извршио само један човек, њен поданик, уз припомоћ неколико другова, и то у њиховој земљи, пред очима свих њиних власти, Аустрија је за то окривила наше чиновнике и официре, српску владу и на послетку целу Краљевину Србију и све Србе где год их има. Такво оптуживање једне независне државе за туђе кривице јединствено је у историји Јевропе, где овака злочина дела, на жалост, нису ретка. У смислу тог окривљивања поднела је аустро-угарска влада 10 о. м. Мојој влади необичну представку с тешким оптужбама и захтевима, тражећи од Србије задовољења и остављајући јој рок од 48 сати за одговор. Моја је влада, одговарајући жељама народа и потреби мира, коју осећа не само Србија већ и цела Јевропа, хтела избећи по сваку цену сукоб, и зато је изашла у сусрет Аустро-Угарској до крајњих граница попустљивости, преко којих даље не може ићи ниједна независна држава.

Кад је извештен о томе, аустро-угарски посланик је одмах изјавио, да његова влада није задовољна одговором и прекинуо је дипломатске односе с Мојом владом. Тада су све пријатељске нам државе — на челу им братска нам Русија — покушале склонити аустро-угарску владу да пристане на мирно решење ствари. На жалост, бечки државници осташе глухи према свима саветима мудрости и интересима човечанства. Они нам објавише рат, не презајући да тиме изазову и недогледне последице једног јевропског рата.

И ако тешка срца и свестан свих тешкоћа и опасности, баш у часу кад су се српски ратници спремали да прибирају дозреле плодове свога труда, ја сам принуђен позвати све моје драге и храбре Србе под српску тробојку с уверењем, да ће се и они у овој прилици показати достојни својих славних предака, онакви, какви су били и лане и преклане. С вером у свевишњега Господа Бога, с надом у симпатије просвећеног света и у коначну победу наше правде, с поверењем у помоћ својих великих сарадника и поузданих пријатеља, примимо, с нашом јуначком браћом из Црне Горе, борбу, која нам је обесно наметнута. У нашој славној прошлости, и старијој и новијој, има доста сведочанстава, да Србин кад је сложан, може победити и много већег противника. По-

сведочимо још један пут, да се Србин уме жртвовати за своју Отаџбину и Обилићевим пожртвовањем одбранити је пред многобројним охолим непријатељем.

Срби! Браните свом снагом своје огњиште и српско племе!

16 Јула 1914 г.
у Нишу.

Александар

Али идуће ноћи, уочи петка 18 јула, опет налетање с мониторима испод Доњег Града и ужасна пуцњава и топовска и пушчана и митраљеска, и покушај прелаза на Ади Циганлији код Чукарице. Али су одбијени и тамо и тамо и то опет без редовне војске.

Данас се продужила „борба“ и пушчана и топовска тамо на Сави, од града до Чукарице. (А наша Дунавска страна била је мирна). Тамо на савској страни пуцали су целим батеријама на простору од Жел. Станице наше па поред Топчидерског Друма до Чукарице. Нагађали смо, да траже наше батерије, у намери да их отерају, па ноћас поново да покушају прелаз. Али нису нашли ни један наш топ, јер их још није ни било; а ноћу је било борбе од Чукарице па на више уза Саву, до Умке. Али и ноћас без икаква успеха.

Освиће *субота 19 јуни*, и до подне све „мирно“. Опет веле, воде се преговори. И ручасмо мирно, и после подне до 5 сати би доиста мирно, скоро без икакве пуцњаве. Али око 5 па до 6 разви се на нашем Дунавском крају таква ужасна *канонада*, да нити смо знали шта је и око чега је, нити нам је било до распитивања, него сви побегнемо у најсигурније сутерене и тамо смо чекали свршетак ове страховите грмљаве топовске а крљања митраљеза у нашој непосредној близини. Учинило нам се, да се сва аустриска војска сударила с нашом. Да би у нас било веће узбуђење, једна од првих граната удари у комшиску кућу, г. Миловановића чин. грађ. срп. Банке, и запали је. Ово је од првих пожара у Београду од граната. И зато нас је изненадио. После је свака кућа имала у приправности воде на тавану. Миловановићева је кућа још била закључана, те је врло тешко било да на време оду људи да гасе, те је готово цео кров и спрат под кровом био изгорео. И многе околне куће пострадале су од данашње канонаде, од које су меци падали на целој источној страни Београда, од Града па до Тркалишта. (И срећом те

бар у нашем комшилуку, на М. Калемегдану нити је ко рањен ни погинуо. После смо чули, да је у батерији нашој било 8 рањених војника).

Кад је око 6 свршена комедија, сазнамо шта је било: Дошла је једна лађа под *руском* заставом с неколико шлепова војске и покушала да је на Дунавском Кеју помоћу неколико монитора искрца на обалу. Али су одбијени и пушчаном ватром на Кеју и топовском с Града. (Сад је већ било топова на граду, јер је сад тек одлучено: *да се Београд брани!....)*. Дакле, тицало се преваре: да ми, помислимо, да нам то Руси долазе у помоћ, па да их пустимо!...

Идуће ноћи очекивао се озбиљнији њихов напад на Сави између Чукарице и Умке за прелаз. Али га није било! Ујутру се додуше причало, да је тамо *било* борбе, али је ми, овамо на Дунавској страни, нисмо чули, од јаке кише, која је те ноћи падала. А ко је ноћас био нападач а ко нападнути, нисмо могли сазнати. Али је извесно да је и ноћас Аустрија покушавала неки препад или прелаз.

Освануо је Св. Илија *20 јули*. После ноћашње кише прекрасан дан. И све до подне мирно па и после подне не чу се ниједна пушка ни топ. Говорило се опет о неким преговорима. У штампаном извештају данашњег председника стоји, да је Аустро-Угарска изјавила Енглеској, да јој захваљује на заузимању, али да се српско-аустриски „спор“ *не може више решити на миран начин*... Да је Италија изјавила, да ће остати неутрална, а да је Немачка питала Русију: зашто је мобилисала?

Али ноћу (између *20* и *21 јула* око поноћи отвори се прво пушчана и митраљеска ватра а за тим и прави *артиљериски дуел* тамо на Сави и то је трајало целе ноћи све до 6 ч. ујутру. Меци су долетали и до нас, али су нас пребацали. Ујутру смо сазнали, да су и ово ноћашње пуцање изазвали Аустријанци. Они су покушавали, да одвуку онај торпиљер на Сави с она два шлепа од прве ноћи. А наши нису дали.

Освануо је *понедељак 21 јули*.

Око 10 пукло је опет неколико топовских плотуна на Град и преко Града, али су меци опет прелетали преко нас и распрскавали се чак тамо на Дуваву код Кланичке Пруге, те се нама од гранате чинило да пуцају и монитори с Дунава.

Око 11 распродавана је депеша: „*Пред јевропским рашом*“,

у којој је стојало: да је Француска мобилисала; да је Жорес шеф соцпјалиста у Паризу на митингу говорио *против* рата, а одушевљена маса пуцала на њега и убила га; да је немачки посланик у Паризу напустио Париз и изјавио: „Сад смо поново непријатељи“; да је немачка предала ултиматум Русији и тражила да демобилише за 24 сата; да је Белгија уз Тројни Споразум; да је наша војска код Д. Милановца одбила покушај прелаза аустриске војске. (Ово све потврђују и данашња издања „Страже“ и „Пијемонта“).

До 6 било је мирно. Око 6 изиђоше плакати, у којима се јављало, да је *Немачка већ објавила рат Русији*, и да су Аустријанци покушавали прелаз и код В. Градишта и код Смедерева, па су на оба месте одбијени. Мало после изиђе „Депеша“, у којој је стојало да су Руси упали у Галицију и да су Аустријанци побегли, да се услед тога и аустриска војска повлачи *из Земуна* и да јој је наређено, да не напада него само да се брани; да је Француска већ избацила своје трупе на немачку границу, и да је Италија изјавила да неће бити уз онога ко би радио на смањењу српске територије, да и Данска мобилише и да је изјавила да ће бити уз Споразум. А мобилишу и Белгија, Холандија и Швајцарска, да би очувале своју неутралност....

Данас је изишла и ратна *прокламација* и *престона беседа*.

Идуће ноћи била је опет повећа пуцњава око железничке станице: наши су гледали да извуку што више вагона са станице а они нису дали и пуцали су с Бежанијског Брда. Ипак су наши успели, да извуку четири велика воза.

Данас је тек стигао Војвода Путник у Крагујевац.

Због ове честе и несносне пуцњаве, особито топовске, данас је много света отишло из Београда, особито с нашег дунавског краја. Јалија је просто опустела.

Уторак, 22 Јула. Ноћас се прође без икакве пуцњаве а јутрос осване најлепши дан у овој недељи. Мајстор Мијаило кројач оде да отвори дућан у Краљ-Александровој улици и да ради; али није ни дошао до дућана па се вратио: јер, вели, *све је затворено* па нећу ни ја сам да чиним изузетак...

Пред подне изиђоше плакати Депеше“ и „Страже“: да је Русија објавила рат Немачкој и да је руски посланик отпутовао из Берлина; да су на Невском проспекту велике манифестације за рат, да је Црна Гора објавила рат Аустрији и

да су Црногорци већ у Херцеговини. И у подне се све ове вести потврдише плакатима „Небојше“, „М. Журнала“ и „Пијемонта“. И ови донеше још више: да су многи наши похапшени у Оршави, и међу њима наш полициски чиновник Душан Алимпић, да је Енглеска опозвала свој гарнизон у Скадру; да су Немци обуставили све међународне возове, да се енглеска, немачка и аустриска флота прикупљају у источним водама, и да је Аскит учинио последњи покушај да се овај „сукоб“ реши на миран начин, каквом јевропском конференцијом, а Немачка одговорила, да је „то већ немогуће“. — А после подне се већ јавља о бојевима француским и немачким на граници њиховој и о бојевима немачким и руским на граници опет њиховој. А о Аустрији ништа!...

Ноћу се очекивао прелаз комита и VII пука, те, услед тога, и јако бомбардовање. Била је дивна месечина и до 3 се не чу ништа. У 3 зађе месец и одмах почеше и пушке и топови, али за кратко време, па престаде све.

Сутрадан, у *среду 23*, имали смо једно ретко изненађење, колико чудно толико и смешно. У Думиној кафани, на углу Јевремове и Капетан Мишине, ко је прошао туда у 8 сати ујутру, могао је видети једно право чудо: 8 аустриских војника у њиховом оделу! Мислите, заробљеници од ноћашње борбе. Не. Те борбе није ни било. И да су заробљеници, они не би били овде, у Думиној кафани, него у Граду и којој касарни. Не. Него је ово једна необична авантура наших комита. Они су ноћас прешли Саву на самом пристаништу, баш спрам оне карауле њихове, где им стоји стража према Београду: ушли су у стражарницу и све стражаре разоружали и свукли им одело њихово, а дали им своје комитско, па их тако *послали у Земун!* А они обукли њино, па *са стражарнице скинули аустриску засшаву а мешнули нашу шробојку*[1]) и вратили се здрави и читави!!...

Ето та је комитска авантура тога дана нама служила за увесељење; и у толико је била симпатичнија, што је међу њима била и једна *женска*, у оделу аустрискога финанса. А како је било оним „комитама“ у Земуну, то ми не можемо погодити ни данас....

[1]) Та је наша звстава дуго после остала ту! Зашто је Аустријанци нису одмах скинули, нисмо могли да објаснимо. Од то доба су и стражарницу напустили и више се нису ни враћали у њу.

Због ове комитске авантуре питали смо се: шта ли ће бити данас?... И страшљивице су већ погађале, да ћемо ми сви испаштати за то: да ће Аустријанци осветити своју заставу!...

И имали смо право. Око 10 већ поче канонада. Они су пуцали, а мало после и наши су почели да одговарају. Гранате су и наше и њихове прелетале преко нас, и само је зујало и пуцало, без престанка. Један метак паде и распрште се на улици испод наше куће према прозору нашег сутерена, у који се бесмо склонили. Прозори прскоше у парампарче и парчад од стакла прену по целој соби: али срећом, никога не повреди озбиљно. Али више нико од нас није вирео на прозор...

Око 11 сати је почела канонада да попушта, а око подне је сасвим престала. Али се тамо негде уза Саву чула и после подне све до мрака веома жива топовска ватра. (Сутрадан смо чули да су то они покушавали да пређу на Забрежју.)

Данас је учињена *грдна штета* у Београду. Прво изгорело је нешто велико у Д. Граду: касарна, магацин или радионица. Друго, изгорела је сва до темеља Столарска Радионица у дну Капетан-Мишине улице. Треће изгореле су две куће код Платнаре близу Стругаре Прометне Банке биће да је данас почела да гори и сама Стругара, која је после дуго горела и сва до темеља изгорела. Четврто погођене су многе куће по целом Београду. И пето тамо негде код Сењака разбијена је главна цев од водовода, те нисмо имали воде неколико дана, те није могло ништа да се гаси.

Канонада је трајала до мркла мрака. Сутрадан је јављено, да је данас на Београд пало преко пет стотина граната. (од којих је само хаубичних педесет).

„Услед тога је у грађанству узнемиреност велика: све оде, све побеже. Беже и они, који до сад нису ни помишљали на бегство, него су мислили јуначки да издрже све ово. А Јеврејска се мала просто расели. У њој остаде само по која кукуљава баба, да погине на своме прагу...

„Депеша“ јавља још, да је јуче летео један аероплан над Београдом и Рељом, и да је у Раљи на барутану бацио две бомбе, и доноси, да све новине јевропске бране Србију, само не Миљуковљева „Реч“, и да се Аустрија брани и „доказује своју невиност“....

24. јула, четвртак. Ноћас је у главном било мирно па и јутрос и данас до после подне. Али око 5 после подне па до 7 пуцали су с положаја иза Бежаниске косе на Сави, те се је зато слабо чула ова пуцњава у Београду, на источној страни нашој. Али је ње не само било него је још и грдну штету учинила тамо на Сави. Данас је потопљен „Стиг“ и штек Срп. Брод. Друштва, и порушене куће Срп. Брод. Друштва и Срп. Црвеног Крста на Сави, и многе друге. Данас су повише захвалиле телефонискињама и Светолику Гарићу и Јеремији Протићу чиновницима Мин. унутрашњих послова, који су остали на својим местима, а нису побегли....

Данас је оправљен водовод.

Тако се нама Швабе осветише за комитске авантуре...

Следећи дани 25, 26, 27, 28 и 29 су прошли у главноме на миру. Али ипак 27-ога у $9^1/_2$ часова ујутру почеше монитори с Дунава, и пуцаше до 1 часа. Меци су падали најпре око Електричне Централе и прелетали су преко нас све до Кнез Михаилове улице. И сутра дан, 28-ога рано у јутру у $5^1/_2$ часова отворише борбу опет монитори с Дунава. И тек око 9 кад почеше и наши топови с Града да пуцају, онда они стругнуше уз Дунав и ућуташе. И данас су гранате од њих падале од нас па чак до Кнез-Михаилове улице и од Града на до Двора. Погођена је Класна Лутрија и велика бакалска радња у Карађићевој улици спрам Универзитета Ил. Милићића, у којој је избио пожар. Даље кафане „Македонија“, „Српска Краљица“ и „Стари Мајдан“, Прометна Банка и дућан Стојанкића и Лазаревића, две куће у Кнез-Михаиловој улици и кућа Dr-а Владана у Македонској улици, јорганџиница Л. Матића и кућа М. Лека у Васиној улици, зграда Универзитета и Нар. Музеја и многе друге.

Данас је у Гор. Граду рањен у главу од парчета гранате Принц Ђорђе и прошао на аутомобилу Кнез-Михаиловом ул. поред „Руског Цара“ и дошао до Викторовићеве апотеке где је превијен.

И 29-ога прозанатише мало са неколико метака с Бежаније на „Зелени Венац“ и до Коларца (Главне Поште). Данас је образован одбор за купљење прилога, да се купи какав дар јуначном браниоцу Београда још од прве ратне ноћи, кад никога од војених главешина не беше у Београду — Принцу Ђорђу. За тим после подне око 6 часова тек изиђох у башту,

а од Земуна почеше да зује гранате и да падају овамо око Св. савског Дома и Електричне Централе па до Ботаничке Баште. И падале су прво велике. После се умешаше и монитори, који су били пошли око Острва низ Дунав, а наши их опазили па им нису дали. За то морадосмо сви да се склонимо у крајњи сутерен на нашој кући као најсигурнији. И овај пакао од канонаде трајао је све до у саму ноћ.

Поред других штета данас је погођен и пробушен велики димњак на Електричној Централи, те у вече нисмо имали осветљења. Па и ако је ноћ била мрачна, опет је у главноме прошла у миру.

И у уторак 30-ога нас још око 6 часова ујутру поздравише први пуцњи с Бежаније и од Земунске стране, те опет сви одосмо у сутерен и одатле смо слушали. Меци су сад већином падали горе по чаршији, само су неки пребацивали преко брда овамо к нама, на дунавску страну. И до мрака је запаљена дрвара и један магацин на Сави испод Калемегдана, две су гранате ударилe пред Саборну Цркву и убиле два војника, три су ударилe у Основну Школу код Саб. Цркве, две у Универзитет итд. а једна у једну кућу у Симиној улици испод Вел. Пијаце. Тек око 7 престаде мало на савској а осу се на нашој дунавској страни прави артиљериски дуел. Шта је то сад?! Зачудисмо се сви. После сазнамо шта је било: Једна аустриска лађа са више шлепова пошла је од Вишњице уз Дунав под заставама свих јевропских држава. Наши потражили, да пристане уз обалу, да је прегледају. Она није хтела него окрене лево кругом. Зато наши припуцају, и она морадне да стане и да се преда... И тако се свршила ова љута борба, у којој су за неколико часова учествовале све батерије и наше и њине.

Истога дана ноћу после пола ноћи са земунских и бежаниских положаја оспу батерије све плотунима. А нисам могао да сазнам на шта и на кога пуцају. И пуцали су читав сат. Ујутру тек сазнамо, да су пуцали на Аду Циганлију. Ту су они били покушали прелаз. А наш III позив их пустио ближе, а I позив пође му у помоћ. Они опазе ово кретање наших трупа и пуцали су целим батеријама, да би узели у заштиту своју пешадију. После су се умешали и наши, док их нису ућуткали.

Освануле је среда 31, последњи *јули*. Целог дана би мирно, а кад у 6 изиђох из собе у башту и у часу кад запитах оне што сећаху у њој:

— Зар вам још није почео концерт?!

оно се зачу потмула тутњава отуд са запада од Земуна и мало па почеше да зује и да долећу топовска зрна на нашу страну и да падају чак на Дунаву. Али су грдну штету учинили они меци, који су падали горе на варош и тамо на савску страну. После се умешаше и монитори с Дунава, те се око 7 часова отвори ужасна канонада, и меци су њихови падали од Града па по целом Београду. И било је шрапнела и граната. Канонада се продужила и преко ноћ, само се преместила више тамо на савску страну.

А код нас се говорило, на су ноћас *наши* покушавали прелаз...

Тако се завршио, у Београду овај фаталан месец, у којем је објављен и отпочео овај најкрвавији рат целога цивилизованог људства и који је овако „јуначки“ повела баш наша „цивилизована“ комшиница, која је мислила да ће неколиким мучким упадима заузети Београд, а преко њега и целу Србију; а кад у томе није успела, она га сад овако систематски руши, и од његовога сиротнога становништва прави ручкове који се крију по земљи и дању и ноћу.

Данас је изгорео Бајлонов Млин на Топчидерском Друму и велика тапетарска трговина Жили Фелдмана у Кнез-Михајловој улици са још два оближња дућана и учињена многа друга штета.

Данашњи дан смо завршили једним великим изненађењем („Политикиним“): *да Аустрија жели мир.*

Улазимо у август.

Први прође без борбе, и да није на Дунаву после ручка пукло око двеестину пушака цео дан би био потпуно на миру.

И ноћ између 1 и 2 прође на миру. Али 2 авг. ујутру око 10 часова ето нам миле гошће, где кркља кроз ваздух, као тешко натоварена „колица“ низ брдо. Зато моји и прозваше ове велике гранате „колица“. И од осталих су и марили и нису, али од „колица“ су сви имали респекта. Не само да је зујање њино било карактеристично, него се од њих све тресло. Ја сам седео у сутерену за столом на столици, и кад је год која прелетела преко нас љуљао се и сто и столица и ја на

њима. А већ кад пукне, онда је друго. Две су данас погодиле у Електричну Централу. Изгледало нам је као да су ту и гађали. Срећом те се многе нису распрскавале. Ово велико пуцање је трајало до 5 после подне. Наши се нису чули. И ми смо се љутили на њих, што нас не браде; јер чим наши почну да пуцају, они ућуте).

Београд већ опустео. Улице потпуно празне. Можете отићи до Тркалишта или до Западног Врачара, па да не сретнете никога. Ако кога и видите, он носи торбу у руци или какав дењак на леђима и кида у Раковицу (на станицу) или у Кијево. Што је остало, то се узнемирило и одабира ствари, које ће да понесе и тражи канапа и велику иглу за ушивање дењкова. Али све је то узалуд: кола нема. И ако се плаћају по 300—400 и 500 динара, опет их нема! И за то остаје и онај, који се спаковао и који би хтео да иде. Али бежи у сутерене и живи под земљом. Излази само кад мора. Ко нема свој сутерен, бежи у туђ, па тамо и руча и вечера и ноћи. Па смо се и тамо бојали да нас ове велике (гранате) не затрпају, те су многи носили са собом будак, мотику и ашов за откопавање.... А кад се живи оваким животом и дању и ноћу, можете мислити како је у души оних који су остали у Београду, па било у својој или туђој кући....

Пуцњава уопште данас је трајала до по ноћи.

Данас нам стиже веома немио глас, да је *Шабац пао!* То нас је јако и ожалостило и забринуло, али још нисмо веровали....

3 августа недеља. Рано изјутра дође Пера мајстор Михаилов из Обреновца и каза нам да је пао не само Шабац него и *Лозница.* А мало после и „Ратне Вести“ нам то потврдише. Утеха нам је била, што Лозница није ни браћена него напуштена...

Наша најближа комшиница, госпођа Теста, у чијем смо сутерену највише проводили, и њу да слободимо и себе да заклонимо, спаковала се и нашла кола. Ми јој завидимо... Око 2 и по опет почеше гранате да фијучу преко нас и преко Београда. Али највише их је падало горе око Двора, на Теразијама. А до мрака почео да гори и Двор и Фабрика Дувана. Нешто је горело и у Граду и на Варош Капији — на све стране само пожари! Док је био дан, видео се само црн дим, који се дизао у небо и помало разилазио; али кад зађе сунце

и паде мрак, онда је било ужасно. На све стране силна ватра да пламен лиже до неба, чини ти се цео ће Београд да изгори. А нити се може гасити ни угасити. Јер прво воде нема: водовод је опет покварен, а није још оправљен. Цео може изгорети и Двор и Београд, а да се не може ништа помоћи. И још пуца непрестано, и гранате падају свуд по Београду, као да навлаш хоће да запале и оно што још не гори!...

О, тешко нама! Шта можемо да радимо! Најбоље би било, да нисмо овде и да ово не гледамо...

Овако, гледамо како нам гори Београд, гори нам кућа над главом, а помоћи јој не можемо; него стојимо скрштених руку. И можемо само да плачемо као код драгога нам покојника, који умире а ми му помоћи не можемо. Па њега барем можемо трљати и миловати, а Београду не можемо ни то чинити.

Данашњи дан заврши г. *Кохоут*.[1])

Полегасмо тужним срцем и мртви уморни од данашње

[1]) Ово је био млад један Чех, радник у кобасичарској радњи код Росулека. А седео је у истој кући, у којој и ми седимо. Жена му је радила кројачки занат, и били су красан пар људи, и добре комшије. Али сад је она била у Прагу, а он остао сам. Он дође с једним другом после 6, а пратио их је један жандарм. Зачудих се и ја кад га видех. А он одмах поче, поплашено и узбуђено:

— Г. професоре, ја сам као аустриски поданик интерниран... сви смо ми интернирани тамо у Окр. Команди... Тамо нас има пуно... Па данас после подне ударила граната баш у собу где смо ми били, те многи погинули... И ја бих погинуо, да сам ту био, него сам срећом био отишао на воду... Па, сад бих хтео с овим мојим другом да идем да ноћим у Бајлоновој Пивари, а они ме из Окружне Команде упућују у кварт!...

— А што у кварт? запитах ја.

— Зато, да не побегнемо! одговори он.

— Је л' то, војниче? запитах ја жандарма.

— Јесте, одговори он важно.

— Е, лепо; кад је то, онда ти ја стојим добар, да ти они неће побећи. И ако ти сутра они не дођу сами где хоћеш и кад хоћеш, ти дођи па води мене...

— Добро! Господине, кад ти велиш, и кад их ти повнајеш, онда нека их нек ноће *где хоће*, па сутра нек дођу сами у команду!... рече жандарм, салутира по војнички и оде. Г. Кохоут с другом остаде, и није могао да ми се назахваљује за ово „добро", и да ми се наприча данашње страхоте и ужаса што га је начинила граната у Окр. Команди и њиној соби.

Сутрадан су обојица као тачни и образовани људи отишли још пре времена, и моје је јемство било потпуно сувишно.

пуцњаве, с искреном жељом, да бисмо и ми волели сутра са Г-ђом Тестиницом да кренемо ма куд из Београда!

Данас није било новина, јер штампарије нису имале струје из порушене Електричне Централе, која још није оправљена.

4 августа, понедељак.

Данас нема пуцњаве те сам излазио, да примим пенсију и видим јучерашње и ономадашње рушевине по Теразијама, око Двора и са̑м Двор, који је још горео. Плате и пенсије смо сад примали у Начелству Округа Београдског, које још није било отишло и трпело је с нама заједно. А оно је прилично далеко: у улици Милоша Великог, лево од гостионице „Лондона“, и дотле имам доста и да идем и да видим.

Од „Позоришта“, које већ беше у рушевинама па све даље ишао сам просто *по стаклу ралбијеном* од прозора и од излога. Прођем поред „Коларца“ и Коларчевом улицом до Теразија с обе стране, свуд саме рушевине. И на Теразијама тако исто, и још горе с обе стране. Хотел „Москва“ сав излупан. Сва она његова велика стакла с излога, и велика и дебела, отишла у парампарче као да су с најобичнијих прозора. А до Москве нова зграда апотекара Викторовића, сва од армираног бетона, направила се страшило. Избијен јој на улицу један цео спрат с уличним зидом, па доњи остао без тавана и крова, а горњи виси о крову. Погледате одатле доле „Зеленом Венцу“ у Призренској улици с обе стране, особито десне, све саме рушевине. Окренете се истоку, почетку Краљ-Александрове улице, одакле трамваји полазе за Гробље, и тамо рушевине још веће. Јер су гранате ударале одовуд с лица и има их много више. Од бакалнице Живана Тодоровића па до Двора само могло их се набројати преко двадесет само с лица које су експлодирале, и све велике. Падао је нарочито у очи дућан, електро-техничарска радња Браће Викторовића у реду Министарства Просвете. Њему је ударила граната некако незгодно у попречни зид, па га цео избила и силна експлозија сав еспап избацила на улицу и многе ствари чак преко тротоара. Разуме се, да је много што-шта и од плеха и метала пропало, а камо ли стаклено и порцуланско. Упропашћено је просто све. Куће преко пута од овога ретко која да није порушена, а свака је погођена. Погођена је и она нова недовршена до Двора. А већ Двор је са неколико граната погођен и једна је унутра и пожар произвела, и он се још познаје:

још се пуши унутра. Неколико метака ударило и у дворску башту, а повише њих и на улицу пред њом и пред самим Двором, те ужасно искварило оне лепе широке асфалтне тротоаре и разрило ону лепу дрвену калдрму средином улице, све до Новог Двора, са којега се све силно стакло било сручило на улицу, а тротоар толико искварен, да се није могло туда проћи.

Неколико их беше погодило и зграду Руског Посланства, која је преко пута Дворске Баште. Једна граната беше ударила у саму зграду из двориштa, а једна у онај мост што је везивао главну зграду посланства с оном другом. И даље саме рушевине. Ево ме и код „Лондона". Свраћам у лево Начелству. На нас се озго с угла Крунске и Кнез-Милошеве улице смеје стара Томанина кућа, која је сад припадала г. Ив. Павићевићу адвокату. Али је тако незгодно погођена у темељ, да јој је испао цео спољни улични зид, те јој се види цела утроба с креветима орманима и клавирима. Похитах у Начелство, да примим своју пензију па да бежим, јер већ око $9^1/_2$ почеше да пуцају. Само су меци падали око Железн. Станице и онамо даље, поред Топчид. Друма, (јер је још било тамо целих зграда за рушење)...

У повратку улицом на Батал-Џамију, поред нове Скупштинске Зграде, те видех и рушевине с те стране. Прво на Дворској Башти с оне стране и из улице Милоша Великог; за тим из Дворске улице и од угла Дворске па до Теразија, где беше цео тај низ кућа — имање пок. Симе Игуманова — порушен, тако, да не беше целог дућана или кафане или какве год радње. Ударих Дечанском улицом, јер се тамо издизаху као страшила рушевине с обе стране улице: с десне кућа Dr-а Момч. Ивковића, а с леве Штампарија „Балкана" итд. све до „Опере" (старог „Пашоне").

Охрабрени тиме, што меци нису падали овамо на нас, свет се мало размилео, а и излазио је истим послом којим сам и ја био изашао, он се данас прилично био размилео и улицама, те смо се састајали и разговарали и једва сам стигао кући на „ручак". Успут смо слушали причање о појединостима, нарочито о случају у Окр. Команди и о несрећи у Телефонској Централи. И чух, да штета у Фабрици Дувана износи само у машинама близу један милион динара, а остало је и изгорело, много и дувана, и прерађеног и непрерађеног.

(веле око 30 милиона!) — причао један радник из саме фабрике.

Око 2 после подне почеше и монитори с дунавске стране, али срећом то не траја дуго. До 9 се утишало све, па је и ноћу било мирно.

Новина̀ није било ни данас. И у онима, што су изишле, све су вести мршаве. Све с туђих бојишта. А с нашега стереотипно: „Наша храбра војска свуда јуначки *одбија* непријатеља и *одржава* положаје“.... А о Шапцу и Лозници ни помена....

5 авг. уторак. И синоћ се још говорило о „великој *победи* нашој на Шапцу“, а од јутрос то потврдише и јутарња издања „Страже“ и „Ратног Весника“. Данас не пуцаше пре подне. Тек око 10 чуло се неколико топовских метака, али тамо негде далеко. Тек од 6 до 7 пуцали су на Београд, и то тамо на Министарство Војно и Војну Академију, на Војну Станицу и Официрску Задругу. И вечерас се јако црвени небо на западу. Да ли од старих или нових пожара, то не знамо.

Ноћу је било мирно, само су се каткад чуле пушке на дунавском крају, те су многи спавали обучени и обувени...

6 авг. среда. После кише време свеже и сунце сјајно. Деца пролазила па вичу: „Нов телеграм“. Узех „Стражу“ и „Депешу“. Разуме се, пуно новости. Али ми тражимо своје а њих нема... Око 2 почеше топови с Бежаниског Виса, али се не чује где гранате падају.

Дан леп, сунце греје, а ветрић ћарлија, и јесење лишће шушти, те изгледа да гранате непрестано фијучу... Гранате око 9 доиста и почеше као обично да прелећу и преко нас. То су опет оне велике с Франценстала, иза Земуна — познајемо их и по зујању и по експлозијама. Данас су гађали главну чаршију. Ужасно је порушена и запаљена Апотека Ђоке Марковића на Вел. Пијаци на углу Карађићеве улице; поново је погођена зграда Универзитета и Нар. Музеја и сасвим довршена Класна Лутрија. Код Апотеке су погинула три жандарма. Пожар је трајао до мрака а бомбардовање до 11 сати ноћу. А тада поче и пушчана. И наши су пуцали. Ујутру сазнадосмо, да су наши пуцали зато, што су они покушавали *да пређу код Града.*

7. авг. четвртак. Тек око 11 сати чу се неколико топова, а неке и преко нас прелетеше. Мајстор Раде вели, да

је њима јављено, да су сви Аустријанци пребачени преко Саве и Дрине и да су наши свуда у наступању за њима и да ће скоро бити одјурени и из Земуна (због Београда). Дође и Божа и потврди ово исто, и вели, да су били изгубљени и Шабац, и Лозница и Крупањ и Аустријанци пошли даље, на Ваљево; а наши их пресрели код Завлаке и одбили их, па их сад терају даље натраг. Ни у вече није било пуцњаве с њихове стране. Него су они с виса више Земуна рефлектором осветљавали Дунав све до Вишњице; а наши су им сметали. Чим би ови наместили рефлектор да светли, а наши распале с Града из топа па посред рефлектора! То нам је правило задовољство скоро до поноћи. Па једно због овога задовољства а друго што ноћас после тога није ништа више пуцало, ми спавасмо на миру.

8 авг. петак. И данас прође дан без икакве пуцњаве. А наређено је, да се исели онај нови крај од Електричне Централе па Кланици, испод Ботаничке Баште и Варошке Болнице.

9 авг. субота. У 2 часа после подне одем послом на Цветни Трг. И таман се нађем с ким сам хтео и ми поседамо да се разговарамо, топови почеше да пуцају и гранате да падају на Жел. Станицу. Мало после рекоше, да гори и друга зграда Фабрике Дувана. А кад сам се вратио, видео сам, да не гори ни станица ни монопол, него Гоћевчева Фабрика и у близини њеној Задружни Млин. И ово је горело целе ноћи. А пред вече је било и јаче пушкарање на Дунаву.

10 авг. недеља. Данас је ваздан био мир. Ноћу су осветљавали цео Београд, нарочито западну страну његову. Међутим хтели су да прошверцују један монитор оздо од Вишњице навише Земуну. Наши то опазе и отворе ватру на њега. Наши топови припуцају на монитор, да га врате, а њихови на наше, да их ућуткају. И тако се око тога по поноћи отвори права канонада. Они су овом приликом тражили наше батерије на Граду, иза Града, по Малом и Великом Калимегдану. Зато су многе премашиле и 3 4 су пале око нове синагоге и у тој околини. Чини ми се, да је ноћас страдала и зграда Реалке београдске и неке приватне куће око џамије. Ноћ потпуно мрачна, а Аустријанци целе ноћи осветљавали рефлекторима и Дунав, и Саву и варош.

11 авг. понедељак. Данас је прошао дан на миру. И ноћу није било никакве пуцњаве. Каткад по који топ само, а то

није ништа. Иначе су нас и ове ноћи занимали рефлектори и наши и њини.

Данашња „Политика“ је забрањена због белешке о ноћашњој борби. Али мало после изиђе без ње са много вести с других бојишта, али врло мало с нашега бојишта.

И сутрадан, *12 авг. у уторак*, било је без борбе, и прође се без икаке пуцњаве. Додуше чула се пуцњава топова на Сави, али далеко, а где, то не знамо, само није на Београду.

Данас смо имали и у новинама више вести с нашег бојишта. И читали смо прекрасан опис *битке на Церу* од Ханри-а Барби-а у франц. „Журналу“.

Одушевљени овим повољним вестима о победама нашим на Дрини, а окуражени овим непуцањем на Београд и још вешћу, да је Енглеска запретила Аустро-Угарској, да ће она њој бомбардовати све поморске вароши на Јадранском Мору, ако она и даље буде бомбардовала Београд, ми се разузурисмо, и данас изиђосмо из сутерена, у којем смо провели равно месец дана; и спавасмо у својим постељама и својим собама, као срећни људи. Ми већ чусмо да они немају ни војске у Земуну и да је све отишло на Карпате...

13 авг. среда. Јутро лепо, без борбе. Ми испавани па весели, а дан и иначе леп, па нам сад изгледа још лепши. Сад волимо што нисмо побегли.... Обукох се и изиђох. Узех све новине и у свима довољно о борбама на Дрини, на Церу и у Шапцу. Сад тек видесмо, какве су се љуте борбе водиле у близини нашој, а ми о свему томе *нисмо знали ништа!*... Топови се још чују горе уза Саву. Али главно је, да то није у Београду, и да за нас нема више опасности, јер у Земуну нема више њине војске... Данас новине доносе, да је за недељу дана пало на Београд три хиљаде граната!....

14 авг. четвртак. И данашњи дан прође на миру. Али ноћас у $3^1/_2$ сата пробуди ме наш градлија. А за тим се осуше и наши и њини и настаде пуцњава, на какву смо истина навикли, али нас око 3—4 дана беше поштедела. А сад ево поврати се. Али никако нисмо могли сазнати око чега је ово... Тек ујутру сазнамо у чему је ствар: Руски минери намештали су мине око Града на Дунаву и Сави противу монитора, а они их опазили и пуцали на њих. Наши опет узму их у заштиту и стану им одговарати и тако се отворио онај

ноћни, артиљериски дуел, где су се и пушке чуле. Али није дуго трајало. По свој прилици, док се минери нису уклонили.

15 авг. петак. Био је леп дан, и прошао је на миру. Само после подне прозуја неколико граната преко нас. И ноћ прође на миру. Само су наши мало пуцали по свој прилици опет због минера.

16 авг. субота. После подне око 4 пуче прво наших неколико по свој прилици уз Дунав или низ Дунав у правцу Вишњице, извесно на мониторе. Онда и они припуцаше на Град и с Батајнице и с монитора и отвори се врло *жива канонада*, од које пострада и Град и варош ближе Града. Две гранате овом приликом ударише чак у кућу нашег посланства у Бечу г. Јове Јовановића у нашој близини (у Јовановој улици). Око 5 све престаде, и би све мирно до ујутру.

17 авг. недеља. Све мирно до 2. У 2 пуче нешто на Дунаву, да ли је топ или граната, не знамо. Улицама свет већ убрзава кораке. Али се више не чу ништа. Само пред вече неколико плотуна, пушчаних опет на Дунаву, и опет ништа више целе ноћи.

18 авг. понедељак. Мирно до мрака. А увече, таман полегасмо, а проломи се тресак нашега градлије и ми сви поустајасмо. Истрчаше и из сутерена, мислећи да су то аустриске гранате. И за дуго нисмо могли да погодимо шта гађају и на коју се страну пуца. Неки мисле, да ће наши да праве прелаз па маскирају. Тако остасмо у нагађању и слушању до 3 ноћу. Онда зађе месец, ова блиска пуцњава престаде и ми одосмо да спавамо.

19 авг. уторак. Ми данас нисмо могли да сазнамо ко је ноћас пуцао и зашто? Неки веле, они су гађали наш рефлектор на Карабурми. А данас дан прође цео па и ноћ без икакве пуцњаве.

20 авг. среда. Цео дан па и цела ноћ без пуцњаве.

21 авг. четвртак. Чим устадосмо, питасмо се: је ли ко што чуо ноћас. Многи чули, многи нису. Госпа Славка осетила чак и земљотрес и вели трајао „десетак минута“.... Излазио сам неколико пута, али ништа ново нисам ни видео ни чуо. После ручка дозуја неколико граната и падоше тамо негде испод града и св. савског Дома. Гранате као да су долазиле из преко Дунава, од Овче и Борче, и биће да су гађали комору нашу, која је из Доњег Града износила зоб и брашно

Душановом и Ратарском улицом чак к „Седам Кућа“. Ноћ на миру.

22 авг. петак. Целог дана без борбе. Читамо новине и разговарамо на миру. Увече седимо у башти и Божа прича како ће наши кроз три дана *чинити прелаз*.... Око 11 пуче 3—4 топа тамо на Сави, па опет 3—4, па опет.... А на Дунаву се отвори пушчана ватра. И то траја до 2—3 часа ноћу па престаде.

23 авг. субота. Данас ништа, а ноћас су се чуле и пушке на Дунаву и топови тамо на Сави по свој прилици на Град, и то је трајало до 9 ујутру.

24 авг. недеља. И данас мирно. Око 10 дође Живко и донесе вест, да су наша четири пука *прешла ноћас код Забрежја,* и да је зато било наређено да се пуца на целој линији. А једна жена била у цркви Св. Марка на служби, па вели „служио Г. Митрополит и јавно објавио у цркви, да је наша храбра војска ноћас предузела офанзиву и на 2—3 места прешла Саву против непријатеља“.... У подне дође Божа и он потврди ово и вели, да је прешло око 300.000, и већ се јавио први телеграфиста из најновије Србије (из Срема из *Сурчина*).

Обузе нас неописана радост. А сваки ту своју радост исказује на свој особити начин: Христина скаче од радости, Боса плаче, Јулка хоће да кува ручак да „чисти“, а ја уживам у њиховој радости и страхујем, да ли ми то можемо одржати!...

Око 2 почеше да зује гранате. Дође Драган кумин и вели, да пуцају на Аду-Циганлију. Боса и кума одоше у шетњу. Гранате једнако шиште и распрскавају се тамо негде. А не зна се чије су. А шта му ово значи после преласка наше војске не знамо. Увече Божа рече, да су наши још у подне отпочели канонаду с Бановог Брда хаубицама. А они после одговарали и тукли Град. Онда наши одговарали и с Града. Они избацили 32 гранате на сôни магацин на Сави до Града и нису га запалили. Бацили су неколико и преко Београда, али оне нису експлодирале. Канонада је трајала до 6 увече па је престала и ноћ је прошла на миру.

25 авг. понедељак. Устадох у 8. Јутро јединствено: сунце најлепше. Око Београда и у Београду мир као да није рат. Само се од Вишњице чује по који топ. У новинама ни помена о нашем прелазу. А говори се, да смо прешли и на Дубра-

вици. А није истина. Сад долази један друг мога Миланка и вели, да они тамо нису вршили прелаз, него се крећу некуд овамо, за Београд и Обреновац. Читамо опет с туђих бојишта; а с нашега нема ништа!..

5 сати је после подне и ништа се не чује. А веле, да се тамо на Бежанији и Ади-Циганлији бију. С мојом Босом и кумом Анђелићком изиђем до М. Калемегданана, па поред Џамије и Старог Лицеја и Думине Кафане вратисмо се натраг. После вечере дође и Божа с пресбиром, те га читасмо, али у њему ништа детаљно. (О томе уосталом не смемо ни да говоримо, да не би одали какву „војничку тајну“?) У 9 оде Божа и ми полегасмо. И нисмо били сви ни поспали, а отвори се топовска пуцњава каква је била само првих ноћи. Поустајасмо да гледамо и да слушамо: пуна авлија. Тетка прва устала а не сме да изиђе напоље. Него, кад пукне, она пита: „Је л' наш?“ А кад зазуји, пита: „Је л' колица?...“ Пуцњава је била и јака и честа. И све се врзло око Града. С Града су пуцали на мониторе, а с монитора и с других положаја преко Дунава, с Овче и Борче, па чак веле, и са Старчева близу Панчева меци су падали на Град и цело градско поље до Велике Пијаце, а каткад и до Теразија. А пошто су меци били и велики и чести, то је и штете било много. Том приликом је пострадала „Круна“, „Краљ“, Реалка и велика већина кућа на Кнез-Михаиловом Венцу, поред Калемегдана Великог и Малог.

На Малом Калемегдану били су распоређени наши дебанжовци и хаубице, те су жестоко грували заједно с градлијама. А они су опет хтели да их ућуткају, те су непрестано сипали ватру на њих и на Београд. Није било трепутка, кад није пукла или граната или топ, а најчешће обоје уједно. А на ноћи ово има и своје лепоте. Прво, светли се јако, као какав величанствен ватромет, а друго пуцањ је ноћу много јачи него дању.

Ово је трајало од 10 па до 1 и по после пола ноћи, а по који се пуцањ чуо и после, до самога свануће. Изгледало је као да наши хоће да их заморе за сутра...

26 авг. уторак. Јутро прилично хладно. Устасмо као обично. Нико не зна ништа „ново“ и зашто је ноћас онолико пуцало. У новинама пуно новости, само с туђих бојишта, а с нашега готово ништа. „Политика“ се преварила те издала

„војничку тајну“, и рекла, да је наша војска предузела офанзиву (те је после због овога полиција покупила број). Данас се прича, да су комите ноћас прелазиле у Земун и после причале да тамо и нема војске! Отишли на руску границу. Г. Глиша вели, да се они пакују на неке лађе, јер им је одсечена одступница код Пазове.

Данас ваздан и пре и после подне не пуче ни једна пушка а камо ли топ. Или им је било доста ноћас, или опет остављају за ноћас.... објашњавамо ми. Говори се о прелазу нашем ноћас.....

И тек ми поспасмо, а оно почеше прво наши топови, а за тим и пушке и с наше и с њине стране. И око 10 па до 12 разви се најживља и артиљериска и пешачка борба. Г. Р. вели „то сигурно наши покушавају прелаз!“... Ма шта било, види се по пушчаној ватри да има *много* и оних који нападају и оних који бране. Па бринемо, биће много губитака!... И нагађамо, да су наше навеле комите....

Долази зора и борба не престаје; него још траје.

— Нису наши још прешли!

— Јесу — Нису....

Најпосле ми полегасмо; а топови још грувају, нарочито с њиних монитора; а меци падају по целом Београду....

27 авг. среда. Освануо леп дан. Устадох у 8. Чим ступих у кујну, кума ми рече: „Нису прешли, и погинуо *Риста Милишић*....[1]) Донели су му већ сабљу и капу кући....“

Ово нас све јако ожалости; особито мене, који сам познавао Ристино одушевљење и његову улогу у одбрани Београда прве ноћи.

[1]) Риста је био по занимању димничар, а био је у балканском рату четовођа III позива. Па и ако је био „ислужио“, он је опет чувао сабљу и пушку. И он је један од оних хероја прве ноћи, који су одбранили Београд од царевине! Ох, с коликим је уживањем он о томе причао, кад је цео поход морао да стругне натраг испред његових трећепозиваца а да остави једну лађу са два шлепа и белим заставама, који су после ту дуго стајала. Али их Риста није дуго гледао. Он ове вечери није морао да иде: није био одређен, да са својим одредом пређе у извидницу: него то учине комите и он са својих 24 друга на своју руку. Било је веле, око 30—40 комита и они први пређу код Моста и *сви изгину*. За њима пређе Риста са своја 24 друга трећепозивца. И, веле, да су и они сви изгинули; само 6 њих је остало, и они су били рањени.

За час се око 9 искупи пуно двориште наше, махом у повратку с пијаце, и сваки је причао по нешто ново, што је чуо од јутрос.

Неки веле, да су прешла и два батаљона редовне војске, па се ништа не зна шта је било с њима и где су.

— Изгинули! уздахну једна злослутица.

А други, из учтивости неће да јој опонирају, него одобравају;

— Сигурно, сигурно!...

Свет иде улицом тужан и забринут. Нико никога ништа не пита. Као да хоћемо да кажемо: па знамо; настрадали смо!... Па, ето, то ти је!... Дође и Живко, те он његовом жучношћу још зацрни, те нам се учини, да ћемо изгубити и ону војску што је прешла Саву и узела Митровицу, Руму, Ириг и дошла иза Земуна у Пазову....

Изиђоше новине, и у њима опет ни помена о прелазу, баш као да ништа није ни било!... Ова војска почиње већ да заборавља на дужност своју према нама — публици и према истини.... Тако смо мислили. У новинама са свих бојишта, само с нашега нема ништа.

Данас се чула топовска пуцњава горе уза Саву, а где, не знамо. У Београду је било мирно целог дана. Пред ноћ сврати Милишић Тодор, брат Ристин; и он ми потврди за смрт Ристину и рече, да је остао целог дана несахрањен пред Мостом, а ноћас ће, веле, ићи, ако узмогну, да га изнесу....

Ноћу опет пуцњава. То наши прелазе у Земун. А с Града пуцају на мониторе и њихову војску, потоварену на лађе да беже низ Дунав, па нити им даду наши низ Дунав нити код Пазове уз Дунав.

Пуцњава није била јака, а није ни дуго трајала, па поспасмо.

28 авг. четвртак. Освану *дан радости.* Још не бех ни устао, а улете Јулка у собу и викну:

— Устајте! Наши ушли у Земун. Ево звоне звона: по црквама благодарење за победу нашег оружја.....

Пођипасмо брже него кад други пут припуца па морамо да бежимо у сутерен.

Ја и Боса и кума пођосмо у Саборну Цркву. Али док ми стигосмо, благодарење се већ свршило. А побожан свет, све сама сиротиња, сутеренска публика, измилела из земље

и побожно прилази икони и љуби је с највећом тронутошћу и захвалом Богу, што је одржао у животу и сад спасао овога подземног живота и досадашњих мука. Ја сам увек волео да видим ову истинску побожност, од свег срца и из све душе, нелицемерну и неизнуђену; и сад сам још више волео што сам осећао оно што и она осећа. И постојасмо мало, да видимо ко све долази и како се захваљује Богу....

Онда изиђемо из цркве и одемо на онај празан плац, где је била стара Богословија, и одатле нам се очи саме отисну ше Земуну. И прво што угледасмо то беху српске заставе на Железничкој и паробродској Станици и на великој касарни на брду. По која се види и на обали и у вароши самој. А највише падају у очи многобројни чамци преко Саве и Дунава од Београда до Земуна све једва дочекало да иде „слобадно“ у Земун.... Изиђосмо и на Калемегдан са савске стране, да смо и ми ближи Земуну, да боље видимо наше...

Одавде се нас троје упутимо преко Теразија, чак поред „Лондона“ Кнез-Милошевом ул. до Фабрике Дувана, и сад тек видесмо из близа оне ужасне рушевине и огоретине и с једне и с друге стране Топчидерског Друма. Хтедосмо и до Моста, па нам рекоше, да тамо још не пуштају.

У повратку нашем деси се нешто, што за психологију нашега народа вреди забележити.

За нама је ишао један сељак из Жаркова и како смо и ми полако по лепоме сунцу шетали, а и он полако ишао, то он пристаде у разговор с нама:

А шта то би са Швабом, те се поплаши од *опанка?!*... Па онда наставља:

А што се орезили *Влах?* Он је род нешто с „оним горе“...

— А и ја имам у војсци 4 сина и 2 унука и два вола сам дао војсци, и *ја* бих отишао, и могао бих још много да помогнем, да ме очи нису издале. Него не видим добро, те би могао, знаш, нешто да валим...

Кад се вратисмо преко Теразија, већ се био кренуо улицама силан свет. Сад тек видесмо шта је света остало у Београду, него се све то било сакрило у земљу па није излазило од силне пуцњаве и дању и ноћу....

Кад бисмо код „Златног Крста“ сретосло земунске соколе. Ево их већ прелетели! И колико смо ми весели, толико су они још веселији и љубљењу и грљењу међ познаницима

краја нема... Наши не могу да се веселе без пића и кафане и код „Руског Цара“ пуно света, свраћају тамо колико на чашу пива толико и на разговор...

Код куће: дође прво Божа, те нам исприча све како је било и да се данас прима и предаје Земун, а сутра ће Карловци. И сутра ће моћи да се иде у Земун слободно...

Од свих новина само у „Политици“ стоји: *Земун је наш!* И очекивали смо, да је ревносна полиција покупи и сада, али је не покупи!

Око 4 после подне изненади нас опет неколико топовских пуцњева *с Дунава*. То монитор издише тамо иза врбака! — објашњамо ми и пијемо кафу без бриге. А у том тренутку један дечко виче виче: „Нов телеграм!“ И додаје: „Земун је пао, Шваби је жао...“ (А пре су додавали: „Дум-мум, беж'те жене у подрум“, или „Ратни Весник — карте за Ресник“).

На улици се у том моменту говорило, да су два монитора запаљена а трећи је умакао. У ствари је било ово. Три су се монитора била склонила ту иза врбака, спрам дунавског кеја па покушала да се извуку и отплове уз Дунав. А наши их опазили и припуцали на њих са свих положаја, а они на наше и тако пуцали све док нису умакли. Кад су прелазили поред Земуна, они су пуцали и на њега. И ето, откуда ове пуцњаве. И ноћас је опет пуцано из Овче и Борче и са Старчева на Београд и из Београда на њих.

29 авг. петак. Дан радости и данас се продужује. И ноћу мир. Данас су и новине писале више и данас смо већ добили *прву пошту* из *најновије* Србије...

30 авг. субота. Данас смо слушали грдну топовску пуцњаву тамо преко Земуна. Испочетка смо мислили да још наше трупе прелазе... Доцније изиђе једна верзија, да то нису били топови, него наши пале њихове мине. А пред вече сврати Божа и рече, да су то наши и њини топови, и да се тамо води очајна борба на Сланкамену, и прича о неком нашем малеру при прелазу на Засавици...

31 авг. недеља. Од 9 па до 12 непрестано су грували топови озго с Дунава, извесно од Пазове и Сланкамена. Али им меци не падају овамо. Око подне мало престаде, па опет продужише. Два-три пукоше и наша с Града, по свој прилици на мониторе, да им не даду доле.

Око 4 као да профијука и неколико граната; и жене се већ узнемирише... Зар опет у сутерен...

Увече долази Божа, али не донесе никакве добре гласе. Наши се „рокирају“ и утврђују на линији Бановци Стара Пазова и мисле пред Сланкаменом да буде главна битка... А управник Земуна с целим новим одбором општинским и њиховим породицама, прешао у Београд на конак!...
Ноћу ужасна помрчина с кишом, али мирно, без икакве пуцњаве.

Тако се сврши и други месец овога интересантнога „рата“ нашега с омрзнутим и ратоборним суседом.

Улазимо у трећи месец.

1 септ. понедељак. Како ли ћемо почети и месец и ову недељу?! Још у 6 ујутру пробуди нас један поп. Чији је? Неки веле њихов, с монитора; мени се учини наш с Града на монитор. После кише лепо сунце. Али, чим устадох, чух неповољне вести: да су наши напустили Земун; да се наша сва војска вратила отуд; да су у Земуну опет Мађари, и да ниједног војника нашег нема тамо!... А неке Лале из Борче на чамцу прелазиле, да јаве да је тамо *наша* војска!... Долазила Каролина, да јави да су дошле земунске соколице!... У подне чусмо, да ствар на Крупњу (отели га понова!) још није свршена, да су оне две дивизије иза Земуна одазване у помоћ тој дринској војсци, и да оно пуцање није била борба него *маскирање одступања!*...

А после ручка отпоче на Београду *тако жива канонада као она првих дана.* Наста опште запрепашћење. Шта је ово сад! Одакле ово? С монитора? А наши одговарају. И наши митраљези су пуцали — по свој прилици да су они покушавали да се искрцају? Око 3 пуцњава престаде мало, а у $3^1/_2$ опет поче: око 6 опет престаде, у 8 опет поче, али наши нису више одговарали. Побегосмо опет у сутерен, јер су меци падали све на нашој страни и распрскавали се у непосредној близини нашој. Јер су све били шрапнели. По свој прилици да су хтели да *растерају* и војску и публику, па да искрцају своју пешадију на дунавски крај. И тек ми полегасмо, а оно поче поново да сипа. И сад све повише кварта у Душановој ул. Кроз пола сата па престаде опет. И ми поспасмо. У $12^1/_2$ опет најгушћа пуцњава, опет све шрапнелима, али се измакоше мало од нас, и ми остасмо лежећи. Око $3^1/_2$ опет поново пуцњава. А сад и из митраљеза. И докле ће ово... Више

се не бојимо ни шрапнела ни митраљеза, него прелаза њихова. Услед помицаја нашега наши су напустили одбранбене положаје око Београда па и ове на дунавској страни, и, ко зна, да ли и има какве год одбране? Да нас не преваре? — Да није све отишло на Крупањ?... Срећом, ускоро почеше и наши топови да пуцају, те их отерaше, а нас охрабрише, те опет полегасмо.

Ето како почесмо и нов месец, септембар и нову недељу!...

2. септ. уторак. И јутрос нас од 8 до 8½ поздравише с монитора и гранатама и шрапнелима. Али су гранате прелетале преко нас и падале горе по вароши од Калемегдана до Двора, а шрапнели су се распрскавали високо повише кварта и св. савског Дома. Наши нису одговарали. Али мало па престадоше сами. Међу тим нас је највише интересовало, како стоји ствар на Крупњу? И о томе сазнадосмо ово: да у главноме стоји добро, али да још није свршена. Даље, да је у Земуну још наша војска (?) и да се аустриска није ни враћала.

И после подне од 4 до пет опет бомбардовање с њихових монитора. А у 5 поче и наш с Града и одјури их.

Умирисмо се опет, кад видосмо, да има ко да нас брани и причањем о Крупњу, и спавасмо у својим постељама мирно.

3. септ. среда. Синоћ Божа не долази, а јутрос рано дошао, да се похвали како је случајно остао жив. Он је синоћ био код тетке на Савинцу, па се задржао мало више те остао и да ноћи код њих. Кад је јутрос дошао, он затекао кућу (у Јевремовој ул.) у рушевинама. Једна му граната ударила баш у кревет; и да је био ту, остао би на месту мртав!... И онда нам исприча, како ствар стоји на Крупњу, како се наши сад враћају и у Срем, и иза Земуна и продужују на тој страни... Како се на Град доводе неки нови топови, који бију далеко, па се не даду мониторима ни помолити иза брда озго од Сланкамена: јутрос су почели. Ето, и то сад они пуцају! И доиста, још су пуцали, а већ је подне. Јер им се један монитор био прокрао чак до Земуна, те нам посла оно неколико поздрава.

4 септ. четвртак. Ноћашња ноћ прође на миру. Само нас, око 4 сата ујутру, поздрави онај монитор, што се био завукао у рукавац иза врбака и ту остао за неко време. А ноћас се извукао и побегао пуцајући успут. А наш је после пуцао у малим размацима све до подне.

После ручка дође г. Милишић и прича, како је пре подне слао своје момке на Чукарицу, у Шећерну Фабрику, за шећер. Па таман почели да товаре, а они припуцали с Бежаније на њих, те ови стругнули и дошли без шећера. Сад се ми стасмо питати: откуд *њини* (топови) на Бежанији, кад су наши сад тамо, и у Земуну и око Земуна и кад се враћају сви да приме главну битку пред Сланкаменом?!... Немају ли право они, који веле, да је наша војска отишла отуд и да су се Аустријанци опет повратили. Госпођа погинулог Ристе Милишића ишла да га пренесе и вели, да тамо нема више ниједног нашег војника!... Коме да се верује и шта да мислимо?!..

5 септ. петак. Мирно и ноћас и одјутрос. Прођох Јовановом ул. до ул. Краља Петра, па њоме до Саборне Цркве, па на Варош-Капију и Господском (Бранковом) ул. до Никодима, па од њега с њим до Вел. Пијаце, па кући на новине. За то време, до подне, чули су се само слабији и ређи пуцњи тамо иза Бежаније, али меци нису падали овамо. А после чула се јача пуцњава од Вишњице. Ноћу мир.

6 септ. субота. Дан леп, после кише. Опет не излазих никуд, него читах новине. У подне сврати г. СК.... и онако с ногу исприча нам ово: Да је он био на Батајници иза Земуна, а сада је овде на предстражи на Кеју. У Земуну нема сад ни наше ни њихове војске. Наши су задржали само бежаниски положај. Из Срема је *повучена* сва војска. Офанзива се сад предузима преко Дрине, па кад се тамо сврши, онда ће продужити овамо преко Саве. И јутрос је, вели, долазио један монитор, али није пуцао.

Ја ово бележим у 4 после подне и све дотле се не чу ни један топовски пуцањ.

7 септ. недеља. Али је ноћас било прилично пуцњаве. Прво је један монитор с Дунава близу кеја почео да пуца на варош док није одјурен. То је било око 12. Онда је један око 3 био пошао на Саву, па се спрам Града насукао, те је почео бесомучно да пишти и зове у помоћ. А да би сакрио страх, он је непрестано и пуцао, и из топова и из митраљеза. А наши су опет пуцали и на њега и на онај што му је ишао у помоћ. Тако је та ломњава и пуцњава прилично дуго потрајала. Ујутру чусмо да су код Моста покушавали и да пређу. Главно је, да је ова пуцњава трајала до самога свануће.

Пошто су се два монитора прокрала и отишла уза Саву а два низ Дунав, да „шенлуче“, као обично, то смо се надали да ће се ноћас или одјутрос вратити и оказати се мало и Београду. Па ипак само је наш „градлија“ до 10—11 у ређим размацима пуцао. А после је био мир. Сигурно је он и вратио мониторе.

8 сеп. понедељак. И ноћас и јутрос мирно. Чусмо, да је принц Ђорђе на Мачковом Камену тешко рањен у трбух и да је аустро-угарска војска на Сави и Дунаву добила наредбу да непрестано напада, те да не допусти, да наше трупе с овога фронта иду у помоћ онима на Дрини. Једни говоре, да су наши напустили и бежаниски вис, а други, да су ноћас прешла у Земун још наша 2 пука. Али како о овоме није слободно било говорити, то смо говорили само између себе у ужем кругу.

Од подне поче и топовска и пушчана пуцњава, која уђе и у ноћ, те ми опет потражисмо сутерене. И тек што одосмо, а наша два дебанжовца почеше од Стругаре(?) да грувају, а понеки непријатељев шрапнел да се распрсне и повише нас. Тумачили смо, да се то вратио онај монитор, што је јутрос умакао низ Дунав. Око 10 престаде све и ми одосмо да спавамо. Али тек легосмо, а наш градлија опет поче да се разлеже, и то је трајало до 12 и по. А тада градлија нешто убрза и није престајао до свануће. Доцније му се придружише још и други па чак и они с Бановог Брда, а настаде и пушчана борба тамо на савској страни и сва је та галама трајала до самога свануће.

9. септ. уторак. Ујутру од 7—8 с. мало престаде, па онда опет почеше да пуцају њихови и то они најтежега калибра. Око 10 већ почеше да стижу људи озго из вароши и да причају, како падају много горе по Теразијама и да гађају Двор. Једна веле није код Двора експлодирала, па три човека нису могла да је подигну! А кад су је усправили, она је мало па људима до појаса!!.. А Душан прича: „Ја, тако стојим на „Зеленом Венцу“, а једна пролете па се све ваздух тресе од ње да хтеде да ме обори; а кад пуче тамо негде чак у Балканској улици, земља се затресе толико, да сам хтео да паднем....“ Око 10 сати је пушчана ватра престала, а топовска је продужила и даље, да око 11 мало престане па око 12 до 1 да се појача највише. Непрестано само зује и пуцају и горе на Теразијама и на Граду. По ручку сиђемо мало у

сутерен... У том паде јак град. Ваљда и због тога престаде пуцњава земаљска, јер је замени небеска.

Ни једно пре подне није нам било ни дуже ни досадније и суморније од данашњега. А сад, после олује, града и кише, како се небо очистило, па сунце друкчије греје, ваздух провидан и мирише, па нам и душа ведрија, и питамо се: докле ће овај пакао да се трпи?! Кад не могу ништа војсци, они удри мртве зидине, мирну варош и у њој слабе жене и децу и немоћне старце!...

Од 5 до 6 ја уграбих те ово записах према дневној светлости, јер електрике давно немамо, (а воду смо били добили пре 2 дана, али од данашњих хаубица је опет изгубисмо).

А после 6 почеше прво наши с Града, сигурно против монитора, па онда и њихови, па онда и с монитора, те опет отпоче стара песма и начини се стари пакао; и ми морадосмо у сутурен и за спавање. Око нас су опет највише падали шрапнели с монитора. И ово се продужило и онда, кад смо ми поспали.

10 септ. среда. Кад устадох ујутру у 8, затекох госпа Славку на прозору, где прича, да су дошли неки *парламентари* и траже, да им се Београд *преда*, или ће они да га *бомбардују* да га са земљом сравне! Па пита, шта ми мислимо да радимо?... Одговорих јој да ја не знам ништа о томе, али да ћу ићи до г. К. Скендеровића, који врши дужност начелника станице, а станује овде близу нас, и питаћу га зна ли он што о томе. И одмах одем.

Г. Скендеровић сав умотан у завоје као да има црвени ветар прими ме одмах и он ми рече: Ја сам болестан и већ неколико дана не излазим и не знам ништа о томе. У томе дође и госпа Славка. Он и њој одговори то исто. У том дође г. Б. из станице с поштом и презбиро̀м. И он донесе тај глас.

Тек изиђосмо од г. Скендеровића срете нас члан нашега кварта г. Р. и он ми рече ово: Још јуче после подне око 4 сата дошао је један моторни чамац с белом заставом и четири аустриска официра и пристао уз нашу обалу код Града и потражили су нашу команду. Наши их примили, па писмо узели а њих вратили натраг. У писму они траже одговор. Наши известе о томе Врх. Команду у В. а ова владу у Нишу. И до 6 сати стигао је одговор: *„Одговорите хаубицама!“* И *од синоћ Београд се већ налази у стању „бомбардовања“.*

— Па, јесу ли ноћас бомбардовали? упитам ја.

— Јесу. Рушили су тамо Сава-Малу. И у том моменту профијука преко нас она велика, коју жене прозваше „колица“ а сељаци „квочка“, и ми се растурисмо.

Успут ја рекох госпа Славки, да ја мислим да ми мирно можемо остати у Београду и даље. Јер горега бомбардовања не може бити но што га је било до сад. Па кад смо ово до сад претурили преко главе, претурићемо и ово од сад. Само наравно у сутеренима...

Моја Боса и кума отишле до г. Скобле, и он их утешио да о предаји Београда и улазу њихову нема ни помена, да су они хтели само да нас обману, да бисмо ми довели сву артиљерију овде, те ослабили фронт тамо негде на Сави или Дунаву, те они лакше да продру. Али... писмени смо ми; не преварише... они тако лако. Они немају више артиљерије но што су и до сад имали.... А ово што ми имамо, довољно нам је да паралишемо сваки њихов покушај. А кроз 2—3 дана прелази тамо и наша војска, па ће их одјурити....

Сад настаде саветовање: шта да радимо, да ли да бежимо или да останемо?.... Цела се авлија узбунила. Ако ми бежимо, сви ће да беже. Јулка већ спаковала једну балу, и ја је чак увезах. Да идем за кола? — Срамота ме. А жао ми њих две, Боса и тетка да трпе оволики страх, па предложих да се склоне оне две, а ја да останем код куће сам. Оне опет неће без мене. И тако се одлучимо, да останемо, па шта нам да Бог! И осетисмо неки понос и радост што остајемо, што се не бојимо....

У $4^1/_2$ дођоше у нашу улицу два фијакера из станице: послао, веле, г. Скендеровић за своју газдарицу и оне три девојке, што им погинуо брат.

Сад, *у 5 настаје бомбардовање!* рекао кочијаш.

Сад тек настаје узбуна, која дотерује до плача и јавнога протеста: Зар за *њих* има и фијакера, а за нас нема ни таљига! О нама нико и не брине! Ми можемо сви и изгинути!... И кад се оне утоварише и седоше, па се њима придружи и „јунак“ госпа Славка, сиротиња се просто избезуми од страха и забуне шта да ради, и поче поново не да плаче него да се бије у груди.

Но то траја мало, па кад видеше да нас опет доста остаје, све се умири и оде у своја скровишта. (У нас је било толико

измене, што се користисмо одобрењем комшиским те пређемо у сутерен комшије преко пута г. Крстића; јер је много јачи од свих у нашој кући. Поред нас дођу и други и из нашега дворишта и комшилука, те нас је тако био пун сутерен. (Само смо гледали да нас не буде *13,* па срећом пређе). И до поноћи одседесмо, очекујући то страшно бомбардовање, које ће и Београд и нас с њим „сравнити са земљом“!... И ништа од свега! Ни онолико пуцања колико других обичних ноћи. У 12 пола нас поспа. Онда и ја прилегох, а наручих да ме пробуде, ако чују ма један пукот. У 2 се и сам пробудим и изађем напоље. И све мирно. А небо почиње да се мути. Вратим се и легнем поново. И тако до ујутру. Ни пушка не пуче.

„Политика“ данас није ни разнесена, јер су тамо у штампарији њеној падале „оне велике“ баш онда, кад су разносачи дошли за њу.

11 септ. четвртак. Вратила се госпа Славка и оне три девојке и причају како су се грдно намучиле ноћас на киши и зими више „Седам кућа“, и како их је било много..... Бавимо се загонетком: откуд њихово ноћашње ћутање? И растумачисмо га доласком наших 12 хаубица и шумадиске и приштинске дивизије....

12 септ. петак. Ујутру хладно и киша. Доцније се обучем те изиђем да видим нове рушевине. Изиђем у Кнез Михајлову улицу, па њоме до Делинијеве Апотеке, па онда свратим удесно поред Старог Телеграфа и изиђем на „Зелени Венац“. Туда је било највише рушевина. Онда ударим Призренском улицом, па изиђем на Теразије. У њој не беше читаве куће, а неке сасвим пропале. Поред „Москве“, која беше сад у још већим рушевинама него ономад, кренем Краљ Милановом улицом поред Двора до „Славије“. И свуд нове и још веће рушевине него пре. Одатле ударим лево те поред III Гимназије изиђем на Тркалиште, па Краљ Александровом улицом натраг у Дечанску, па поред „Булевара“ и Турског Посланства кући. И свуда сам видео нове ужасне рушевине. Највише на „Зеленом Венцу“, где беше и главна водоводна цев опет разбијена и улица толико искварена, да се и пешке тешко могло проћи, а камо ли на колима. Па одатле улицом Краљице Наталије лево и десно све до Цветног Трга. А што даље горе „Славији“, то све мање. Тако, да их од „Славије“ горе, даље цркви,

на Савинцу готово није ни било. Исто тако мање их је било и на Грантовцу и горе даље и ближе Смедеревском Друму. А целом Крунском улицом од Грантовца па до Двора тако много, да се ни избројати не могу, и то нарочито ниже, ближе Двору. Мајстор Мијаило ми прича, да је јуче имао посла у Лудници, па су и тамо падале и то оне велике и запалиле Вајфертову Пивару.

Пре подне данас би мирно. И после подне до 4. А у 4 прво пуче наш „градлија“ -- значи опазио је мониторе. И одмах почеше пуцати и монитори и њихови меци долетати и падати на нашу страну. Једна је овом приликом ударила пред кућом пок. Ђоке Миловановића цртача на бившој Вел. Школи у дебло једнога дебелога багрена и пробила га скроз као куршум што пробије јелову или липову даску; и још стигла да раздроби камење у калдрми и одатле да се одбије у вис и удари у зид једне куће и поруши га; а она остане читава. (Деца је после узела и однела у кварт).

13 септ. субота. Јутро хладно и кишно. Зато не идох никуда. А долази госпођица М. Кр. Словенкиња, што је предавала гимнастику у нашем Дому уч. Жен. Гимназије, да јој напишем молбу за какво место у нашим државним гимназијама, да би имала плату и за време рата. Учиних јој врло радо, јер је девојка била доиста у великој неприлици. (Пошла кући да проведе ферије тамо и послала ствари, где су јој биле и сведоџбе. Међу тим се и објави рат и граница се затвори и она остане у Београду, и без ствари и без плате, пошто у приватној гимназији нема ништа преко распуста школскога. А сад, за време рата и не раде).

У 3 и по после подне прозуја прва граната па онда шрапнел, па други, трећи и тако даље, те ми опет сиђосмо мало у сутерен, јер су опет падале око нас. Али ово потраја само један сат. Одговарали су само наши дебанжовци. За спавање сиђемо опет у сутерен, али је ноћ прошла на миру.

14 септ. недеља. У 8 поче пуцњава и с Града на мониторе и с монитора на Град и на нас. И продужи се до 10. У 10 поче и жива пушчана ватра код нас на Дунаву. Али мало па све престаде. А после подне у 4, чим изиђох, чу се наш „градлија“. Знамо шта је — иду нам г. г. монитори у госте. И већ почеше да нам долазе поздрави, и то прво на Град, па на нас, па и преко нас горе на варош и чак на Палилулу.

И ми морадосмо опет мало и за видела у сутерен а и после на спавање.

Око 10 опет пуцњава само нешто ређа, око 3 појача и у зору се разви веома жива и топовска и пушчана ватра, и то прво на Дунавском Кеју, па онда тамо на Сави, па испод Града. Види се, да се свуд имало посла с мониторима.

15. септ. понедељак. Ова пуцњава се продужи данас готово до подне, и ми цело пре подне проведосмо у сутерену. Испод Града су и даље пуцали, али ми изиђемо да мало ручамо. Пуцњава мало престаде па се мало после опет настави и ми опет сиђосмо у сутерен. У тој паузи дође Божа и исприча нам, да су оно јутрос наши прелазили и била је јака пушчана борба код њихове Жел. Станице. И митраљези с њихових монитора су пуцали на нашу пешадију. Данас прелазе на чамцима у Земун. Отишао је и председник општине г. Котур. Дошли су и руски минери и неће га монитори још дуго шкљоцати око Београда. А ноћас су доведене и све старосрбијанске трупе — 12 возова војних прошло кроз Лапово. Зато је путнички воз имао 18 сати задоцњења.

Око 5 престаде пуцњава, а око 6 отвори се опет јака и пешачка и топовска борба више Земуна, а ми сиђосмо у сутерен с уверењем да ћемо ноћас мирно спавати.

Али није тако било. Тек што полегасмо, око 9, оно се отвори тако силна пуцњава и пушчана, и топовска, и митраљеска на целом фронту да сам морао да устанем, да се обучем и изиђем да видим. Нарочито ме вукла нека чудна, необична развучена пуцњава као да се неко дере! Чинило се, да је ту близу, на Кеју Дунавском, а оно није него на Сави! Каква је то сад борба на Сави, ако су наши у Земуну и на брду више Земуна?! Ако наши прелазе, откуд њихових толико, да им дају толико отпора? Ако њихови покушавају да пређу, како смеју, кад су им наши иза леђа? А да би забуна била још већа, они су пуцали и с монитора и на Град и на варош. И сва је ова галама трајала до после 10. После је целе ноћи био мир.

16. септ. уторак. Ујутру освану дан мутан и кишан, али без пуцњаве до 10. А у $10^1/_2$ поче да грува наш велики топ или с Града или с ког другог места — није могло да се разликује добро због ветра. И због кише не излазих никуда,

него сам читао новине „Правду“, „Депешу“ и „Политику“, и из њих записујем све главније ствари у свој дневник.

Ево је 11 сати прошло и наш градлија још грува. А на шта? Не знамо; нико му не одговара. Госпа Ружа долази с пијаце и прича, да су наши синоћ сузбијени, јер нису имали топова. А оно ноћас је пошла уза Саву једна ратна лађа с два шлепа, па наши пуцали на њу, те шлепове потопили, а она умакла горе Ади. Ено је и сад горе!.., Наши на јуриш отели од Шваба 7 топова с муницијом, те после с тим пуцали на њих... И куми причала њена новинарка, да су наши сузбијени и ноћас пребачени из Земуна на нашу страну. Око $11^1/_2$ престаде наш градлија, и до 3 сата ништа се не чу. А око 4 опет пуче неколико, чини се опет с града. Занимљиво је, да се данас не чу ниједна пушка ни њихов топ. И ноћ прође на миру.

17. септ. среда. Дан леп. Обучем се и пођем право за дрва на Дунав. Кад сам био код Св. савског Дома угледам један монитор на Дунаву спрам Земуна, где се измакао чак на супротну страну па непрестано пуца.

Ту, на улици, беше војник (стражар), који не да даље Граду да се иде. Ја га запитах:

— На шта пуца, Бога ти, војниче, онај монитор?

На Земун, Бежанију и оне положаје по зади, одговори он.

— А зашто тамо пуца? упитам ја.

— Мисли, да има наших! одговори он.

— А зар нема?! запитах ја даље.

— Веле да нема; да је дступила наша војска! А не знам! одговори он, слежући раменима.

— А би ли они пуцали на своје? запитах га ја.

— Не би, одговори он.

— Ако нису наши тамо, нису ни њини, рекох му ја.

— Тако је! одговори он са свом поузданошћу и радошћу, што нађосмо тако згодан одговор. А за већу сигурност он додаде:

Да су они тамо, гађали би они Београд — не би они ћутали....

И ја одох на дрвару М. Николића иза Дома и узех дрва и однех кући на миру; и за све то време не паде ни на Београд ниједна граната. Затим одем на пошту, која је сада била у Трећој Гимназији, па преко Тркалишта и Палилуле

дођем кући. И за све то време пуцао је само наш градлија. А монитор окренуо прво на Аду (Циганлију) па после и на Београд.

По свему излази, да су наши задржали и Бежаниски Вис и положаје иза Земуна, али је гро наше војске отишао Обреновцу, где су они покушавали прелаз.

И после подне, и вече и ноћ проведосмо на миру. Али опет код Баба-Луизе преко пута (у Крстићевом) сутурену.

18 септ. четвртак. Дан прекрасан, али ја немам куд да идем; него остајем код куће да прочитам све новине и заведем у свој дневник и јучерашњи и данашњи дан. С тога што је један монитор био умакао уза Саву, очекивали смо, да ће се у повратку мало оказати. Па не би ништа. И цела ноћ прође на миру као да није рат.

19 септ. петак. После лепе месечине и јутро дивно. И дан леп, и ја изађох до Црв. Крста, па одатле Чика Љубином ул. до Споменика, па онда Коларчевом до Теразија, па Балканском до Краљице Наталије, па том улицом на Зелени Венац, па Космајском на Варош Капију и свуд сам гледао грдне рушевине, јер их је сад било много више. Нарочито оне у Космајској улици и на Топличином Венцу биле су за ме нове, које пре не бех видео.

И данас и дан и ноћ прође на миру.

20 септ. субота. Кума донесе вест, да наше ствари стоје „одлично“ и да је све учињено, да се спречи даље бомбардовање Београда. И доиста ни данас ни ноћас не би никакве пуцњаве ни с монитора ни с Града ни с других положаја. И ми изиђемо из сутерена и ноћисмо у својој кући.

21 септ. недеља. Јутро лепо и до 10 мирно. У 10 поче један монитор све са по 2 метка опет од Земунске стране и пуцао је до три сата. Нисмо знали на шта пуца. А увече сазнасмо, да су пуцали на Аду Циганлију и на Саву код моста. Тамо су они остављени шлепови, па наши ишли те узимали храну, и пробају да их привуку нашој обали; а они не даду, него бију и терају их. А наши опет на њих, те се отвори права борба. (Ово нам потврди и један неборац из нашега дворишта, који је и сам ишао у чамцу шлеповима за пиринач те замало није погинуо).

22 септ. понедељак. Освану велика, густа јесења киша и хладно јутро. И до подне скоро све мирно. У 11 ја одох

у нужник. Наједанпут сину нешто да осветле цео нужник као собу. Па се онда разлеже тресак да се затресе и земља и нужник и поче да пршти и кров и прозори на околним кућама. Док ја изиђох, већ је двориште било пуно и сутеренске и друге публике и показују место где се штрапнел распрскао, и шта је коме учинио штете. То је онај монитор, што је био отишао низ Дунав, па се сад вратио... И он оде даље уз Дунав шкљоцајући непрестано. И шкљоцао је тамо према Земуну до после 4; само остали меци не знамо где су му падали, и јесу ли се распрскавали; јер се нису чули. У 4 и по сунце за облак, а монитор за врбак и онда мир. Воз данас није долазио до станице него само до Топчидера.

23 септ. уторак. Јутро лепо, али хладно. Око 11 поче један топ да пуца, и пуцао је до после подне, а нити знадосмо одакле ни на шта. Пре подне нам се чинило да пуца наш градлија некуд преко Земуна, а после подне чусмо, да је њихов монитор опет пуцао на Аду Циганлију, на наше, који су превлачили ону лађу и шлепове њихове на нашу страну. Хтели су, веле, да је потопе, па је нису погодили, и ако су избацили преко сто метака на њу... Ноћ прође сасвим на миру.

24 септ. среда. Излазио сам и ако је дан био мутан и један топ, опет или с монитора или од Хуњадијеве Куле више Земуна непрестано пуцао — по свој прилици опет на Циганлију. А око 7 увече зачу се прво неколико топовских пуцњева или с Вишњичког или Миријевског Брда, па после све више и све ближе к нама, док се најпосле на Дунаву око Кеја не отвори права паклена и пушчана и митраљеска борба, где су се чуле и бомбе. И то потраја до после 9, а с монитора су и даље пуцали, после 9, али ми полегасмо.

Услед гласа, да је Земун узет и да су Швабе отеране са њихових положаја око Земуна, те да нема ни бомбардовања више на Београд, овога дана беше дошло пуно наших Београђана избеглица неко да види како је, неко јуначки да остане код своје куће — доста су их, веле, оглобили тамо у Нишу, Јагодини или Крагујевцу! А неки да узму штогод топлих ствари, па опет да се врате. И док је нама ова пуцњава била сасвим обична, они се нађоше у небраном грожђу. Да је дан, они би стругнули овога часа, али су се већ свукли и полегали. И једва су неки устали, да гледају заједно с нама. И ми смо их дирали, да је ово наш „концерат“, приређен у част њи-

хову!... Ујутру ниједнога није било, ни онога што је дошао да види како је, ни онога који је дошао за мало „топлих ствари“...

25 септ. четвртак. Све мирно до 10. Тада почеше да придолазе нове избеглице, а пола их се веле, вратило још од Ресника, кад су чули за јучерашњу пуцњаву. А ми већ почињемо да се поносимо како смо „јунаци“ па се „не бојимо,“ а њима да се смејемо, како су кукавице па не смеју својој кући да дођу!

Око Аде Циганлије су се ваздан чуле пушке па каткад и по нешто крупније. А око 4 после подне поче и наш „градлија“ да грува. За тим почеше као обично и с монитора да долећу и падају на Град и преко Града око нас. И то потраја добар сат. Ми смо имали 3—4 гошће, које у Нишу и Скопљу зову „побегуље“ и које су јуначки дошле кући и опет се дивиле нашему јунаштву, а ми се смејали њиховој страшљивости. Срећом њиховом увече престаде све и ноћ проведосмо на миру. Али су ипак једва дочекале јутро и гледале да измакну што пре барем преко Топчидерског Брда.

26 септ. петак. Од јутрос беше мир, но до 10 а сад дође Христина с пијаце и вели: „Ено већ *монитор* започиње кавгу отуд од острва; али меци му падају негде далеко те се не чују. Али се свет опет узнемирио, те се жури кући....

У 11 дође Боса и вели: „Знаш, тата, на шта пуцају?... На стругару. Тамо граде чамце, а они мисле за прелаз, па не даду“.

А ноћашња ноћ прође сасвим на миру. Али од бежанаца и „побегуља“ нема више никога у Београду....

27 септ. субота. Данас смо ваздан срећно прошли без икакве пуцњаве, па се ни ноћу ништа није чуло.

28 септ. недеља. Киша. Зато не излазих. И данас прође и дан и вече и ноћ без „концерта“.

29 септ. понедељак. Топови су почели да грувају још пре зоре и грували су непрестано, али не знамо одакле и на шта. Обукох се, да идем на пошту. Кад сам био у Кнез-Михаиловој улици изиђем на Обилићев Венац, одакле и чујем и видим и пушчану борбу на Бежанији и да суделује и наша артиљерија и с Града и с Бановог и Топчидерског Брда. Хтедох преко „Зеленог Венца“ Теразијама, али ме војник врати, вели, није слободно — падају овамо! Онда ударим Космајском

ул. Старом Телеграфу, па на пошту, која у 9½ већ беше затворена! Одатле продужим Мађедонском (сад Поенкаровом) Другој Гимназији, те разгледам нове рушевине и у тој улици. Интересантно је, да су пуцале и наше хаубице с Калемегдана и од Синагоге. Пушчана борба престаде око 10 11 сати, а топовска продужи и даље, али је знатно проредила. У 2 је веома учестано пуцао наш дебанжовац испод Града на Малом Калемегдану, па се око 3 ућута. Али је убрзо почео негде у већој даљини или какав машински топ или каква цела батерија да пуца плотуном. Али где и на шта? нисмо могли да сазнамо. Око 4 дође Драган Кумин из Црвеног Крста и прича, да је све било око бежаније, да смо ми имали 12 рањених, а они много више, око 500. Нарочито су их сатирале наше гранате.... А увече Душан Ђокин вели, да је једна опет пала на „Зеленом Венцу“ и разбила главну цев водоводну. А Христина вели: Ја сам ишла Јабланском улицом (Дечанска, или пре ул. „Два Јаблана“) а једна паде и „распродира“ се тако баш пред мене!... Пуцњава се продужила до у ноћ. У вече смо седели у малој соби до улице као обично. Жандарм с линије лупао нам је на прозор и опоменуо да угасимо лампу или метнемо какво ћебе на прозор те да се не види светлост; хоће, вели, да пуцају.... Али ноћ прође на миру. Само је била ужасна помрчина и киша.

30 септ. уторак. Освану јутро кишно и хладно. С тога не излазих никуда. А топови почеше још од 6. А нити знамо чији су, ни на шта пуцају. И цело пре подне чуше се неки необични дуги и потмули, учестани пуцњи, рекао бих мониторски издаље. Дође Фрања и прича, да су наши јуче заузели Бежанију и све положаје горе иза Земуна, и да је наша артиљерија све разјурила; а они су имали само 1 топ и пуцали с монитора. Мало после долази и Божа и потврди све ово, и вели, да су они из монитора највише пуцали на Саву те тражили мине.

Тако завршисмо и трећи ратни месец, ни у Земуну ни без Земуна. Ми смо у Београду, онде где смо, и онако како смо и били. А где је војска то нити знамо нити за то смемо да питамо....

Улазимо у октобар.

1 окт. среда. Јутро лепо: киша падала па престала; још је облачно, али нема опасности од кише; а мало после па

освоји сунце. Изиђем до поште па после прођем улицама, којима нисам пролазио. За све то време до мога повратка чули су се од Града, иза Града или са њега топови, и мени се чинило да су опет узрок монитори, и наши пуцају против њих. Ово је трајало и после подне до самога мрака, али тамо на Сави. Данас се тврдило, да су наши узели Бежанију. Увече нико не долази и не чусмо ништа ново. А ноћ проведосмо на миру.

Ето тако почесмо четврти месец „рата“.

2 окт. четвртак. Ујутру лепо сунце, али хладно. Монитор пуцкара још од јутрос. Изиђох да видим на шта пуца. Кад сам био код Калемегдана две падоше у близини Реалке. Ударим Кнез-Михаиловом улицом и код нове зграде Академије Наука сретнем се с једним познаником. И док смо се ми поздравили, пуче један метак на Калемегдану и ми видесмо само дим. Али одмах за њим пуче други баш више Карађорђева Споменика и ми уграбисмо да видимо црвен пламен и бео дим. Значи да је био шрапнелски метак. Ово је трајало све до 4 сата по подне. И све на Град и око Града. Једна додуше паде и у близини нашој у Страхинића-Бана ул. на раскршћу њеном с ул. Краља Петра, али само једна. Око 4 покрише небо неки црни облаци са запада, те се врло рано смрче и ваљда зато монитор и престаде с његовом уобичајеном песмом. После чусмо да су данас пуцали и из других топова с положаја иза Земуна, и гађали су нашу станицу у Топчидеру. Зато воз више неће долазити ни до Топчидера, него само до *Раковице*.

3 окт. петак. Данас цео дан без цуцњаве, па и ноћ прође на миру. Да не рачунамо каткад по који пуцањ, који чује само по који бежанац или која „побегуља“, ако су се случајно нашли још у Београду.

4 окт. субота. Освану лепо сунце. Изиђох за славску свећу. У даљини се непрестано чују топови - не знамо где. Али видох, да и наши пуцају с Бановог Брда. Све новине данас пишу о *поразу Аустријанаца* на Гучеву и Дрини.

Око по ноћи пуцали су и наши с Града, а веле да се чула и слабија пушчана борба. Ноћас је наш рефлектор с Миријевског Брда чешће осветљавао Дунав све до више Земуна.

5 окт. недеља. Од јутрос се чуо по који градлија све до подне. После подне прође готово на миру. Па и ноћ на

миру до $2^1/_2$. А око $2^1/_2$ почеше топови, и пуцали су до свануће; веле њини с Хуњадијевог Брда на Топчидерско и Баново Брдо.

6 окт. понедељак. Св. Тома. Пре подне готово без пуцњаве, па и после подне све до мрака па и даље чак до пола ноћи. А око 2 је опет почело да пуца па је трајало до самога свануће.

7 окт. уторак. Јутрос лепо, и топло сунце. Пуцање се чује, али нико ништа не прича. Опет су они пуцали тамо на Мост, на Баново Брдо и Топчидер. А после подне као да се пуцање чуло и оздо од Карабурме. И на томе се сврши, и ноћ прође потпуно на миру, и ако су данашњи дан оглашавали за неки „критичан“ дан.

8 окт. среда. Лепо јутро и дан ваздан леп. И све би било лепо да пре подне није летео над Београдом један њихов аероплан и бацио две бомбе, које су пале тамо око Телефонске Централе. И ноћу око 2—5 часа чула су се 6—8 топова уједанпут па после до зоре пуцао је све по један.

9 окт. четвртак. Јутрос мутно са ситном кишом. Зато не идох никуда. А од 3 поче да шкљоца и један монитор од Земуна, као баба кад кашље, али меци нису падали овамо него чак на Топчидерско и Баново Брдо — траже људи војску. А од 12 ноћу пуцали су и други, нарочито на нашег „Француза“ на Карабурми (који тера 22 км.)

10 окт. петак. Лепо јутро и цело пре подне. Излазио сам да свршим многе послове и не чу се нигде никаква пуцњава. Тек ноћу око 11 почеше њихови од Земуна пуцати на Град, па после су падале и преко града, овамо око нас. (Једна је ударила у Електричну Централу и опет покварила оно што је било оправљено; а једна је пала на рибарску пијацу).

11 окт. субота. Опет лепо јутро и дан леп и без пуцњаве и пре и после подне. Само се негде у даљини чула слабија канонада, да ли горе уза Саву или доле низ Дунав, није могло да се разазна. И ноћу мир.

12 окт. недеља. Опет лепо јутро. Изишао сам до Окружне Команде па одатле у Зорину улицу, па после на Крагујевачки Друм, па поред Звездарнице и Богословије, улицом Војводе Миленка у ул. Милоша Великог, па Жел. Станици, па поред Хотел Бристола до Саборне Цркве, па преко Вел. Пијаце кући. За све време тога великога пута чула се и пушчана и топов-

ска пуцњава највише тамо на Сави. А са Западног Врачара и гледао сам борбу на бежанској коси, како се пешадија наша пење на вис а на њу сипљу шрапнели од земунске стране с монитора. Причали су ми, да су од јутрос пуцали и на Аду, на ону лађу са шлеповима и да су је били запалили. Сигурно је дакле, да њихови топови гађају нашу пешадију, а наша пешадија хоће да заузме бежаниске положаје. У подне престаде сва пуцњава и после подне прође на миру. А ноћу у разним размацима чуло се једно десетак топова. А чији су, где, и на шта су пуцали, то нисмо могли сазнати ни сутрадан.

13 окт. понедељак. Данас прође без пуцњаве и пре и после подне. Али је друга једна ствар узбунила цео Београд. Данас полиција протерује из Београда све стране поданике. Протерује их у унутрашњост па где ко хоће. Само да нису у Београду — због шпионаже. И наша Анка „вешерка“ мора да иде, а „веш“ нам остаје у кориту...

Ноћу пуцали и топови и пушке, особито ујутру, и зато је Јулка око 5 устајала да се пакује и она.

14 окт. уторак. До подне мирно, а у 12 поче да шкљоца један монитор, а меци су му падали опет тамо негде на Сави. Око 2 престаде, и до мрака мир. Сиротиња продаје ствари и плаче, што мора да иде од своје куће. Због кривих страдају и прави. Тако је увек и било.

15 окт. среда. Леп дан, без пуцњаве. Прогнаници се селе, продају ствари по што за што, да имају с чим да пођу; растанак, љубљење, плач...

Ноћу око поноћи отвори се права канонада, пуцњава и с једне и с друге стране, и трајала је пун сат. После је проредила, тако, да је у зору сасвим престала.

16 окт. четвртак. Цео и дан и ноћ на миру.

17 окт. петак. Дан необично леп, чује се по који топ: веле, наш с Бановог Брда на Бежанију, и тамо преко ње. Улицама кретање као да није рат. А у вече почеше да долећу аустриске гранате на Град, а наши почеше да им одговарају, али за мало па престаде све и ноћ прође на миру.

18 окт. субота. Дан леп, али има пуцњаве. Прво су они пуцали на Чукарицу, веле на неку објавницу, па су после пуцали и наши с Бановог Брда на њих. Главно је, да у варош ниједна није пала. Ноћу није било ничега и спавасмо на миру.

19 окт. недеља. Јутро мутно и ветровито. Зато не идох никуда, него читах новине. А и у њима нема добрих вести. Мутно с поља, мутно и нама у души. После подне пуцаше топови, али не знадосмо ни чији, ни на шта. Ноћ на миру.

20 окт. понедељак. Данас вздан није пуцало. Данас је код цркве св. Марка образован одбор за прикупљање прилога за сиротне браниоце Београда. И ја сам био једини из кварта Дорћолског. Зато је и пало на мене да са две даме будем и у ужем одбору за овај расељени крај. Увече кад смо полегали, пукло је неколико наших с Града, али се све убрзо свршило и ми смо спавали на миру.

21 окт. уторак. Дан леп и до подне мир. Око 3 поче „манитор“ (Христинин) да кашљуца. Доцније почеше и наши с Града, и ово је пуцкарање трајало до 9 у вече. А ноћ прође сасвим на миру.

22 окт. среда. Излазих у Одбор за признанице и легитимације у Осн. Школу на Ист. Врачару. Онда сам се преко Тркалишта, Битољском и Мађедонском ул. вратио кући. Свуда забринутост велика, јер се чује, да је Аустрија дигла на нас пола милиона војске, да је довела војске и с талијанског и румунског фронта, да су наши из Босне враћени и претерани преко Дрине и напустили Лозницу и Шабац и целу Мачву... Топови пуцаше цело пре подне, донекле ми се чинило наши с Града, а после рекоше њини с Бежаније, пуцају на Баново Брдо те траже нашу војску и топове. Па помислимо, ако окрену на Београд, лепо ће нам ићи. Онда Јово на ново; испочетка, стара песма!... С таквим мислима сам ишао кући. Код Думине кафане ми се придружи и Божа, и он потврди све оно што се „чује“ и „говори“ горе по вароши, и подели бојазан, да ће се моћи поново сузбити сила од пола милиона.

4 је сата по подне. Пуцњава беше мало престала, а сад поче све јача и све се више чује тешка артиљерија. Одох опет у Одбор и вратих се. Пуцњава мало ослаби. Али увече таман вечерасмо и полегасмо а оно поче поново и траја мало јаче од сата па престаде. И онда смо спавали на миру до у јутру.

23 окт. четвртак. Јутро лепо с помало ветра. Али опет одох у Одбор. Из Одбора одем кући и одем у кварт, да пријавим нашу функцију. Вздан прође без пуцњаве. Увече дође Божа па донесе вест, да су Аустријанци на Шапцу страшно потучени, страшније него и први и други пут, али битка није још

свршена. Ноћу је само око три сата било мало топовске пуцњаве на Град или наши с Града на њих, или обоје.

Данас су прорадити трамваји на пругама: Душанова—Н. Гробље, Теразије—Гробље, Теразије—Смед. Ђерам и Споменик Славија. Ох, радости наше, као да они неће пуцати на трамваје!... На послетку, нас је ово подсећало на мир и нормално стање, па смо му се и за то радовали...

24 окт. петак. Јутро мутно, облачно и ветровито. Прилоге почињемо од сутра! Дакле данас немам куд да идем. Боса ми заложи собу и седох да читам и ово запишем. Вазан мирно и долазише на разговор, а баба Живка с плачем што јој је син Милорад (Антула) интерниран у Мађарској.

Тек што у 10 полегасмо, а на Дунаву се чу пуцњава, и то прво пушчана, па онда почеше и топови. Донекле су долетали само куршуми, а после почеше и шрапнели. Ја сам устајао, да видим откуд ово и зашто је, па нисам могао да ухватим. Најпосле ми се учинило, да су наши хтели да маскирају намештање француских топова...

25 окт. субота. Јутро опет мутно, облачно и ветровито. Г-ђа Милева прича, да је чула од једног официра, да су оно ноћас Аустријанци покушавали прелаз на Кеју. Кума била на Гробљу, па чула да су ноћас они намештали мине на Дунаву, па им ветар није дао. Госпа Ружа нашла јутрос куршум пред својим вратима. Прошле ноћи ударила је граната у Кузмановићеву кућу и пред кафаном „Албанијом“ у Коларчевој улици, у Трговачки Суд, код Реалке, у кварт Дорћолски, кафану „Златибор“ и многе куће у Душановој улици.

Ово је све од прошле ноћи. А данас нема шта да се забележи.

26 окт. недеља. Пре подне ни данас се не чу ништа. У $3^1/_2$ после подне цоче монитор од Земуна да кашље, али меци његови не падају овамо нити се чује где падају. Или се не распрскавају, или падају далеко тамо на Чукарицу и на Аду Циганлију, па се не чују. А увече чусмо да су падали испод Варошке Болнице и Ботаничке Баште — мисле да су гађали Карабурму (француски топ) па нису могли да добаце. Пред Зору опет иста борба и пушчана и топовска. Лулка опет устајала и облачила се.

27 окт. понедељак. У јутру рано дођоше и Кума и Нада, да идемо да купимо прилоге. И обиђосмо целу Душанову улицу

и свраћасмо где је год кога било и скуписмо једва 33 динара у новцу и од прилике толико и у стварима.

Данас прође и дан и ноћ без пуцњаве. Госпа Милева вели: „Нестало Швабама муниције“...

28 окт. уторак. Данас обиђосмо Страхинића Бана и Јованову улицу и прошли смо нешто боље него јуче у Душановој. Поговара се да су Аустријанци прешли код Смедерева и неки додају: и узели Смедерево и надиру Младеновцу, да пресеку одступницу нашој ваљевској војсци, која одступа од Дрине.... Под овако тешким утисцима пред вече изиђем горе у варош, да се видим с ким год и чујем штогод. И срећом, нађем се с једним пријатељем, који је имао тазе презбиро у џепу: да су *Аустријанци страшно потучени на Смедереву и пребачени преко Дунава....* Значи дакле, да су били заиста прешли!

Данас је можда једна једина граната пала на Београд, и то на Врачару у Немањиној улици код „Црне Мачке“ и убила једног жандарма. И ноћас мир.

29 окт. среда. Дође Кума и Нада, те обиђосмо Јевремову и Симину ул. Сад смо тек видели шта је рушевина у нашем крају. Нема куће неповређене. И оне, као и људи у рату: неког однесе, неког само начне, а неког поштеди сасвим. Док смо ми обилазили профијукаше 2—3 гранате преко нас и ми се згледасмо, а моје даме и дадоше на знање, да би воледе да су сад код куће, али јуначки продужисмо до подне. После смо сазнали, да су ове пале чак горе код Цветног Трга и ранилe тројицу. После су и наши с Града почели да им одговарају, а они опет на њих да пуцају, те се отвори мала канонада на Град и с Града. Али није дуго трајала. Пред вече се опет чули чешћи топовски пуцњеви, али нисмо могли погодити одакле. Зато смо се надали ноћас, а оно ноћас напротив не пуче ниједан топ.

30 окт. четвртак. Око 9 пођосмо у скупљање прилога. И обиђосмо нашу страну Скадарлије и нашу страну Луговићеве ул. и обе стране Краља Петра ул. до Душанове. Чим се вратисмо из скупљања прилога кући, сазнадосмо, да се на Крупњу води очајна борба и да се Врховна Команда наша из Ваљева преместила у *Крагујевац!*... Пред 5 почеше око нас усред вароши пушке! Шта је то?: Још се ми чудимо и питамо, а деца вичу: „Аероплан, код Думине кафане“! И док

сам ја изишао, он је већ био повише Мале Пиваре и изгуби се на тој страни и пушке престадоше овамо, али су пуцале тамо.

После подне цело није пуцало на Београд, али се чула страховита пуцњава горе, Обреновцу...

31 окт. петак. Јутро мутно. Дође један војник из Обреновца и прича, да је јуче више Обреновца на Сави била страшна битка. Аустријанци су опет продрли у Шабац а из Шапца сад надиру низа Саву, па их наши дочекали, жестоко потукли и заробили око 20.000. И данас доносише прилоге за сиромашне браниоце Београда. У новинама ништа с нашег бојишта. Нагађамо, да није добро. Ево је већ 1 сат после подне, и још нема „Правде“ и „Политике“. Извесно је имала цензура посла. А то значи, да су јавиле штогод с бојног поља, а то није добро, па полиција не допушта да се шире „обеспокојавајући гласови“. Око 2 изиђе „Правда“ и у њој чланак: „На граници Отаџбине: како смо се борили и уморили, али како још имамо да се боримо, јер је моћнији непријатељ са свом жестином...“

Већ је 4 а „Политике“ још нема! Још се више правдају нагађања о недаћи нашој... Много се нешто крије; а добро се никад не крије... Тестини синоћ одоше сви, и без њих нам нешто празно, јер смо свако вече били заједно.

Ето тако ми завршисмо и четврти месец овога неравнога рата истина без Аустријанаца у Београду, али с Аустријанцима у Крупњу, Лозници, Шапцу и целој Мачви...

Улазимо у пети, најнесрећнији а за тим и најсрећнији месец.

1 нов. субота. Ваздан мутно и ваздан мирно, без икакве пуцњаве, па и ноћу. Увече се видело као севање муња на западу, а мени се чинило да то нису муње него наши топови на Дебрцу...

2. нов. недеља. Данас од раног јутра најјача киша. Пре подне се чуо само понеки топ, а после подне мало чешће, али све њихови на Град. Тако и ноћас.

3 нов. понедељак. Јутро јединствено а за њим прави летњи дан. Изиђох да примим и моју и Јулкину пензију. Па и ако је био већ трећи дан примања опет је било толико света, да сам нашао за добро, да мало прошетам улицом Милоша Великог до Америчког Посланства и свршим тамо шеки посао, па дођем доцније. Уз пут сам слушао грдну пуцњаву горе, уза Саву.

Свет је застајао те слушао. Чинило му се, да се све више примиче Београду... Уз пут налазио сам се с многима и разговарао разуме се о ситуацији нашој на бојишту, а нарочито у Београду. Наравно, да смо готово сви налазили једногласно да је она веома мучна, да не кажемо очајна. Многи говоре (само у поверењу), да Аустријанци од Шапца иду низа Саву Београду, да су већ стигли до Обреновца, да сад наваљују даље низа Саву, и да се већ на Умци и у Остружници у велико чује борба. Према данашњим извештајима с бојишта, наравно усменим, многи се боје и да ноће у Београду а камо ли да остану даље.

Данашњи коминике Врховне Команде каже: „Услед велике бројне надмоћности, којом је непријатељ продро у нашу земљу, наше се трупе постепено повлаче, да би примиле битку под што повољнијим приликама". (И онда се рођа, која је места све напустила наша војска — таман до Ваљева!...)

Ноћас до 3 сата било је мирно. А после три пуцали су на Град и опет тамо на Саву, али смо ми на дунавској страни мирно спавали.

4 нов. уторак. Данас у извештају Врх. Команде каже се овако: „Сви наређени покрети наших трупа извршени су у току 1 и 2 нов. у највећем реду. Морал наших трупа одличан. Будући развоји наших операција могу се очекивати с пуним поуздањем".

И све новине место тачнијих извештаја, позивају публику на веру, наду и стрпљење... Послушали смо их и мирно вечерали и по вечери се разговарали и забављали као да није ратно стање.

5 нов. среда. Направио сам по два списка: један за новац, а један за прилоге у стварима, па ће по један да остане у Одбору, а други потписан они врате нама. Свуда смо ми давали признанице с нашим потписима, а сад је ово нама општа признаница, да смо ми све прилоге предали. И дођоше кола из Станице и однех све, те предадох и ствари. Ни данас није било борбе, а у вече, кад смо хтели да легнемо, пуче неколико њиних на Град. У новинама све с туђих бојишта, а нама криво што нема ништа с нашега, него прича ко како хоће.

6 нов. четвртак. Излазио сам и данас, али се није чула никаква пуцњава, док сам био горе, али кад дођох до Васине улице пуче један од Земуна и граната паде негде испод Велике

Пијаце. Док ја дођох до Класне Лутрије, падоше још 3—4 од Пијаце па до Позоришне ул. А један ми рече, да једна паде и на Електричну Централу. Мало ниже сретнем Ж. и он ми рече: да су борбе биле на Колубари и они су били прешли на ову, десну, страну, и борбе су биле на Дражевцу и у Конатицама. Оно су се с Мислођина чули ономад онолико топови, кад сам ја мислио с Дебрца. *Ваљево је евакуисано*...

Ево данашњег извештаја:

„У току 3 и 4 Нов. наша заштитна одељења повукла су се *с* линије Ваљево—Уб и том приликом се потпуно евакуисала. Непријатељ је покушао да узнемири наше покрете, али су његови покушаји осујећени снажном и прецизном ватром наше артиљерије, која је одлично вршила свој задатак...

До подне хладно, а после подне поче и снег и по брдима обеле. Како нам је време споља тако нам је хладно и суморно и унутра у души. Јер су све вести и причања усмена наглашавала озбиљност ситуације. Један војник причао, да је изгубљен и Лазаревац и Аранђеловац и да се сад евакуише и Крагујевац!... Сву ноћ киша са снегом и густа помрчина. За дуго нисам заспао, бринући још шта ћу да радим?...

7 нов. петак. Освану ужасна киша са снегом. Ми у соби и у постељи озебли! А како ли је нашима на пољу! А како ли је Швабама! Таман се ми згрејасмо и дођосмо до кафе, а упаде у кујну г-ђа Милева с пијаце и вели: Не бојте се, добро је! Швабе потучене. Штурм им зашао за леђа и отео око двеста топова!... Дође Живко; и он то потврди. И вели, да Швабе није победила наша војска, него наши инжињери - својим нерадом. Јер су се Швабе просто давиле у блату по нашим путевима..... Увече опет добри гласови: Како се Швабе даве по мачванском, тамнавском и колубарском блату и како су наши начелници колубарски и ваљевски још у Мионици а београдски у Лазаревцу.

Увече између 7 и 8 опет се чу неколико топова, по свој прилици њихови на Град.

8 нов. субота. Св. Аранђео. Јутро лепо: изведрило се и разчистило се, само ужасно хладно. Прво јутро мрзло. Цело пре подне чуше се топови озго од Обреновца. У „Пијемонту“ има ово с наших бојишта: „У току 5 нов. непријатељски напади на наше положаје југо-западно од Лазаревца одбијени су нашом артиљеријом и противнападом наше пешадије. Исто

тако наше трупе су потукле код села Брајковића, на путу Ваљево -Косјерић једну непријатељску колону и нагнале је да се повуче у нереду. А у „Политици“ ово: „Има већ 15 дана како је нашим трупама наређено повлачење из стратегиских разлога на положаје на којима се данас налазе. Повлачење је извршено у највећем реду и по напред утврђеном плану. Том приликом није било никакве веће борбе, али је било неколико озбиљних местимичних сукоба, нпр. код Парашнице, Курјачице, Мишара и Левремовца, Смедерева, Бајине Баште, Уба и Стублина. При овим сукобима Аустријанци су увек били одбијани с огромним губицима. Ни у једном случају, сем једино код коте 708 на Гучеву, Аустријанци нису успели отети наше позиције, које се на супрот свима фактима представљају у аустриским извештајима као незаузимљиве због многих и од дугих година подигнутих утврђења. Аустријанци су наша утврђења заузимали тек онда, када смо их ми евакуисали..... „Бомбардовање Београда још траје“.

Данас после подне између 3 и 4 отвори се право бомбардовање, какво поодавно нисмо имали. Наши Французи с Карабурме опазили неко кретање око Земуна, да ли на води или горе на брду, не знамо, тек они су прво заподели кавгу. У том су и они с монитора стали одговарати. Али они нису могли добацити до њих, него су њихови меци падали овамо много ближе. Једва да су добацивали до Кланице. Иначе су све падале овамо ближе на саму варош. Неке су падале и у Видинску ул. око Мале Пиваре. А највише их је падало у оно ново предграђе од Видинске и Милетине улице па овамо Дунаву до Кланичне пруге. Ми истрчасмо на улицу да гледамо а преко нас прелећу и наше и њихове, које у близини и експлодирају и свет отуда бежи и трчи као избезумљен и неки се не зауставе чак до Ташмајдана... Ово је потрајало све до 10 увече, па је после било мирно целе ноћи.

9 нов. недеља. Јутро суво, али хладно, спремно за снег. Не чује се никаква пуцњава. У новинама („Пијемонту“) извештај још од *6 нов.*: „Непријатељ је нападао на фронту Шопић Ушће—Љиг. Његов је напад нарочито био снажан на југо-западу од Лазаревца. Непријатељев је напад трајао целог дана. При том непријатељ је развио снагу више од једне дивизије. После упорне борбе непријатељ је бачен назад с огромним губитком...“

После подне чуо се само по неки топовски пуцањ око Београда, и то, чинило нам се, с монитора.

10 нов. понедељак. Јутро лепо. Обучем се и изиђем да свршим неке послове по вароши. Свуда чујем да је на Колубари добро: има много и плена и заробљеника. У повратку ударим преко пијаце, да узмем воћа. И док сам ја узимао, прозуја их 3-4 од Земуна тамо Палилули. А док сам дошао до куће, прозуја их и паде у дну Позоришне улице, Скадарске и око Мале Пиваре још десетак. Мало после сазнам, да је 5-6 граната ударило у саму Пивару. Али ова пуцњава траја до $1^1/_2$ после подне. А вече и ноћ прођоше потпуно на миру.

11 нов. уторак. Јутро мутно и хладно; промичу крупне паљице снега, а у бурићима лед с прста дебео. Леди се и просута вода по дворишту. И данас пуца монитор, али гађа тамо Саву, а у 4 престаде и тамо. А после подне, око 2—3 сата поздравише 4—5 граната и наш крај.

На Колубари непрестано добро. Г. Теста чуо, да смо већ повратили и Ваљево, Уб, Обреновац и Пећску!.... Број заробљеника порастао на 16.000. У току 9 т. м. продужене су борбе на линији Лазаревац—Мионица. Наше трупе северно од Мионице бациле су непријатеља назад. Том приликом заробљено је 3 официра и 136 војника и заплењено 2 митраљеза. На осталим фронтовима није се десило ништа значајније.

13 нов. четвртак. Јутро мутно и хладно, и снег обелео. И данас смо ишли за прилоге. У новинама овај извештај: „У току *10 нов.* водиле су се борбе око Рогачице с омањим деловима непријатељевим. На фронту Лазаревац—Мионица на нашем левом крилу у борбама овога дана, одржали смо своје положаје и делимичним испадом наших трупа непријатељ је натеран на повлачење у нереду. Овом приликом заробили смо доста непријатељских војника. Југо-западно од Лазаревца непријатељ је учинио неколико напада, који су сви одбијени...“

Данас се не чује никаква пуцњава. Данашњи дан да засладимо овим извештајем, што га је добио г. Ђ. Радојловић члан управе Др. Црв. Крста од свога брата Милоша (из Крагујевца): „Прекинух боловање и одох да с херојима, соколима и орловима шумадиским присуствујем спуштању Аустрије у гроб њен на Колубари...“

Сви извештаји казују, да се очајан бој бије на Колубари.

14 нов. петак. Јутро мрзло. Ратни билетен врло мршав и то чак од 11 ов. м. А од 11 до данас Швабе су могле узети

целу западну Србију и доћи до Београда После подне од 2—3 у размаку од по 10 минута до четврт сата прозанатили су мало монитори, колико да нам се окажу да су још ту...

Увече смо седели после вечере, али се нисмо забављали него смо се вајкали шта да радимо!?... Јер нам ситуација не изгледа добра...

15 нов. субота. Данас је „Политика“ донела овај ратни билетен:

„У току 12 нов. водили су се озбиљни бојеви на линији Лазаревац - Маљен(!). На крајњем левом крилу услед велике бројне надмоћности непријатељеве наше су се трупе повукле на прву позадну одбранбену линију. У центру имали смо успеха одбивши све непријатељске нападе и одбацивши непријатеља назад. Код Лазаревца после вишедневних борби на предњим положајима југо-западно од Лазаревца наше су се трупе повукле на главну линију одбране. На десном крилу водили су се упорни бојеви, у којима смо имали успеха. Услед појаве јаких непријатељских снага са севера и северо-запада наше трупе с линије Косјерић- Бајина Башта Мокра Гора повукле су се на повољније положаје. 12 нов. око 5 сати пре подне(?) један извиднички непријатељски чамац зауставио се на ушћу Колубаре. Из њега се искрцало 2 официра и 6 морнара(!) Једно наше одељење смело је напало ову непријатељску групу и заробило 1 официра и 2 морнара, остало побило и чамац бомбама уништило. Аустриски губици на нашем фронту (по тел. „Трибуни“) до 19 окт. износе: мртвих 38.000 војника и 791 официра; рањених 90.000 војника и 2.219 официра: нестало 17.000 војника и 118 офацира. Свега: *148.000*“... Дакле и до Маљена, и у центру фронт се повлачи на повољније положаје назад на последњој одбранбеној линији, и напуштена цела одбранбена линија Косјерић Мокра Гора, и један чамац чини неки успех и у извештају Врх. Команде излазе несигурни подаци талијанске „Трибуне“, да нас охрабри, како је већ пола ако не више од пола аустриске војске уништено!!!... У истини овај нас је извештај више уплашио и ожалостио него охрабрио. Значи наша се војска повлачи на целом фронту. Није то све из „стратегиских разлога“, и није то све обично „повлачење“. Изгледа да ми више немамо војске... Па каква судба онда чека Београд, а каква нас у њему?!...

Шта да радимо?!...

Ноћу не пуца, али ми опет нисмо спавали од бриге, шта да радимо: да ли да идемо и куда. Да бежимо?!...

16 нов. недеља. Пораним и одем прво у Одбор за кола, те да однесем и предам и остатак скупљених ствари. У повратку узмем „Политику". У њој данас готово још неповољнији извештај Врх. Команде:

„У току 13 нов. водили су се бојеви на десној обали и Љига и Палешке реке. Овога дана бојеви су се завршили успешно по нас. Код Конатица(!) продужена(!) је борба, у којој су се наше трупе врло храбро држале. Непријатељ није имао никаква успеха на тој страни. Покушај непријатељев код ушћа Колубаре да пребаци једну чету завршио се катастрофом. Чета је уништена, а један мали одред је заробљен. Наша јуначка војска у току овога дана заузела је одређене јој нове положаје (у позадини). На осталим фронтовима није се десило ништа значајније".

Док сам дошао до куће, чух да је пало *Ужице* и да су Швабе дошле *до Пожеге.* Да је *пао и Лазаревац*, и да се сад *исељава и Аранђеловац и Младеновац.* Мало после сврати и г. Гл. и рече ми: да је г. Ск. поручио оним својим рођакама, да је ситуација врло озбиљна и да се спреме да иду. Увече и Божа потврди ово и рече, да је наређено свима пореским одељењима окр. б. да се спакују и пошљу књиге и акта у позадину, а они да чекају, па кад пође војска, онда и они с њом да пођу.

С таквим вестима и под таквим утисцима замркосмо уочи *фаталнога понедеоника 17 нов. 1914.*

17 нов. понедељак. Зато баш што смо полегали с оваким мислима и нерасположењем, те дуго нисмо заспали, ми смо се ујутру и нешто мало може бити успавали. Око 7 улеће у нашу собу комшика Госпа Ружа и, сва узбуђена, готово поплашена, каже:

— Ви још спавате! А на пољу несрећа велика!...

— Шта је? Шта је, Госпа Ружо, казујте!?... почеше питања једно преко другога. А она продужи:

— Па војска из Града још ноћас отишла. Јавио јој један рођак.. А и полиција јутрос отишла! Мало пре одоше последњи жандарми са свом ратном опремом, и сад нигде ни једног ни у кварту ни по улицама... Одоше они сви, а ми остасмо, па што нам Бог да! Шта да радимо?!... Ево, улицама трчи свет и кука као без главе.,.

Дотле сам се ја већ био обукао и истрчим на улицу. Доиста свима улицама свет није ишао него трчао управо као без главе. Било је и необучених, онако како је био спавао и устао из постеље. За највеће сажаљење биле су мајке са ситном децом. Оне су већ мислиле, да су изгубљене и оне и деца њихова. И само су из гласа кукале и грлиле и љубиле своју децу. Па у моменту потрче, а не знају куд, као ћурка кад је неко удари по глави или кокошка кад је не докољу: па се онда инстиктивно врате својој деци и продуже кукњаву. Жао ми је било и по неког старца, који би хтео да иде некуд, да бежи, а не може. Деца већ ништа и не знају. Она виде око себе нешто необично, неку необичну ужурбаност и престрављеност. Никад нису своје старије видели у таквом расположењу. Али верују, да је све то што они чине за добро њихово, и слушају...

И ако сам на сваком кораку имао шта да видим, ја опет похитах у кварт, који ми је најближи. И доиста, тамо не нађем нити каквога дежурнога, нити какву год објаву; а ствари остављене све, ни акта ни књиге нису све изнесене. Постеље стоје онако како су жандарми спавали, па се извукли. Хајде што не стигоше да их наместе, него како се не сетише да ћебад понесу! Они појма немају колико ће им она требати на првом конаку!... Развалине... Пођем горе у Главну Полицију. Један ми још уз пут рече, да нема никога ни тамо, да су сви побегли још ноћас, али ја сам хтео да видим својим очима. И уђем и згранух се: сва врата отворена, све остављено онако како је било, кад су чиновници и жандарми били. На неким столовима беху шоље с црном кафом још непопивеном! Ово се просто побегло. А камо бар дежурнога на телефону, те да нас извештава, ако не о кретању непријатељевом, а оно барем о возовима: има ли их још и докле ће их бити? Да је кога год било, да овоме јадном заосталом свету даје директиву какву, сто пута би му лакше било. Овако они побегли и склонили се, а шта их се тиче остали свет, ово јадно грађанство?! А умели су да кажњавају сваког који би штогод чуо па причао!... Од свих после могли сте чути такво резоновање и такву осуду представника наше власти, у толико пре, што су они до јуче били брло ревносни у хватању и кажњавању оних, који „проносе обеспокојавајуће гласове“, а врло штедљиви у издавању објава онима, који су хтели да иду из Београда.

Из Гл. Полиције одем у Црвени Крст г. Радојловићу, те се један другом изјадамо. И он потврди, да је отишла и војска и полиција, а, помислите, вели, ни мени ништа нису јавили; а оставили оволики мал овде! Шта ја да радим с овим! Ово је требало све изнети и однети. Тим пре што ово све треба нашој војсци... Ово ће све непријатељ да разграби...

Запитасмо се да ли је когод остао барем у Општини; јер г. Радојловић беше чуо, да су и ноћас, по одласку војске и полиције, извршене грдне крађе (а шта ли ће тек бити идућих ноћи?! И он написа једно писмо, које потписасмо обојица и запитасмо има ли кога у Општини, ко ће водити бригу о безбедности заосталога грађанства. И врло брзо добисмо одговор, да су председник, секретар и благајник и неки кметови и одборници отишли, а да су остала само два кмета и један одборник и да ће они с изабраним одбором преузети управу над заосталим грађанством и дочекати непријатеља.

Међутим пренеражено и запрепашћено грађанство већ се било искупило на збор у два места: у самој општини (у Осн. Школи на Савинцу и у гостионици „Руски Цар" у Кнез-Михаиловој улици, да се договори, шта да ради у овој најтежој ситуацији? И на оба места изабрали по један привремени одбор, не знајући једни за друге. Кад се сазнало у општини и за овај други, онда су позвали обадва у седницу за после подне. На тој седници се најпре саставе оба одбора у један, у који узеше и г. Радојловића и мене, па се онда приступи брзи како да се очува лична и имовна безбедност грађана, и како да се исхрани сиротиња[1]) и да дочека непријатеља?...

[1]) Све даље податке читалац ће наћи у мојој књижици **Трагични Дани Београда** — *белешке из шринаесшодневне владавине аусшриске од 19 нов. — 2 дек. 1914.* Ово су као што се види, поједине белешке, штампане прво у листу „Пијемонту", где су веома радо читане, па су после уређене и одштампане у засебну књижицу под горњим именом. Њу су Аустријанци при другом улазу конфисковали и спалили, а писца отерали у Нежидер, те је читаоци не могу данас добити. Али ја се уздам да ће ускоро бити могућности да је поново штампамо. А све време *после овога* о животу до другог упада, о заузећу Србије, и о животу у окупираној Србији до Ослобођења, читаоци ће наћи у његовом већем засебном спису: *Трагични Дани* **Србије** — *белешке из шрогодишње владавине аусшриске 1915—1918.* које ће ускоро бити штампане као посебна књига.

С тога овде прекидамо. Јер је и тако овај чланак прешао свој одређени обим.

ЦРКВА СВЕТЕ МАРИЈЕ ОД ОТОКА У СОЛИНУ.

— ЗАДУЖБИНА ХРВАТСКЕ КРАЉИЦЕ ЈЕЛЕНЕ. —

У 1898 години откопане су рушевине једне цркве на острву (отоку) у реци Јадру, код Солина, рушевине које је доцније проучио Г. Фране Булић.[1]) Резултат његова проучавања, у колико се тиче облика саме грађевине, састоји се, у главном, у овоме:

„Црква Св. Марије од Отока... је мала базилика на три лађе, одељене међу собом са четворокутним ступцима, којих има по три са сваке стране..., а свршава се полукружном абсидом... Периметрални зидови старохрватске цркве нису били свагђе очувани, али се ипак нашао свагђе подзидак правих зидова... Према сваком ступцу (т. ј. на унутрашњој страни дужних зидова) био је контрфорт или четворокутна лезена... Дужина цркве од абсиде до врата износи 11 м. Абсида има 1,20 м. удубљине, а њезина тетива износи 2,40 м. До ове абсиде, на десну гледаоца, у периметралном зиду, а према десним ступцима има мали издубак као посве мала абсида. Таковому издубку с друге стране нема трага... Сва је прилика да је над ступцима b, c, d, e, ближим абсиди била конична куба... т. ј. црква је била на три брода и унакрст попречном средишњом чуњастом кубом. Стил је овај био владајући за оно доба у Далмацији. Куба конична није се извана видила, него је била обла. Базилика има само једна врата т. ј. она што воде у главну средњу лађу... Испред лађа наше базилике има (II) нартекс... Испред нартекса била је опет друга просторија, по прилици исто тако велика као и прва, а то је атријум (III). Лијево на подзидку у правцу оси базилике лежао је саркофаг краљице Јелене (CD) лицем написа окренут према абсиди цркве“.

[1]) Vjesnik hrvatskog arheološkog društva N. S. sv. V (1901), стр. 201 и даље.

„И испред атрија била је просторија нешто већа него ли двије описане... На десну било... је... место... ваљда за крстионицу..., а лијево била је просторија нешто већа... Сва је прилика да је овђе био звоник“.

Око цркве нађени су остаци других зграда које Г. Булић сматра као остатке манастирских зграда.

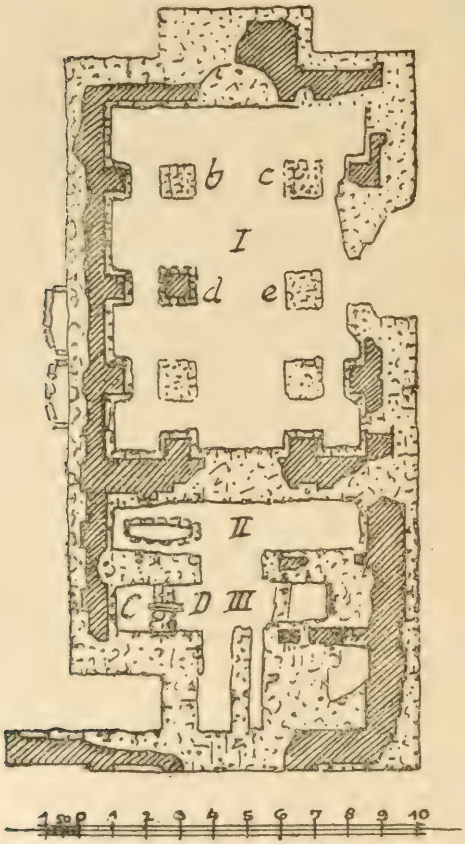

Сл. 1. — Ископани остаци цркве Св. Госпе од Отока у Солину.

То је све што је Г. Булић рекао о грађевини цркве (сл. 1.) чије су рушевине откопане на поменутом острву. Исти распоред простора и њихове називе усвојио је, уз нека погрешна тумачења, и Dr Лука Јелић,[1]) познати испиталац средњевековних уметничких споменика у Далмацији. Ugo Monneret de Villard[2]) је такође усвојио, без икакве резерве, резултат Г. Булићева испитивања, грешећи, притом, у подацима о хрватским владаоцима и у хронологији. — Други испитиваоци, у колико знамо, нису обратили пажњу на рушевине ове цркве, и ако оне то заслужују у највећој мери као што ћемо одмах видети. Ну пре него што пређемо на проучавање самих рушевина, потребно је рећи неколико речи и о натпису на саркофагу, нађеном у рушевинама, како бисмо навели све податке потребне за наше проучавање.

[1]) Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, Supplemento al „Bulletino d'archeologia e storia Dalmata“, anno XXXV (1912), стр. 100.

[2]) L'architettura romanica in Dalmazia, Milano, 1910, стр. 31.

Црква Св. Марије од Отока спомиње се често у докукументима из доба хрватске народне династије. Али је за нас најважнији спомен ове цркве у Historia Salonitana, делу сплетског архиђакона Томе. Тома вели да је ту цркву сазидала „нека краљица Јелена“ („quedam Helena regina“). Црква Св. Марије од Отока и црква Св. Стефана биле су „обзиром на краљевске гробнице, што се у њима налажаху, изручене некојим редовницима који су у њима обављали службу божју.“[1])

Томин податак о нашој цркви потврђен је натписом на саркофагу који у преводу гласи: „У овом гробу почива Јелена, службеница божја, жена краља Михајла, а мајка краља Стефана... Дне 8 октобра умре у миру, а овде би сахрањена... 976 године... 10 марта...“[2])

При проучавању једне грађевине, а нарочито при проучавању једне средњевековне цркве у Далмацији, морамо бити нарочито опрезни и не смемо превидети ниједну појаву на њој, па ма како безначајна изгледала. Сем тога, од публиковања Г. Булићева чланка прошло је, до данас, пуних 20 година. За то време наука је напредовала и пружила нам нове податке за познавање како појединих споменика, тако и читавих група споменика. С тога је потребно проучити и нашу цркву у светлости нових научних резултата. Уз то се не смеју губити из вида ни остали споменици исте врсте у даној области и времену. Само тако моћи ће се добро проучити сваки споменик или група споменика из извесне области и периода.

Г. Булићу, и ако вредном, заслужном и признатом испитиваоцу старих споменика у Далмацији, нису, у времену његова проучавања наше цркве, били познати научни резултати који су, тако рећи, тековина наших дана. Примењујући ове резултате на наш споменик радујемо се што ћемо, бар у неколико, допринети бољем познавању старих хрватских споменика и цивилизације.

Од далматинских цркава овога типа Г. Булић наводи[3]) само негдашњу цркву Св. Еуфимије, затим цркву Св. Николе

[1]) Vjesnik, N. S. sv. V. стр. 211. — Vjesnik, N. S. sv. XIII, стр. 54.

[2]) Г. Булића читање и превод овог натписа у Vjesnik-у N. S. sv. V. стр. 220 покушао је Г. Фердо Шишић да исправи и попуни, упор. Vjesnik, N. S. sv. XIII (1913—1914), стр. 53.

[3]) Vjesnik, N. S. sv. V, стр. 204.

у Велом Варошу — обе из 1069 године и обе у Сњету — и, најзад, цркву Св. Варваре у Трогиру. Прве две цркве припадају, одиста, истом типу и варијетету којем припада и црква Св. Марије од Отока; али Св. Варвара у Трогиру припада сасвим другом типу цркава, те се с тога не може упоређивати с црквама типа нашег споменика.

Напротив, истог су типа и варијетета, као и црква Св. Марије од Отока, још и црква Св. Ловре, у Задру, која се и у доцније дозиданим деловима слаже с њом, затим црква Св. Недеље у Задру и црква Св. Духа, у Шкрипу, на острву Брачу.

Све ове цркве су типа тробродне оријенталне базилике са слепим средњим бродом и с куполом на њему.[1]) Из унутрашњости Балканског Полуострва G. Millet наводи, као цркву овога типа, цркву Св. Софије у Охриду, сазидану у другој четврти XI века.[2]) Према томе и овај једини примерак овога типа из унутрашњости Балканског Полуострва млађи је од најстаријих примерака истога типа цркава у Далмацији. Црква Св. Ловре у Задру помиње се, у једном тестаменту, још у 918 години. Црква Св. Софије млађа је и од цркве Св. Марије од Отока која је морала постојати у 976 години, када је у њој сахрањена краљица Јелена.

Овај хронолошки однос између охридске цркве Св. Софије и најстаријих цркава истог типа и варијетета у Далмацији важан је у погледу на решење питања: којим је путем овај оријентални тип цркава доспео у Далмацију? Сухоземни пут је, изгледа, за сада, у колико познајемо споменике, искључен. Напротив, поуздан примерак једнобродне оријенталне базилике из Sant' Angelo, на брегу Raparo у Базиликати,[3]) доказује довољно убедљиво да су ови оријенталски типови цркава доспевали и у Јужну Италију, као и у Далмацију, морем с Истока додирујући или обилазећи посредне етапе у Грчкој, на Криту и на Кипру.[4]) У другом правцу типови оријенталних базилика доспевали су чак у центар Француске. Међутим, ваља нарочито истаћи факат да G. Millet не наводи ни једну цркву из Италије овог типа далматинских цркава којем припада и наш

[1]) Упореди о овом типу цркава Gabrlel Millet, l'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, E. Leroux, 1916. стр. 40.

[2]) École grecque, стр. 41.

[3]) École grecque, стр. 47.

[4]) École grecque, стр. 40 и даље.

споменик, да бисмо показали да нису све уметничке тековине доспеле у Далмацију преко Италије, како то воле да тврде талијански научници. Сам овај факат довољна је опомена за што већу опрезност при истраживању порекла облика наше цркве.

Г. Булић, видели смо, тврди, на основу очуваних података, да је црква Св. Марије од Отока имала, поред правог храма (наоса) или цркве у ужем смислу, још нартекс (II), затим атријум (III) и, најпосле, једну просторију која је, како Г. Булић мисли, на јужном крају садржавала, ваљда, крстионицу, а на њеном северном крају био је звоник. Он је, по свој прилици, мислио да има довољно разлога за овакво своје тврђење, јер се само тако може објаснити и план основе ове цркве који ми, не налазећи се више пред оригиналним зидовима in situ, не бисмо могли критиковати. Али се тај снимак, у садашњем облику (сл. 1), не може усвојити из више разлога. Пре свега је чудновато да у храму (наосу) скоро и нема никаквих остатака од других, сем конструктивно неопходних зидова. Исти је случај и у Булићеву т. зв. нартексу (II); али у атријуму (III) и у крајњој, западној, просторији остаци зидова постају све замршенији и неразумљивији. Немогуће је, дакле, да су сви ти зидови, чије остатке налазимо на плану Г. Булића, постојали истовремено. Г. Булић није одгогорио на то питање, нити се, бар у комбинацији, постарао издвојити старије од млађих зидова. Да је такав случај морао постојати најбоље нам сведочи положај саркофага у атријуму (III) како га описује Г. Булић. То нам је и дало повода да, најпре, посумњамо у тачност снимка основе, а да затим, извршимо реконструкцију првобитног распореда простора у овој грађевини како то представља сл. 2.

Г. Булић вели да је саркофаг, дужином својом, био оријентован у правцу осовине цркве и да се налазио у атријуму (III). Да бисмо могли проценити да ли је такав положај саркофага у овом простору могућан или не, потребно би нам било знати тачне мере саркофага и простора у којем се налазио. Мере простора дате су нам на плану, али ми не знамо праве мере саркофага. Срећом, по написном пољу,[1]) у цртежу „грађевнога савјетника“ Ћирила Ивековића, можемо израчунати бар ширину саркофага. Она је износила 1,32 м. На Г. Бу-

[1]) Vjesnik, sv. V, стр. 213, сл. 141.

лићеву снимку основе „подзидак“ за саркофаг краљице Јелене није означен. На том је месту уцртан римски гроб (бр. 15), те се не даје поуздамо израчунати ни дужина саркофага, нити његова постамента. Морамо се, на жалост, задовољити само оном напоменом, у тексту, у којој се говори о „подзидку“ за саркофаг усвајајући, у исто време, и оријентацију саркофага како је замишља Г. Булић, вероватно, на основу неоспорних података у том погледу. Познајући, дакле, ширину саркофага, ми можемо само апроксимативно одредити његову дужину. С тога и претпостављамо да је саркофаг чија ширина износи 1,32 м., морао имати дужину бар око 2 м. Али чим будемо покушали да саркофаг ове дужине сместимо, у показаном правцу, у атријум, опазићемо одмах да је то немогуће, јер атријум, по плану основе, није био дужи од 1,75 м. Међутим, чак ако бисмо претпоставили, што се не може допустити, да је саркофаг био толико исто дугачак колико и широк, да бисмо га могли сместити уза западни зид атријума, то би остало, између њега и источног зида атријума празног простора од 0,43 м.

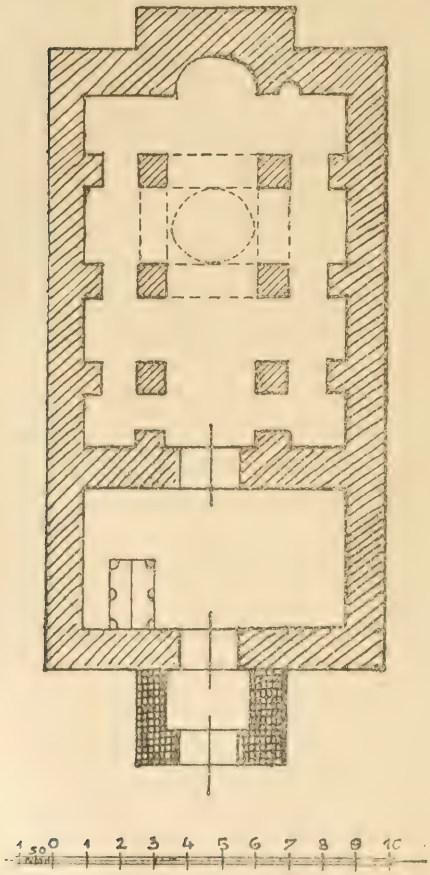

Сл. 2 — Реконструкција основе цркве Св. Марије од Отока.

одстојање на коме се не би могао читати натпис на саркофагу.

Искључујући, из наведених разлога, ову хипотезу, остаје нам само још та могућност да претпоставимо да, у времену, кад је постављен саркофаг у цркви, није било преградног

зида између атријума и нартекса, него да је постојао само један простор, — т. ј. нартекс. У томе нартексу, чија дужина износи једва 4,50 м., постављен је саркофаг од око 2 м. дужине, чији је натпис, на ужој страни, био лако приступачан и могао се читати. Заршетак тога натписа говори, донекле, у прилог овог објашњења, јер гласи: „Овамо погледавши, човјече, реци: Боже смилуј (јој) се души“. Натпис се, извесно, не би овако завршавао да није имао бити лако приступачан и видан.

Ми не можемо, на жалост, утврдити да ли је одиста било поузданог ослонца за уцртавање у план основе оног преградног зида између тзв. атријума и нартекса, али је, из показаних узрока, немогуће претпоставити сувремено постојање тога зида и саркофага. Немогуће нам је, даље, одредити ни то, да ли и на овом месту нису, у неком познијем времену, извршене извесне преправке. То је могао бар покушати једино онај који је откопавао ове рушевине и Г. Булић који их је проучио in siiu.

Извесно је, за сада, само толико да је, у 976 години, када је, у нартексу цркве Св. Марије од Отока, био положен саркофаг краљице Јелене, грађевина цркве имала прави храм (naos), цркву у ужем смислу, и нартекс. Ми верујемо да су храм и нартекс били првобитно пројектовани и да су били изведени истовремено. Ово су разлози за такво наше веровање.

Ми не сумњамо да је краљица Јелена саградила ову цркву да у њој буде сахрањена. Међутим, у времену којем припада ова црква, није било уобичајено да се сахрањује у самом храму, како је то био, по негде, а и у Далмацији, обичај у ранијим и доцнијим временима. У времену зидања ове цркве сахрањивало се у нарочито дозиданим просторима испред наоса. У том је циљу дозиђиван, у сличним случајевима, и нартекс или је он нарочито прошириван специјалним просторима. Типик иркве Космосотире у Цариграду, и ако нешто млађи од постанка наше цркве, најбоље илуструје овај обичај. У томе типику пише Исак Комнен (цар од 1057—1059 године, када се покалуђерио; умро 1061 године), да је у левом делу нартекса спремио један простор за свој гроб.[1])

[1]) École grecque, стр. 128.

Није, међутим, проста случајност да текст космосотирског типика, у овом случају, одговара положају саркофага краљице Јелене у нартексу наше цркве. Јер, да није постојала намера краљице Јелене да у овој цркви буде сахрањена, та црква не би имала ни нартекс који није неопходан саставни део црквa овог типа. G. Millet[1]) изрично тврди да, у Грчкој, једној од посредних етапа између Оријента и Далмације, нартекс немају ни пркве у облику базилике с куполом. Исти научник, испитујући узроке одсутности нартекса испред цркава многих предела, изрично вели: „Овај брзи преглед убедио нас је, дакле, да, на периферији византиске области, важност нартекса зависи од утицаја из Цариграда... Нартекс потпуно одвојен и различан од наоса, по преимућству је византиска одлика и, ако се буде хтело ићи чак до његова порекла, нартекс је одлика хеленистичког хришћанства коју је Цариград сачувао и још већма истакао.“[2])

Да ли је Millet-ов закључак тачан, да ли он налази потврде и на нашем споменику? То ће нам показати преглед политичких догађаја у Хрватској и на хрватском двору у времену зидања ове цркве.

Краљица Јелена била је жена хрватског краља Михајла Крешимира II који је владао од 949 до 969 године.[3]) Он је дошао на владу после грађанских ратова за време којих отпаде од Хрватске Босна која се придружи Србији, и далматински градови и острва која се повратише под власт византиског царства. Мало се, иначе, зна о владавини Михајла Крешимира II. Краљица Јелена била је и мајка краља Стефана Држислава који је владао од 969 до 995 године. За време владавине овога краља дешавали су се, на Истоку и у центру Балканског Полуострва, важни политички догађаји. На византиском престолу седео је, тада, цар Јован Цимиск, чији је наследник био Василије II који је имао да издржи ратове с бугарским царем Самуилом (980—1014 г.). Самуило је, упадпувши у Хрватску и Далмацију, пустошио све до Задра.

Г. Шишић мисли да постоје два узрока због којих Хрватска, овога пута, није пала под власт Бугарске. Прво с тога што се Хрватска, за време владавине Михајла Крешимира II

[1]) École grecque, стр. 120

[2]) École grecque, стр. 124.

[3]) Ferdo Šišić, Pregled povjesti hrvatskog naroda, Zagreb, 1920, стр. 111.

и његова сина Стефана Држислава, беше опоравила од злих последица грађанског рата, а друго с тога што је, тада, Хрватску помагало византиско царство које се налазило у непрекидном, четрдесетогодишњем рату са Самуилом. „У сврху, да се пријатељски и савезнички односи што јаче учврсте, царство је сада опет уступило у управу Стјепану Држиславу далматинске градове и отоке, као некоћ Томиславу, паче оно га обдари краљевским знаковима, то јест круном, жезлом, плаштем и златном јабуком, нашто би Стјепан Држислав окрунјен — први од хрватских владара — као краљ Хрватске и Далмације (око 988). Подједнако би одликован насловом царскога „епарха и патрицијa“.[1])

Али, ако Држислав није добио име Стеван тек при крунисању за краља, него ако је то његово крштено име, онда би нам и оно доказивало да су византиски утицаји нахрватском двору били јаки још и за владе краља Михајла Крешимира II. К. Јиречек[2]) пише: „Великомученик Стефан, који је због сличности свога имена с грчком речи круна важио као заштитник Цариградског Царства, јавља се у Далмацији међу црквеним именима.....“ Јиречек је навео овај факт као доказ за „вековне и непрекидне утицаје“ из Византије у епископијама Далмације и Истре.

Према свему овоме сме се закључити да су, на двору Михајла Крешимира II и његова сина Стефана Држислава, византиски утицаји били довољно јаки, ако нису потпуно преовлађивали. У то време, од 949 године, када је на хрватски престо дошао Михајло Крешимир II, па до 975 године, када је умрла краљица Јелена,[3]) пада и зидање цркве Св. Марије од Отока. Као дело, постало у времену византиских утицаја на хрватском двору, црква носи обележје тих утицаја у појави нартекса који је имао да прими у се гроб краљице Јелене. Отуда је јасно да мало пре наведено мишљење G. Millet-a о распрострањености нартекса и о узроку те његове распрострањености налази потврде и у овом специјалном случају. Самим тим утврђује се и факат да је ова црква, још од свога постанка, имала храм или наос и нартекс.

[1]) F. Šišić, pregled итд., стр. 113.
[2]) Историја Срба, Београд, 1911, стр. 165.
[3]) F. Šišić, pregled и т. д., стр. 111; Vjesnik, N. S. sv. XIII, стр. 53.

Нартекс је, вероватно, заузимао цео простор Г. Булићева нартекса (II) и атријума (III) као што то доказује положај саркофага краљице Јелене. Доцније, не знамо када, могле су настати промене и измене у распореду ових простора грађевине. Г. Булић, ослањајући се на једну забелешку из 1716 године, мисли да је Јеленина црква постојала све до упада Турака у Далмацију.[1]) Против тога мишљења изјаснио се Г. Ф. Шишић[2]) претпостављајући да су још Татари, у 1242 години, разлупали и опљачкали Јеленин саркофаг, када је и црква могла, бар делимично, страдати. Нама изгледа вероватније мишљење Г. Шишића.

Г. Булић тврди да се, испред нартекса и атријума, налазио, на западној страни цркве, звоник. Нађени темељи на овој страни цркве не би говорили против таквог мишљења (сл. 1). Али, претпостављајући да је звоник постојао, врло је важно, у хронолошком и типолошком погледу, правилно одговорити на питање, да ли је звоник био израђен у исто време, када су били израђени наос и нартекс, или је звоник тек доцније дозидан.

Допуштајући да је црква могла имати и призидани звоник ми се, пре свега, не можемо сложити с Г. Булићем у његову мишљењу, да се звоник налазио на левој страни од улаза у цркву. За такво мишљење нема никаквог поузданог ослонца, а нема ни темеља за потребни зид звоника испред северозападнога угла нартекса. Напротив, као што се види из распореда темеља на сл. 1 и из наше реконструкције у сл. 2, далеко је вероватније да је звоник био призидан на средини западне фасаде, и да је његово приземље служило као портик кроз који се улазило најпре у нартекс, а затим у саму цркву. Поврх тога, за нашу реконструкцију налазимо ослонац у распореду простора и положају звоника у црква Св. Спаса на врелу Цетине и „базилике“ у селу Жажвићу, цркава које су поуздано млађе од цркве Св. Марије од Отока, и које датирају из XI века.

Најпосле ваља нам покушати да одговоримо и на питање, да ли је звоник испред цркве Св. Марије од Отока био сазидан истовремено с храмом и нартексом, или је он тек доцније призидан?

[1]) Vjesnik, N. S. sv. V, стр. 214.
[2]) Vjesnik, N. S. sv. XIII, стр. 54.

Звоник поред црквa је, вели G. Millet,[1]) тековина латинске цркве, коју су оријенталци усвојили тек у XIII веку и доцније.

Звоници су познати, у Риму и у Француској, још у V веку.[2]) Њихов положај и однос према прквеној згради може бити разнолик. Међутим R. de Lasteyrie истиче да се звоник, нарочито у IX веку, поставља у средини западне фасаде и у том случају, приземље звоника служи као портик испред главних улазних врата цркве. Основа звоника је најчешће правоугаона, јер такав облик допушта лако везивање звоника са зградом цркве.

За призиђивање звоника уз цркву Св. Марије од Отока краљица Јелена није могла наћи узор у Цариграду у времену, када је зидала своју цркву. С тога ми не верујемо да је звоник био саграђен заједно с наосом и нартексом. Звоник је дозидан доцније, и као тековина западне цркве, он је поуздан доказ о утицајима са Запада на средњевековну архитектуру у Далмацији, као што је нартекс доказ о утицајима из Цариграда и, као што је, најпосле, сам облик цркве — тробродна базилика са слепим средњим бродом и куполом на њему — поуздан доказ о утицајима с Истока.

Овај црквени тип налазимо, у Далмацији, најраније на цркви Св. Ловре у Задру која датира из краја IX или првих година X века. Нартекс се појављује, у Далмацији, најраније на овој цркви Св. Марије од Отока, а најранија појава уз цркву призидана звоника није, у Далмацији, изгледа, старија од XI века.

Постоји још једно питање чије нас решење мора интересовати. Да ли су, на име, зидови нартекса на цркви Св. Марије од Отока достизали висину зидова наоса и били покривени једним заједничким кровом, као што је то био случај и на цркви св. Спаса на врелу Цетине; или су зидови нартекса били нижи и имали засебне кровове, те на тај начин и на спољашњости истицали разлику између главног и споредног дела цркве, као што је то случај и на српским средњевековним црквама, нпр. на Грачаници, Дечанима и т.д.?

[1]) École grecque, стр. 135.

[2]) R. de Lasteyrie, l'architecture religieuse en France à l'époque romane, Paris, éditeur A. Picard, 1912, стр. 382 и даље.

За онакав облик цркава с нартексом, какав налазимо и на цркви Св. Спаса на врелу Цетине, G. Millet[1]) вели да је то нов облик који се приближава изгледу једнобродне, дуге базилике, каква је била уобичајена на Западу. За објашњење појаве овог облика на средњевековним српским црквама G. Millet тражи, као и његови претходници, узроке у утицајима из Ломбардије превиђајући примере из Далмације, и ако је таква комбинација ових делова црквених грађевина могла бити изведена у Далмацији, можда, још у X веку, али извесно у XI веку, као што нам то доказује црква св. Спаса на врелу Цетине.

Г. Булића и остале испитиваоце интересовала је, сасвим оправдано, у првом реду садржина натписа на саркофагу краљице Јелене. Из претходних редова јасно је да се по облику саме грађевине и њених делова дају утврдити поуздани подаци о утицају из Цариграда на ондашњем хрватском двору. На тај начин добивено је још више података за познавање хрватске културе и цивилизације из доба хрватских краљева из народне династије.

Милоје М. Васић.

[1]) L'ancien art serbe, Paris, E. de Boccard, 1919, стр. 55, 75.

О МЛЕКАРСКОЈ ПРОИЗВОДЊИ

ПОМОЋУ КРАВЉЕГА МЛЕКА

— ЕКОНОМСКА РАЗМАТРАЊА С НАРОЧИТИМ ОБЗИРОМ НА ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ.

Изложио Д-р МИЛАН З. ВЛАЈИНАЦ

I. О производњи млека уопште.

Као код женки осталих сисара, тако је и код крава производња млека намењена првобитно искључиво исхрани подмлатка за прво доба његовога развитка. У колико су телад више расла и привикавала се поступно да „једу", т.ј. да уносе у себе оне врсте хране, које одговарају природи исхране говечета, утолико је лучење млека постајало све слабијим. Тако је долазило до природнога одлучивања телади од сисања, с којим је онда престајало и свако даље лучење млека код њихових матера све до поновног отељења. На тај начин, првобитна производња млека код крава није могла бити ни обилна ни дуготрајна, већ је и по количини и по времену била ограничена по правилу на ону најмању меру, која је неопходна за исхрану телади.

Ова првобитна улога крава одржала се је у неким земљама још и данас. Статистика Аргентине (велике републике у јужној Америци), нпр., разликује по попису од 1908. год. округло 12,825.900 „крава за приплод" (reproductrices) а само 2,163.000 „крава музара." Статистика Сједињених Држава Северне Америке, пак, показује, да је 1910 год. било округло 12,024.000 „других крава" за разлику од 20,025.000 „крава музара". А такав је случај, више или мање, и свугде тамо, где се краве сматрају и употребљавају једино за приплођавање и исхрану телади све дотле, док најзад, услед старости или којег другог разлога, не дођу под нож и тиме не послуже још и за произаодњу меса, коже и осталих узгредних производа, који се

добијају клањем говеда. Ако је при том која крава употребљавана и за рад, онда је њено искоришћавање било још за толико потпуније и боље.

Међутим, у највећем делу света, и то — што је врло важно — у најнапреднијем делу света, ова улога крава у пољопривредној производњи знатно је проширена. Наиме: од крава се више не тражи само да дају и подижу подмладак и да служе за клање, па донекле и за рад, већ се од њих изискује нарочито још и *да производе што више млека, потребног за људску исхрану* било у свежем стању било у облику разноврсних млекарских прерађевина (поглавито масла и сирева). Као што је свакоме познато, то млеко за људску исхрану добија се *мужом*, помоћу које и ради које је у току векова моћ лучења млека код крава поступно све више појачавана по количини и све више продужавана по времену, док се није доспело дотле, да се од крава створе скоро праве „машине за производњу млека“ (како их неки управо и зову), и да се њихова издашност у млеку уздигне далеко изнад оне првобитне млечности, која је имала само да подмирује природну потребу за дојењем младих телади. Тако је од искључиво приплодне краве створена права *крава музара,* т.ј. крава, која даје више млека но што га теле може посисати, и чија музност траје дуже времена, но што је телету потребно да сише. Мужа таквих крава дакле, не захтева претходно ни превремено одлучивање телади. Зато се једино код таквих крава млекуља мужа не врши на штету исхране и повољнога пораста телади. Напротив, такве краве су у стању да поред редовне муже, која почиње тако рећи одмах после отељења, подигну, дојењем, много напреднији подмладак него што га по правилу могу подићи краве са првобитном, ограниченом млечношћу.

Млека за људску исхрану у свежем стању и за прераду добија се, истина, и мужом других врста домаће стоке. У пределима умерене климе музу се још и овце и козе, у незнатнијој мери и биволице, а негде и кобиле (нарочито у Кавказу), и магарице, па чак и коњуте (особито у Норвешкој). Али, неоспорно, производња крављега млека носи данас у целом културном свету превагу над свима осталим врстама млека, и појединачно и укупно узевши.

С малим изузетком, по бројном стању *овце* знатно премашују број говеда уопште и крава посебице. Ретке су чак и

мале земље, где овце не броје милионе, а у већим земљама њихов број пење се на десетине милиона. Највише их бројно има: у Аустрији, преко 85 милиона брава (1913. год.), — у Аргентини, преко 67 милиона (1908. г.), — у Сједињеним Америчким Државама, без мало 50 милиона (1914. г.), — у европској Русији, скоро 43 милиона (1912. г.), — У Јужној Африци, преко 30 милиона (1911. г.), — у Уругвају, преко 26 милнона (1908. г.), — у Великој Британији, преко 24 милиона (1914. г.), у Новом Зеланду, без мало 24 милиона (1911. г.), — у Француској, преко 16 милиона (1913. г.), — у Шпанији, скоро 16 милиона (1912. г.), — у Бразилији, скоро 12 милиона (1912. г.), — у Италији, преко 11 милиона (1908. г.), — у Бугарској, скоро 9 милиона (1910. г.) и т. д. *У односу према броју говеда (на 100 грла)* највише оваца има: у Новом Зеланду (1.188 брава), Алжиру (753 брава), Аустралији (751 брав), Шпанији (618 брава), Бугарској (538 брава), Јужној Африци (529 брава), Португалији (437 брава), Србији (398 брава), Великој Британији (3,2 брава), Уругвају (320 брава) и т. д.; а најмање их има: у Јапану (само 0.2 брава на 100 грла говеда), Белгији (9 брава), Швајцарској (11 брава), Данској (21 брав), Аустрији (26 брава), Немачкој (28 брава), Канади (34 брава), Шведској (36 брава), Холандији (40 брава), Бразилији (52 брава), Мексику (66 брава), Хрватској и Славонији (75 брава) и т. д.

По огромној множини оваца у споменутим и многим другим земљама могло би се закључити, да у светској производњи млека овце морају играти врло знатну улогу. Међутим, у ствари то није случај ни из далека. Због сразмерно слабе млечности и због особености укуса овчјега млека, који не подноси сваки, мужа оваца врши се данас само изузетно и то, што јако пада у очи, скоро најмање онде, где их има највише. Тамо, пак, где се овце још и музу, то се чини тек после превременог одлучивања јагњаца и поглавито ради справљања особених сирева (као што су, нпр., чувени roquefort у Француској, разни овчји сиреви у Италији и т. д.), који су од старине стекли себе гласа и потрошње, и који се не дају потпуно заменити истим врстама сирева, произведеним од крављега или козјега млека. У неким земљама, од овчјега млека израђује се и масло, али се оно по укусу никад не може мерити са крављим маслом, те му је и вредност увек

знатно мања. Зато се је мужа оваца досад одржала поглавито у понеким назаднијим земљама, као што су нпр. азијске и балканске земље, Русија и т. д. Иначе, највећи број оних многих милиона оваца, које се данас гаје широм целога света, служи искључиво за приплођавање и за производњу вуне и меса.

Што се, напротив, тиче *коза*, оне се по својој млечности могу с правом назвати „сиротињским кравама". У том погледу чак и надмашују краве, јер док добре козе млекуље могу производити годишње и 20 пута већу количину млека но што износи њихова животна тежина, дотле се краве сматрају одличним млекуљама и онда, кад дају само 10 пута више млека по што су тешке. На тај начин коза може бити врло јак такмац крави. Али у ствари, ту утакмицу коза може издржати, са чисто привреднога гледишта, само онде, где је немогућно с успехом држати краву па било то због недовољних средстава (с обзиром на исхрану и смештање), било због особених теренских прилика. Отуд се козе и држе у главном или на ситним газдинствима, или по планинским крајевима, где стока има више да брсти и чупка него ли да пасе. Под таквим приликама коза врши веома корисну привредну улогу како у погледу подмиривања потребе за млеком, па донекле и потребе за месом, тако и у погледу искоришћавања оних средстава за исхрану, која су недовољна или неподесна за говеда и која могу задовољити само још овце. Иначе, у свима оним случајевима, где природа и привредне прилике допуштају успешно држање крава (једне или повише), ту оне и као привредна стока уопште и као музна стока посебице заслужују увек првенство. Ако у односу према телесној величини и утрошеној храни и не дају више млека него добре козе млекуље, ипак је општа привредна вредност крава неоспорно већа од привредне вредности коза.

Већа привредна вредност крава одскаче нарочито: 1) по бољој каквоћи крављега млека с обзиром на општи укус потрошача, и по разноврснијој употребљивости његовој за израду ваљаног масла и многобројних тврдих и меких сирева: 2) по већој количини и бољој каквоћи крављега меса и узгредних производа добивених клањем; — 3) по могућности да краве послуже узгредно још и за рад, што је код коза искључено (бар у пољопривредном смислу те речи, јер има крајева где се за вучу лаких колица прежу и козе); — 4) по

већој моћи искоришћавања оних врста кабасте хране, које се добијају на скоро свима поле већим газдинствима у замашним количинама (као што су особито слама и кукурузовина) и које ни једна друга врста домаће стоке, сем донекле оваца, није у стању да искористи у оном обиму и онако повољно, као што је то случај код говеда уопште а код крава нарочито; — и 5) по сразмерно већој лакоћи и јевтиноћи чувања и неговања једне краве у односу према труду и трошковима око чувања и неговања повише коза, колико би их се морало држати ради производње оне количине млека, коју даје једна добра крава.

Из ових разлога је потпуно разумљиво, што се козе у ретко којој земљи држе у великом броју и што, с веома незнатним изузетком, бројно стање говеда свугде надмашује бројно стање коза. Бројно највише коза има: у Индији (британској), скоро 29 милиона брава (1913. год.); — Јужној Африци, скоро 12 милиона (1911. год.): — Бразилији, без мало 7 милиона (1912. год.); — Мексику, преко 4 милиона (1902. год.); — Аргентини, округло 4 милиона (1908. год.); — Алжиру, непуна 4 милиона (1912. год.); — Немачкој, преко $3^{1}/_{2}$ милиона; — Шпанији, преко 3 милиона; — Сједињеним Америчким Државама, скоро 3 милиона; — Италији, $2.^{7}$ милиона (1908. год.); — Бугарској и Француској, скоро по $1.^{5}$ милиона (1910. и 1913. год.); — Босни и Херцеговини, округло $1.^{4}$ милион (1910. год.) и т. д. Као што се види, ови бројеви коза знатно изостају иза напред наведеног бројног стања оваца у појединим земљама. У односу, међутим, према говедима, тј. на сваких 100 грла говеда највише се држе козе: у Алжиру (340 брава), Далмацији (округло 243 брава), Тунису (233 брава), Јужној Африци (203 брава) Португалији (147 брава), Шпанији (122 брава), Босни и Херцеговини (106 брава), Мексику (82 брава), Бугарској (72 брава), Србији (65 брава) и т. д. Сразмерно најслабије су козе заступљене: у Уругвају (само $0.^{2}$ брава на 100 грла говеда), Новом Зеланду (само $0.^{3}$ брава), Данској (непуна 2 брава), Великој Британији и Аустралији (нешто више од по 2 брава), Шведској ($2.^{0}$ брава), Сједињеним Америчким Државама ($4.^{7}$ брава), Угарској и Словеначкој (по $5.^{5}$ брава), Јапану ($6.^{4}$ брава), Румунији (скоро 7 брава), Хрватској и Славонији ($8.^{4}$ брава), Француској ($9.^{8}$ брава), Холандији (11 брава), Аустрији (целој), Аргентини и Чили (просечно по $13.^{7}$ брава) и т. д.

Овим напоменама и подацима, разуме се, није ниуколико оспорена могућност, да се, ради производње млека, уз краве држе и козе свугде онде, где се располаже извесним деловима имања и извесним врстама хране, које краве не могу искоришћавати онако повољно као козе. Исто тако било је и биће прилика, где природни и привредни разлози захтевају држање оваца, па било самих за себе било уз краве и козе, и било само за приплођивање и за производњу вуне и меса, било за и мужу. Све те три врсте привредне стоке врло се корисно допуњују, те због тога и има имања, која се могу свестрано и повољно искоришћавати једино истовременим држањем крава, коза и оваца у разумно распоређеном бројном односу. Али уз све то, ипак се може истаћи као опште правило: да у *иоле повољним приликама за држање говеда, увек ваља краве, због њиховог неоспорног привредног преимућства, претпостављати козама и овцама, кад год се буде тежило обилнијој производњи млека у вези са што повољнијим и разноврснијим искоришћавањем његовим.*

Та тежња за обилнијом производњом млека постојала је, негде мање негде више, од вајкада, јер је бели смок играо скоро свугде врло важну улогу у исхрани народа.*) Али је непобитна чињеница, да је *значај млека и млекарских израђевина у исхрани људској утолико више јачао, уколико је културни напредак постајао већим и општијим.* То долази отуд што је са напредовањем просвећености све више јачало опште сазнање о веома повољној хранљивој моћи и о сразмерно лакој сварљивости млека и свих млекарских производа. И искуством је утврђено и разним научним истраживањима потврђено и објашњено: да се, по саставу и хранљивој вредности, млеко има сматрати као потпуна (комплетна) храна, и да га у том погледу, кад је у питању исхрана људи, не надмашује никаква друга храна ни животињскога ни биљнога порекла. И ако нешто у слабијој мери, то исто вреди и за сиреве. Изузетак чини једино масло, јер оно онако како се обично справља за јело и продају, садржи у себи поред воде

*) Као један од изузетака вредно је истаћи велику Кину, где од памтивека није обичај да млеко употребљују као храну. Кинези се грозе млека и млекарских израђевина, особито сира. Зато они никад нису музли стоку. Али им то ниуколико није сметало, да у последње време почну јести заслађено згуснуто млеко, које им је довожено са стране!

(просечно око 15—20%) у главном само млечне масти. Али је за масло од млека утврђено, да је са гледишта сварљивости најлакше од свих осталих врста масти, које се употребљавају за људску исхрану. Због свега тога је потпуно појмљиво, што је са све већим усавршавањем хигијене људске исхране потрошња белога смока, особито млека у свежем стању и масла, по правилу све више расла и постајала све редовнијом (свакодневном) а у извесним случајевима и све неизбежнијом у интересу одржања повољног или поправке порушеног здравља. Хигијенска исхрана деце и стараца почива данас поглавито на млеку, а за многе болести утврђено је, да се искључиво или скоро само употребом млека за исхрану дотични болесници могу излечити и опоравити или бар одржати што дуже у животу без погоршања њихових болести. Једино за одрасле здраве и радне људе немогућна је искључива исхрана млеком за дуже време, већ се уз млеко морају узимати и друге врсте хране.

Тако је данас у свима напреднијим земљама млеко постало, уз хлеб и месо, најважнијом врстом хране, коју пружа удству пољопривредна производња уопште. Потрошња бељлога смока заједно са маслом продрла је у најшире слојеве народне и на тај начин доспела до висине, на којој се није налазила никад раније. А то је могло наступити колико због пријатног укуса млекарских производа и колико због општег сазнања о њиховој хранљивој вредности, толико још и с тога, што су цене свежем млеку и млекарским израђевинама биле у односу према њиховој хранљивој вредности увек сразмерно знатно ниже од цена месу у осталим производима животињскога порекла, који служе, у разним облицима, за људску исхрану.

Насупрот свему појачању потрошње код становника, које је и само стално расло, те сразмермо ниске цене белом смоку у напредним земљама могле су се одржати поглавито на ова три начина: 1) повећањем броја музних крава, — 2) појачањем њихове млечности, — и 3) увозом белога смока са стране, т. ј. из земаља са мањом густином становништва и са сразмерно јаче заступљеном млекарском производњом у односу према осталим пољопривредним гранама.[1]) То се да

[1]) Што се тиче нарочито одржања сразмерно ниских цена маслу, као четврти разлог може се истаћи и појава фабричке производње *вештачкога масла* (маргарина), која је у последње време достигла огромне размере и то баш у земљама, где је и производња природнога масла најјаче развијена.

утврдити многобројним статистичким подацима, од којих ће бити довољно истаћи само неколико, и то не нарочито бираних.

Број крава (без обзира на то да ли су све музне или не) износио је нпр.:

	1862. год.	1892. год.	1913. год.
у Француској	6,406.291	6.673.460	7,794.270
	1881. год.	1893. год.	1914. год.
„ Данској	898.790	1,011.098	1,310.268
	1866. год.	1896. год.	1911. год.
„ Швајцарској	553.205	686.853	796.909
	1873. год.	1892. год.	1913. год.
„ Немачкој	8,961.000	9,946.000	11,320.460
	1865. год.	1890. год.	1911. год.
„ Шведској	1,185.556	1,578.927	1,841,991
		1890. год.	1910. год.
„ Аустрији	—	4,254.303	4,901.886
		1895. год.	1911. год.
„ Мађарској	—	2,545.929	3,179.811
„ Сјед. Држ. Сев. Америке		1900. год.	1910. год.
(крава музара)		17,155.633	20,625.432
		1904. год.	1913. год.
„ Аустралији	—	1,499.804	2.068.125

Уопште се може рећи: да нема иоле напредније земље, у којој би се могла утврдити тежња ка смањивању броја крава, док се, напротив, у многим земљама таква тежња опажа — како где — код свих осталих врста домаће стоке, а особито код оваца. У Француској, нпр., број оваца спао је од 33,281.592 брава у 1852. год. на 16,467.700 брава у 1912. год.; — у Немачкој од 24,999.000 брава у 1870. год. на само 5,520.837 брава у 1910. иод.; у Мађарској (са Хрватском и Славонијом) од 15,077.000 брава у 1870. год. на 7,905.000 брава у 1910. год. у Данској од 1,875.000 брава у 1865. год., на 514.908 брава у 1914. год.; — у Швајцарској од 447.000 брава у 1865. год. на 160.000 брава у 1910. год., и т. д.

Али колико је, према предњим подацима, растао са̀м број крава уопште, још већи је прираштај онога броја њиховог, који не служи више искључиво ради приплођавања, као што је то понајчешће раније био случај, већ у све јачој мери и за мужу. Ако се то баш и не може видети из статистике, зна се као несумњиво из многобројних посматрања. У свима на-

предним земљама данас, може се рећи, и не постоје више краве, које се не би музле, док их је раније било у знатном броју, као што их и данас још има у неким земљама културно заосталим или где се газдује под изванредним приликама. С тога се може истаћи као неоспорна чињеница, да је у свима напред наведеним земљама (а слично томе и у осталим напреднијим земљама) повећање музних крава у ствари знатно веће, него што га показују изнети статистички бројеви.

Још важније је, међутим, што је истовремено *с тим сталним бројним приращтајем крава музара све више појачавана и млечност њихова.* Док се је некад сматрало, да је просечна дневна мужа од 3—4 литра довољна па чак можда и веома обилна, данас се пољопривредници напреднијих земаља једва задовољавају и са просечном дневном мужом од 5—6 литара, већ теже и траже да имају од сваке краве најмање по 10—12 па и свих 15 и више литара дневно. Тако су, помоћу пажљивог одабирања приплодних грла, потпомогнутог бољом негом и издашнијом али разумном исхраном, створене читаве расе говеда, чији годишњи принос у млеку не износи више но 800 до 1000 литара, колики је био раније (а колики је и данас још у многим назадним крајевима), већ достиже па и знатно премаша 1.500 литара.

И ако не потпун, ипак леп пример у овом поступном појачавању кравље млечности пружа статистика млекарских задруга у Данској. Док су, наиме, тамошње млекарске задруге добиле од својих задругара 1884. г. просечно округло по 1.400 литара млека од сваке краве, дотле је та количина изнела 1898. г. по 1.975 литара, а 1908. г. по 2.675 литара. Уопште пак рачуна се за све краве да дају нпр.: у Мађарској по 1.130 литара млека годишње, у Француској (почетком овога столећа) просечно по 1.600 литара, у Аустрији (последњих година пре рата) по 1.850 литара, у Немачкој по округло 2.000 литара, у Белгији по 2.100 литара (последњих година и свих 2.400 литара), а у Швајцарској по 2.190 литара. Али у свима тим земљама има раса, чији приноси износе просечно и преко 3.000 литара. У Немачкој се цени, да планинске расе дају годишње 2.150, литара, а долинске по 3.250 литара. У Холандији се сматра последњих година, да једна крава производи просечно округло 3.000 литара годишње (док је 1897. г. та производња цењена да износи само по 2.875 литара). За

Данску узима се у последње време просечна годишња производња сваке краве по 3.500 литара. Међутим нису ретке краве у споменутим напредним земљама, а нарочито у Данској, од којих се музе годишње по 4.500—5.000 литара, па и свих 5.—6.000 литара, а има појединих грла чија годишња производња премаша чак и 8.000 литара. У Канади пак познате су краве и са преко 12.000 литара млека годишње!

Овакво је, од прилике, стање млечности крава сада и у свима осталим напреднијим земљама, а томе стању се све више ближе и земље, које су у том погледу биле до скора знатно заостале. До толких пак замашних приноса могло се доспети с једне стране поступним појачавањем саме моћи лучења млека (помоћу разрађивања вимена и повећања његове запремине), а с друге стране *сталним продужавањем трајања муже*. Ако се је, наиме, раније мужа могла вршити само 4—5 месеца после отељења, јер су краве онда већ увелико пресушивале, — сада музност траје код свих признатих млечних раса крава скоро до пред само ново тељење, под претпоставком, разуме се, ваљаног храњења и неговања.

Али се развитак млекарства још боље може оценити по огромном порасту унутрашњега и, особито, спољашњега промета белога смока у појединим земљама. Одговарајући све већој потрошњи, у многим крајевима и земљама морало се је прибећи довозу све већих количина белога смока из других крајева или са стране, поред свега истакнутог бројног повећања домаћих крава и поред све изложене појачане млечности њихове. Та тражња изазивала је на другој страни све јачу производњу, те се је тако у последње време појавила *веома велика унутрашња и спољашња трговина млекарским производима*, каква никад раније није постојала и за чији се будући развитак не могу сагледати границе.

Овај промет белога смока јако је олакшан колико силним развојем, убрзањем и појевтињењем саобраћајних и преносних средстава на копну и мору, толико још и завођењем разних постројења и начина за конзервисање уопште а нарочито за хлађење и за паковање појединих врста белога смока ради успешне њихове заштите од кварежи за време дужега преноса. На тај начин омогућен је пренос из удаљених крајева до места потрошње не само сирева и масла, већ и самога млека, и то не само млека у згуснутом (концентрисаном или

кондензованом) стању, већ чак и млека у потпуно свежем стању, у коме је оно иначе подложно веома лаком и брзом квару. Француска престоница, Париз, нпр., добијао је 1913. год. свакога дана просечно по 1,044.000 литара свежега млека, и од те велике количине само 6% долазило је из околине удаљене до 50 километара. Највећи део, напротив, довлачен је из знатно удаљенијих крајева, и то: округло 54% од означене количине са даљине од 50—100 километара, округло 30% са даљине од 100—150 км., 8% са даљине од 150—200 км., 1.4% са даљине од 200—250 км., 0.6% са даљине од 300—350 км., па га је нешто (0.06%) довлачено чак и са даљине од 350—400 км. Исто тако и за Њу-Јорк, чија је дневна потрошња свежега млека износила последњих година преко 1,200.000 литара, знатан део је довлачен и са одстојања од преко 350 километара, што од прилике значи исто толико, као кад би се у Београд довлачило млеко железницом из Ниша и нешто даље. Згуснуто млеко, међутим, из Данске, Норвешке и Швајцарске преноси се за потрошњу чак у Јапан и Јужну Африку, а млеко из Канаде и Сједињених Држава Сев. Америке превлачи се и троши у замашним количинама чак у Енглеској и Немачкој.

Колике је размере ухватио овај промет белога смока само у међународној трговини, моћи ће се оценити из ових прегледа увоза и извоза:[1])

1. Увоз белога смока у поједине земље.

(Количина у *товарима* од по 100 кгр.)

Назив земље:	Године:	Млека (обичног, павлаке и згуснутог)	Масла:	Сира:
Велика Британија	1901/03.	465.883	1,987.722	1,326.645
(Енглеска)	1911/13.	633.660	2,107.673	1,177.671

[1]) Ови прегледи састављени су од стране пишчеве на основу многобројних, махом непосредних службених статистичких извештаја. Подаци, који важе за неколико година, срачунати су као просечне количине увоза или извоза за означене године. И у једном и у другом прегледу поједине земље поређане су по величини увоза односно извоза последњих предратних година. Подаци из ратних година нису намерно узимани у обрачун, пошто они скоро у целом свету не представљају нормалне односе ни у производњи ни у потрошњи, а најмање у међународном промету. Знаци питања, нарочито у рубрици увоза и извоза млека, показују да писац није могао доћи до поузданих података поглавито с тога, што се у статистикама дотичних држава ти подаци и не показују засебно.

Назив земље:	Године:	Млека (обичног, павлаке и згуснутог)	Масла:	Сира:
Немачка	1900.	150.386	157.160	166.421
	1902/3.	?	293.166	171.480
	1912/3.	811.957	548.960	243.550
Француска	1900/02.	4.177	59.077	185.404
	1911/13.	16.015	71.294	225.053
		(1902. г.)		
Белгија	1902/04.	11.299	40.659	104.038
	1911/12.	22.429	68.915	138.333
Сјед. Државе Сев. Америке	1902/04.	?	1.233	91.393
	1911/13.	59.282	4.827	217.150
Аустрија	1910/12.	887.928	58.238	82.149
Швајцарска	1903/04.	82.359	49.576	28.219
	1911/13.	115.499	54.356	32.401
Данска	1902/04.	7.955	62.330	9.337
	1911/13.	56.780	27.554	6.008
Италија	1902/04.	?	2.068	42.187
	1911/13.	4.926	6.541	48.603
		око		
Угарска (са Хрватском)	1902/04.	9.000	7.036	17.779
	1911/13.	40.987	7.198	29.874
Јужна Африка	1906.	?	51.136	?
	1912.	?	22.341	25.338
Русија (европска)	1902/04.	?	2.949	13.650
	1911/13.	?	6.612	17.377
Аргентина	1905.	?	2	19.208
	1910.	?	6	43.255
Холандија	1902/04.	?	15.148	2.358
	1911/13.	?	24.499	3.005
Шпанија	1902/04.	?	1.065	19.130
	1911/13.	?	4.470	23.894
Канада	1911/13.	859	19.794	4.961
Норвешка	1902/04.	?	2.601	3.179
	1911/13.	?	4.909	3.229
Шведска	1902/04.	?	5.103	3.096
	1911/13.	899	1.585	4.893

Назив земље:	Године:	Млека: (обичног, павлаке и згуснутог)	Масла:	Сира:
Алжир	1913.	113	334	9.142
Мексико	1902.	—	—	5.915
	1911/12.	397	1.616	7.608
Румунија	1902/05.	—	39	1.304
	1912.	13	45	3.045
Аустралија	1904/06.	147.987	1.055	1.608
	1911/13.	9.861	122	1.703
Бугарска	1902/04.	—	309	
	1911/12.	1	64	150
Србија	1902/04.	?	159	143
	1911.	?	38	23

2. Извоз белога смока из појединих земаља.

(Количина у *товарима* од по 100 кгр.)

Назив земље:	Године:	Млека: (обичног, павлаке и згуснутог)	Масла:	Сира:
Данска	1902/04.	4.602	771.452	466
	1911/13.	325.947	885.885	3.405
Холандија	1902/04.	?	232.987	497.112
	1911/13.	?	354.594	589.753
Канада	1911/13.	22.550	19.377	756.851
Русија (европска)	1898.	44.320	98.049	4.800
	1902/04.	?	393.502	(око) 5.600
	1911/13.	?	754.864	(око) 7.000
Нови Зеланд	1888/90.	?	17.402	17.559
	1908/10.	?	153.689	191.909
	1912/14.	?	200.684	347.763
Швајцарска	1902/04.	395.876	699	249.209
	1911/13.	570.395	678	301.309
Аустралија	1900.	395	216.009	139
	1904/06.	2.215	297.003	1.450
	1911/12.	8.992	368.756	4.399
Италија	1902/04.	?	60.437	139.555
	1911/13.	50.533	34.813	304.256

Назив земље:	Године:	Млека: (обичног, павлаке и згуснутог)	Масла:	Сира:
Француска	1900/02.	19.498	209.510	89.227
	1911/13.	83.294	157.478	125.800
Шведска	1902/04.	?	198.986	42
	1911/13.	74.723	210.222	37
Угарска	1898.	198.947	15.352	19.356
(са Хрватском)		(1904. г.)		
	1902/04.	416.685	54.388	30.968
	1911/13.	747.677	30.464	41.813
Финска	1902.	?	89.920	3.847
Сјед. Државе Сев.	1900.	?	82.746	219.340
Америке	1902/04.	?	53.850	105.121
	1911/13.	74.537	21.997	29.175
Аустрија	1910/12.	83.241	20.728	19.046
Норвешка	1899.	67.875	14.724	401
	1902/04.	103.710	13.755	662
	1911/13.	178.382	14.363	1.772
Велика Британија	1901/03.	132.045	6.471	4.644
(Енглеска)	1911/13.	233·558	5·785	4·386
Аргентина	1902.	?	41.250	—
	1905.	?	53.930	24
	1910.	?	28.765	+
		(1902. г.)		
Белгија	1902/03.	48.433	21.879	750
	1911/12.	40.119	13.541	1.143
Немачка	1900.	78.266	25.243	11.624
		(1902. г.)		
	1902/03.	69.796	17.238	13.457
	1911/12.	188.158	2.302	4.619
Бугарска	1902/04.	?	32.274	
	1911/12.	?	1.100	26.261
Србија	1902/04.	?	311	1.200
	1911/12.	?	913	2.339
Шпанија	1902/04.	?	1.155	261
	1911/13.	?	1.304	228
Алжир	1914.	645	182	1.193
Румунија	1902/03.	?	96	5.658
	1912.	35	87	481

Као што се види, ретка је земља, која се не јавља било као увозник било као извозник белога смока. Ипак је више извозника него увозника, а од ових последњих сама Велика Британија (Енглеска са Ирском) увози више него све остале увозничке земље. Има, међутим, земаља, које се јављају и као увозници и као извозници свих врста млекарских производа, или као увозници једне а као извозници друге врсте, што зависи од разних природних и привредних прилика, од наслеђених навика произвођача и од укуса потрошача.

Без упуштања у даље појединости, предњи подаци показују довољно јасно: да је данас не само омиљена потрошња белога смока независна од месне и земаљске производње, већ – што је врло важно за извозничке земље, као што је нпр. Србија – и да је *млекарска производња независна од месне и земаљске потрошње.* С тога је потпуно појмљиво, што је у последње време млекарство почело хватати корена и веома нагло напредовати у многим ближим и даљнијим земљама, у којима доскора та производња једва ако је могла подмиривати месне потребе, и где су пољопривредници, ради успешнога држања крава и појачане производње млека, имали да савлађују многе климатске неприлике (особито у сушнијим крајевима) и велике саобраћајне тешкоће због удаљености и тегобне приступачности појединих произвођачких села, заселака и газдинстава како у односу једно према другом, тако и у односу према главним путевима и тржишним местима. Као примери, достојни подражавања у том погледу, могу послужити особито Азијска Русија односно Сибир, Аустралија, Канада, Нови Зеланд и Сјед. Државе Сев. Америке.

Кад се узму у обзир све ове чињенице, изложене у најкрупнијим потезима, може се лако стећи појам о неоспорној и, по значају, тешко упоредљивој привредној вредности, коју данас има крава музара у светској пољопривредној производњи уопште, а у пољопривредној производњи појединих земаља нарочито. Показавши ту своју вредност најпре у земљама и крајевима, чије су природне прилике биле врло повољне за пораст пићних биљака, потребних за ваљану исхрану добрих крава музара (као што је то случај нпр. у Данској, Холандији, Швајцарској, северној Француској, Белгији и т. сл.), крава музара је све више крчила себи пута, продирући све шире и дубље и у оне земље и крајеве, где су климатске прилике мање по-

вољне за природне „тучне“ ливаде и пашњаке, и где се је, због тога, морало прибегавати оснивању вештачких ливада и пашњака у вези са производњом подесне сточне пиће и на њивама. Та занимљива појава (т. ј. производња сточне пиће на њивама и вештачким ливадама и пашњацима) запажа се у скоро свима земљама, па чак и у онима, где се никад није оскудевало ни у бујним природним ливадама и пашњацима, али где су користи од млекарске производње наводиле пољопривреднике на држање много већег броја музних крава и на много бољу и издашнију њихову исхрану, но што се је то могло постићи ограничавајући се само на приносе са дотадашњих природних ливада и пашњака. У том појачању производње сточне хране на њивама и вештачким ливадама имале су учешћа, разуме се, и остале врсте домаће стоке. Али је крава музара несумњиво та, која је дала и која ће и у будуће давати најјачега подстрека за то. Ако не и другим чим, то се може лако утврдити и том општом чињеницом: да је њивска производња сточне пиће најраспрострањенија у оним крајевима, у којима се држи сразмерно највећи број музних крава и где је, према томе, млекарска производња најразвијенија. А та чињеница, свакако, не може бити случајна. Напуштање раније производње жита и разних трговинских и индустријских биљака ради заснивања вештачких ливада и завођења њивске производње сточне пиће није се могло предузимати нити за дуго одржати без оправданих привредних разлога, који сви потичу из опште тежње за што већом, што поузданијом и што трајнијом добити. И та општа тежња нашла је свугде оваплођења првенствено и највише у крави музари. *Где-год је ваљана крава музара ухватила поле маха, макар у почетку и са извесним шешкоћама и жривама, свугде се је дошло до непоколебљивог уверења: да, у упоређењу са осталим производним granama широке пољопривредне праксе, краварство доноси сразмерно најпоузданије и најобилније користи.* И поред свих рачуна појединаца, који су закључивани са стварним или уображеним губитцима, опште искуство је утврдило јасно и неоспорно: *да је ваљана крава музара, чувана и искоришћавана како треба, одиста непресушни извор свију оних непосредних и посредних новчаних чинилаца, који стварају привредно благостање.* То се дâ најбоље оценити и непосредно видети по свима оним газдинствима и по свима оним крајевима и земљама, где су краве музаре

многобројније, млечније и боље искоришћене него другде. Где, по старој изреци, „тече млеко“, ту не може бити оскудице ни беде. А млеко може „тећи“ само онде, где буде било ваљаних крава музара у довољном броју.

II. О досадашњој производњи млека у Србији.

Предње опште опаске било је неопходно потребно истаћи не само с тога, да би се утврдила неоспорна привредна благодет од крава музара уопште, већ и зато, да би се могло што правилније оценити стање краварства и производње млека у Србији. При том не мисли се на краварство и производњу млека сада, после силних страдања и штета претрпљених за време седмогодишњега ратовања и трогодишњег мучног робовања, већ се мисли на стање, какво је било пре рата, т.ј. у редовним приликама и у пуном јеку пољопривредне производње у Србији.

Сваки, наиме, ко је иоле познавао пољопривредне прилике у Србији, мора са жаљењем признати нарочито после предњега излагања, — да је, уопште узевши, држање крава у старим границама Србије било у сваком погледу недовољно а искоришћавање њихово ради производње млека веома непотпуно и рђаво. У Новој Србији је то стање било чак и много горе. То ће се, у осталом, моћи још боље видети из потањих разматрања.

Бројно посматрано — дакле, без обзира на каквоћу у ма ком погледу, за говедарство у Србији не може се рећи, да је било неразвијено ни само по себи ни у упоређењу са бројним стањем говеда у другим земљама, нарочито још кад се то бројно стање цени у односу према становништву. Укупно говеда било је у старим границама Србије по попису од 1890. год. 819.251 грло, по попису од 1900. г. 956.661 грло, а по попису од 1905. г. 962.503 грла. Кад се тај број сведе на 100 становника и на 1 квадратни километар целокупне површине, и кад се тај однос упореди са стањем у неколико других земаља, добиће се овај преглед:

Назив земље	Године	Било је говеда на 100 станови.	на 1 □ км
Србија	1890	$38^{\cdot 28}$	$17^{\cdot 03}$
„	1900	$38^{\cdot 35}$	$19^{\cdot 81}$

Назив земље	Године	Било је говеда на 100 становн.	на 1 □ км
Данска	1909	83·4	57·8
Швајцарска	1911	38·5	62·2
Француска	1913	37·3	27·2
Немачка	1913	31·3	38·8
Холандија	1913	34·2	61·3
Аустрија	1910	32·1	30·5
Босна и Херцеговина	1910	68·9	25·5
Мађарска	1911	35·0	22·5
Хрватска и Славонија	1911	43·3	26·6
Италија	1914	23·2	18·7

Али се слика јако погоршава на штету Србије, кад се међу говедима узму у обзир само краве и кад се посматра *однос крава према осталим врстама говеда* (т. ј. према воловима, биковима, јунадима и младима). Тај однос био је у Србији сразмерно много неповољнији него у ма којој напреднијој земљи. То се види из овога прегледа:

Назив земље	Године	Од 100 грла говеда уопште било је *крава:*
Србија	1890	27·7
„	1910	32·8
Шведска	1913	67·6
Норвешка	1907	66·5
Данска	1909	56·8
Швајцарска	1911	55·2
Италија	1908	54·7
Аустрија	1910	53·5
Немачка	1913	53·4
Француска	1913	52·7
Холандија	1910	52·5
Аргентина	1908	51·4
Белгија	1910	51·3
Канада	1914	44·2
Мађарска	1911	42·0
Хрватска и Славонија	1895	(женских грла преко 3 године) 39·6
Босна и Херцеговина	1910	30·7
Бугарска	1905	29·1
Далмација	1910	28·1

Колику разлику представљају ови односи, најбоље ће показати овај један прост обрачун. Кад би у Србији однос крава према осталим врстама говеда био исти као нпр. у Шведској, онда би према бројном стању говеда од 1910. год. у Србији било крава не 313.776 грла, колико их је стварно било, већ 647.000 грла, т. ј. преко 320.000 грла више или округло још један пут толико, колико их је у ствари; — а кад би тај однос био раван бар оном у Мађарској, која у том погледу заузима последње место међу државама средње и западне Европе, онда би Србија имала 1910. год. округло 402.000 крава, дакле скоро преко 90.000 грла више или још око $^1/_3$ толико, колико их је стварно било. Колико би, међутим, то представљало за Србију више користи, како у погледу принављања подмлатка тако и у погледу производње млека, — лако је сваком оценити.

Кад се у предњем истиче однос крава према осталим врстама говеда, тиме се ниуколико не потцењује привредни значај тих осталих врста. Најмање се може потцењивати значај волова, како оних за рад, тако и оних за гојење. Али ма колико њихов привредни значај био неоспоран и велики свугде онде, где су волови за рад неопходни а они за гојење на свом месту, и где су и једни и други искоришћени потпуно и како треба — што није увек случај, нарочито не у Србији, — ипак су *привредне користи од крава несумњиво многобројније, обилније, непосредније и осетније него од волова и него од ма које друге врсте говеда.* Зато оцена, која сама собом проистиче из наведених односа крава према осталим врстама говеда у побројаним земљама, мора бити само неповољна по говедарство у Србији а никако повољна. Чињеница, да има земаља и са нешто неповољнијим односом крава према осталим врстама говеда — као што је то, према предњем прегледу, случај са Босном и Херцеговином, Бугарском и Далмацијом, — не може послужити Србији ни у ком погледу као утеха, ни као оправдање.

Али не постоји само неповољан однос крава према осталим врстама говеда, на основу којег се мора доћи до неповољнога суда о говедарству у Србији. Још много неповољнија оцена мора се донети, кад се краварство у Србији посматра са гледишта производње млека.

Рачуна се, да мужа крава у Србији — где се и уколико се уопште музу — траје у току једне године просечно 6 ме-

сеци или 180 дана, и да просечни дневни принос у млеку износи 4 литра. То значи: да се од једне музне краве добија просечно око 720 литара млека годишње.[1]) Кад би се та количина заокружила и на 800 литара, па чак и на 1000 литара, она је ипак и сувише безначајна, кад се упореди са напред наведеним (стр. 191) просечним количинама млека, које се добијају мужом крава у напреднијим земљама. Ну и тако незнатна, она ипак представља и за сопственике таквих крава и за целу земљу извесну корист, која се не сме потцењивати ни са гледишта произвођачког ни са гледишта потрошачког. Јер шта тек да се каже за оне крајеве и она газдинства, где се од крава не извлачи ни та тако незнатна корист, т. ј. где се сматра чак и грехом мусти краве, а ако се музу (у главном само по одбијању телета од сисања), где се то не чини ни редовно ни како ваља? С тога не може никог чудити, што је млечност таквих запуштених крава била сведена на тако малу меру, да је често једва била довољна само за повољну исхрану телади за време дојења, а камо ли да је могла пружати још какав обилан вишак за исхрану људску.

Према томе неће се претерати кад се каже: да је *правих крава музара у Србији било сразмерно тако мало, да су се скоро потпуно губиле према оним кравама, које су служиле поглавито за приплођавање и одхрањивање подмлатка.*[2]) Те-

[1]) Да је овај принос веома близак истини, показују и подаци о млечности крава у Босни и Херцеговини и у Црној Гори. Тако нпр., у *Извештају о управи Босне и Херцеговине за 1906 год.*, који је издало ц. и кр. заједничко Министарство Финансија (Загреб, 190-, на стр. 259), наводи се: да краве, држане по домаћем начину, дају округло по 700 литара млека годишње. — *A. Pirocchi*, пак, у својој књизи Studi sul bestiame del Montenegro, della Bosnia-Erzegovina e della Dalmazia (Roma, 1906, на стр. 40) наводи као просечан принос једне краве у Црној Гори по 800 литара годишње. — Просечан принос једне краве у Србији у износу 720 литара млека годишње узет је као највероватнији и у „Извештајима поднесеним Министру Народне Привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде“ (Београд 1907 год., стр. 346 Извештаја о раду Одељења за Пољску Привреду и Ветеринарство)

[2]) Насупрот овом тврђењу могло би се указати на поделу, која је приликом пописа домаће стоке вршена код крава и по којој је 1910. год. било под називом „крава музара“ 170.071 грло (1900. год. 170.329 грла), а под називом „крава јалових“ 143.705 грла (1900 год. 137.435 грла). Држећи се буквално тих назива, из тога би излазило: да је у Србији крава музара било сразмерно нешто више (тј. 1910. год. округло 54% а 1900

жиште целокупне досадашње говедарске производње у Србији било је у одгајивању волова за рад и за гојење, те су краве и држане првенствено за подизање потребнога подмлатка за то. Коме, у осталом, није позната чињеница, да се у Србији само воловима тепа да су „хранитељи куће“ а не кравама, без којих се ти волови не би могли ни приплодити ни отхранити, и које би, искоришћене како ваља за производњу млека, заслуживале назив „хранитеља куће“ више него ма која друга врста говеда и стоке уопште?

У вези с том оскудицом у правим кравама музарама није могла бити боља ни производња крављега млека. Изузимајући донекле ближу околину Београда и још неколико већих вароши, у целој осталој Србији није могло бити ни речи о некој јачој производњи а још мање о некој помена вредној преради крављека млека, која би се, макар и приближно, могла упоређивати са производњом и прерадом таквога млека у страним напреднијим земљама. Уколико је пак било производње и прераде млека уопште, она се има више приписати мужи оваца и, бар у неким крајевима, мужи коза него ли мужи крава.

Ово мора бити познато, из посматрања и искуства, сваком потрошачу белога смока у Србији, и оном у вароши и оном у селу. Док је у свима главним ратарским и сточарским производима владало у Србији изобиље, које је, поред свега извоза, доводило потрошаче често и до пресићености и створило код њих неумерености у јелу каквој се тешко може наћи равне — дотле је у белом смоку било, с незнатним изузетком, увек кубурења и оскудице поред свих многобројних и дугих постова. „С незнатним изузетком“ каже се поглавито с обзиром на привремену јачу производњу млека за време 2—3 летња

год. округло 55% од укупног броја). Кад се пође од тога, да су према уобичајеном схватању пољопривредника, у јалове краве могле бити убројане само оне, које се у дотичној пописној години нису телиле, онда значи, да су као краве „музаре“ пријављиване све оне краве, које су у току пописних година имале телад. Ну, то ниуколико не доказује, да су све те краве „музаре“ и стварно мужене, а најмање да је то чињено још и 31. децембра, кога су дана вршени пописи домаће стоке, — јер се врло добро зна, да су у Србији уопште ретке, врло ретке краве, које се још музу у то доба године. Зато се истакнутом статистичком поделом не може ни пошто оборити предње тврђење о сразмерно малом броју правих крава музара у Србији.

месеца, када по правилу скоро истовремено пада најјача мужа не само музних крава већ и оваца и коза, и када је потрошач како у вароши тако и у селу могао доста лако подмиривати потребу за свежим млеком и осталим врстама белога смока (без обзира на њихову каквоћу). Али је зато наступала утолико већа оскудица, особито у свежем млеку, за време зимских месеци, када се често није могло наћи млека ни за лек чак и у селима, где је држано по неколико стотина крава и коза и можда читава хиљада оваца! Тако неповољних прилика, управо такве беде у снабдевању млеком ради људске исхране не може се утврдити ни за једну другу иоле напредну земљу. Зато не може бити никакво чудо, што Србија долази у погледу смртности становништва међу прве земље у свету, ма да би према природним и свима осталим повољним погодбама за живот требало да стоји међу последњима. Јер, и ако то није једини узрок, ипак се оскудица у млеку ради хигијенске исхране недораслог, старијег и оболелог становништва мора истаћи као један од најважнијих убиствених узрока прераном умирању многих и многих хиљада душа. Нарочито то вреди за нејаку децу у првим годинама њиховога пораста, чији су још слаби органи за варење упућени за дуго на лаку млечну храну, али која им се нередовно и недовољно или и никако не даје, јер је или тешко или често немогуће доћи до потребне количине млека.

За доказ ове, најблажије речено, слабе производње млека у Србији, нарочито крављега, може послужити овај приближан обрачун:

По попису домаће стоке од 1910. год. било је уопште:

крава	313.716	грла, од којих т. зв. „крава музара“	170.070
оваца	3,225.778	брава, „ „ музних око . . .	2,500.000
коза	531.246	„ „ „ „ „ . . .	400.000

Ако се претпостави: да су заиста мужене све „краве музаре“ и да је њихов просечан принос у млеку био округло по 800 литара, а да је од сваке музне овце добивено просечно по 45 литара и од сваке музне козе по 120 литара годишње, онда би изишло, да је укупна производња млека у Србији 1910. год. могла износити од прилике:

крављега млека	1,360.000	хектолитара
овчјега „	1,125.000	„
козјега „	480.000	„
Укупно: . .	2,965.000	хектолитара

Кад се ова укупна количина сведе на 1 квадратни километар од целокупне површине и на 1 становника, и кад се све то упореди са количином махом искључиво крављега млека, произведеног у појединим напреднијим земљама, — добиће се овај занимљив и за Србију веома поучан преглед:

Назив земље	Године	Производња млека износила је:		
		укупно хектолитара	на 1 □ км. хектолит.	на 1 становника литара
Србија	1910.	2,965.000	61·3	100
Угарска	пре рата	30,000.000	106	160
Белгија	„ „	22,500.000	763	300
Француска	1902.	84,452.287	157·3	234
Аустрија	пре рата	90,000.000	300	310
Немачка	1900.	250,000.000	462·1	384
Швајцарска	1896.	15,067.200	364·3	457
Шведска	1898.	25,500.000	56·9	463
Холандија	1897.	26,904.640	815.3	472
Данска	1898.	22,390.000	574·1	861

Ови подаци, ма колико почивали на приближним статистичким проценама, сами собом су и сувише речити а да би их ваљало пропраћати још каквим особеним напоменама.

До истога закључка о сразмерно маленој млекарској производњи у Србији доћи ће се и онда, кад се узму у обзир само податци о извозу белога смока из Србије. Из земље, као што је Србија, чији се извоз састоји скоро искључиво из пољопривредних производа, међу којима сточарски производи заузимају главно место (јер за време 1901—1905 г. чине просечно округло 49% од вредности целокупног извоза), очекивати је било, да се уз знатан извоз говеда извозе и повеће количине белога смока. Међутим у ствари није ни из далека тако. У току 1894—1903. г. извежено је просечно годишње само по 947 товара сира (меког и кашкаваља) и по 665 товара скорупа и масла, т. ј. укупно 1.612 товара, а у току 1904—1909. г. извожено је просечно по 3.645 товара свих врста белога смока. За то исто време износио је увоз масла и сира просечно по 247 товара (1894—1903. г.) и 214 товара (1904—1909. г.). Кад би се посматрали само ови подаци о увозу, не би се могао извести никакав закључак неповољан по Србију. Али се тај неповољан закључак не може избећи,

кад се посматрају подаци о извозу, без обзира на то, да ли су извожене количине белога смока од крављега или, напротив — што је несумњиво највећим делом од овчјега млека. Јер цео тај извоз и сувише је незнатан како са̀м по себи тако и у односу према извозу осталих главнијих ратарских, воћарских и сточарских производа (свих врста жита, сувих шљива, пекмеза, угојених говеда и свиња, коња и т. д.) А ништаван је, када се упореди са оним замашним и завидним количинама белога смока, које се извозе из других земаља, по пространству често и мањих од Србије, и за које се напред (на стр. 195 и даље) могу наћи подробнији податци.

Најзад, да је производња млека у Србији не само слаба већ и недовољна чак и за саму домаћу потребу, најбоље доказују још и *цене* његове. Да се, међутим, цене могу с правом узети за оцену јачине производње, налази свога оправдања у општем привредном закону, по коме су цене по правилу производ понуде и тражње, а понуда увек зависи првенствено од производње.

У Француској, нпр., литар обичног свежег млека плаћа се просечно по 10—15 сантима (пара), а само у Паризу и осталим већим варошима цене таквом млеку крећу се између 20—40 пара. При обрачунавању вредности свеколикога млека произведеног у Француској у 1902. год. узета је као просечна цена једном литру 15·5 пара (док је та цена за 1882. год. износила округло 17 пара а 1892 год. без мало по 16 пара). У Немачкој се рачуна за целу земљу 1900 год. просечна цена 8·5 пфенига или 10·6 пара од једног литра. — У Белгији је статистичка процена цене млеку износила (крајем прошлога столећа) по 10 сантима (пара), али је у провинцији Фландрији продавано на велико по цени 5—10 пара, а на мало (крчмљено) по варошима по цени 14—24 паре. — У Данској се сматра веома повољним успехом, кад се један литар млека уновчи (продајом у свежем стању или прерадом у масло или сир) по цени 10—14 пара (7—10 ера). За 1896. и 1897. год. рачуната је просечна статистичка цена за целу земљу по 11 пара (7·5 ера) литар. — У Италији је 1895. год. статистичка управа узела да један литар млека вреди 12 пара, — у Швајцарској 1896. год исто толико, — а у Холандији 1897. год. 9 пара. — У азијској Русији добијано је (почетком овога столећа) прерадом млека у масло за 1 литар просечно 6·5—7·5 пара.

а у европској Русији просечно уновчење млека за целу земљу рачуна се по 13—15 пара.

У Србији, напротив, просечна цена млеку у целој земљи не може се ни пошто узети испод 15—20 пара по литру. То се да утврдити, између осталога, и тиме: што су многе засноване млекарске задруге морале обуставити рад, јер нису могле задовољити своје задругаре плаћањем или уновчавањем предатог им млека испод 15 па и свих 20 пара од једнога литра, и то ни за време најјаче летње муже. Лако је онда појмити, колике тек просечне цене морају бити за време ретке и оскудне зимске муже, када се млеко може уопште врло тешко и купити.

Ма да се многим подацима српске државне статистике не може поклонити потпупо поверење, ипак у овом случају подаци о ценама млеку не могу много одступати од стварности. Ти подаци прикупљани су у 67 разних вароши и варошица, и по њима просечна цена свежем млеку била је за 1901. до 1904. године по 21 пару, а 1905. године 22 паре. Најнижа годишња просечна цена 1905. године била је у Зајечару 16 пара, а највиша у Крупњу 28 пара, док је у Београду била 27 пара. Свих означених година, најјевтиније је млеко било месеца априла и маја (махом по 19 пара), за тим месеца јуна и јула па донекле и августа (махом по 20 пара), даље месеца септембра (махом 21 пару), по том месеца марта, октобра и новембра (махом по 22 паре), а најскупље је месеца децембра, јануара и фебруара (махом по 23 паре).

Ова разлика у ценама млеку у Србији према ценама у другим земљама пала би, на штету Србије, утолико више у очи, кад би се поред упоређења тих цена упоредиле и цене осталим пољопривредним а особито сточарским производима. Јер, изузимајући у главном само Русију, у свима осталим побројаним европским земљама, у којима је млеко, као што се види из наведених података, јевтиније него у Србији, — цене свима главним пољопривредним производима, а нарочито цене месу уопште, знатно су скупље но у Србији. Без навођења многих бројева ради доказа, то се може закључити и из саме те чињенице, што те производе Србија стално извози, непосредно или посредно, баш у неке од споменутих држава. Тај се извоз, међутим, не би могао дуго одржати, кад цене тим производима у увозничким земљама не би биле толике, да не само покрију цене по којима су они плаћани у Србији, већ и да исплате

све преносне трошкове и разне царинске дажбине и, врх тог а да пруже дотичним трговцима извозницима и увозницима, као и разним њиховим посредницима, још и мање или веће добити. А има, опет, и производа, и то баш највише сточарских производа, који нису скоро ни извожени, али који су у Србији продавани често у такво бесцење, да би излишно било ма какво упоређивање са ценама њиховим у страним земљама. Такав је случај био нарочито са јагањцима, јарићима, прасадима и разним врстама живине.

III. О узроцима досадашње слабе производње млека у Србији.

Кад се узму у обзир сви напред изложени подаци и напомене, мора се признати као потпуно неоспорно: да је производња крављега млека у Србији била, чак и уз додатак овчјега и козјега млека, толико слаба и оскудна, да је једва могла подмиривати како ваља најбитније потребе у земљи, — док је, напротив, од осталих главнијих ратарских и сточарских производа било по правилу увек изобиља и претека за сталан и замашан извоз. Питање је сад: како да се оправда или бар објасни та чудна привредна појава? Јер свему мора бити неког узрока, па га извесно мора имати и тој појави.

Како је овде у питању једна чисто привредна појава, то би било најприродније, ако би се прави узрок утврђеној ништавној производњи крављега млека у Србији потражио у оним општим природним (климатским и земљишним) или привредним и друштвеним приликама, од којих свугде зависи, па и у Србији мора зависити, у већој или мањој мери, правац и обим пољопривредне производње. Али, у ствари, ма који од тих разних утицајних чинилаца био истакнут као узрок, исти, и ако на први поглед може изгледати вероватним, мора отпасти, чим се буде дубље размотрио, а нарочито чим се право стање његово у Србији буде упоредило са стањем у некој од оних земаља, где производња млека напредује са најбољим привредним успехом. Шта више, кад би се пошло тим путем, могло би се доказати: да има земаља, где је земљиште мање плодно и мање подесно за бујне природне ливаде и пашњаке, где је клима сушнија и суровија, где су газдинства ситнија и распарчанија, где је људска радна снага

ређа и скупља, где су млекарски производи лошији и јевтинији, и где су саобраћајне прилике горе и теже него у Србији, — па да је ипак у свима тим земљама број крава сразмерно већи, да су те краве сразмерно млечније и да је млекарска производња далеко јача но у Србији.

Са многих, и стручних и нестручних, страна у последње време је нарочито истицано: како држање крава ради производње млека у Србији није било нити може бити успешно с тога, што клима у Србији није довољно влажна као што је то случај нпр. у Данској, Холандији, Енглеској, Швајцарској, Белгији и т. д., и што, због тога, ни ливаде ни пашњаци не могу бити онако бујни и изданни као у земљама са влажнијом климом. Тој примедби има донекле места. Не да̀ се спорити, да су особито лета у Србији често веома сушна и да те летње суше јако ометају правилан и обилан пораст трава по ливадама и пашњацима, доводећи тиме често потпуно у питање редовну и изданну пашу, која се сматра као најповољнија по исхрану и здравље па̀сне стоке уопште а музне нарочито.

Али, у суштини, ова околност ипак не може ніуколико оправдати српске пољопривреднике за још веома слабу млечност њихових крава и за неразвијену млекарску производњу.

Пре свега, мањак жељене бујности у порасту трава на ливадама и пашњацима у Србији не постоји свугде. Има крајева са одличним планинским ливадама и пашњацима, чија бујност, према стварним природним околностима, не би ни мало или би врло мало одступала од бујности планинских пашњака нпр. у Швајцарској, само кад би им се поклањала она пажња око неге и ђубрења њиховог, која се поклања пашњацима у Швајцарској. Па и онакви, какви су од природе дати, не може бити кривице до тих ливада и пашњака, што се они уопште не искоришћују довољно, а нарочито што се искоришћују најмање за исхрану млечних крава и за обилну производњу крављега млека.

Уколико, пак, у истини постоји слаба бујност у порасту трава по долинским ливадама и пашњацима за време топлих и сушних летњих месеца, иста није увек последица само недовољне влаге с неба, већ је много чешће последица крајње запуштености у погледу њиховог ђубрења и наводњавања чак и онде, где би се то — особито наводњавање — могло постићи сразмерно врло лако. У осталом, та запуштеност и не-

брига су главни узроци, што пашњаци и ливаде у Србији не дају повољне приносе ни у почетку пролећне испаше односно ни у првим сенокосима, и ако су онда обично заступљени сви природни услови да ти приноси буду у сваком погледу издашни.[1])

С друге стране, ма да бујни пашњаци утичу несумњиво веома повољно на одржање и појачање млечности код крава, ипак они нису неопходни нити незаменљиви за ваљану, разумну исхрану музне стоке. Неопходно је потребно само да стока има на расположењу довољне количине друге зелене и сочне пиће. Међутим, нема ни једног краја у Србији, где такве пиће не би могло бити преко целога лета и преко целе зиме. Јер нема краја, у коме, све или појединачно, не би одлично успевале тако драгоцене пићне биљке као што су: луцерка, кукуруз на сачму, грахорица, сточна репа, бундеве, дулеци, разне детелине, еља и т. д.

За луцерку, нпр., могао се досад уверити сваки српски пољопривредник, да јој ни највеће суше не могу потпуно омести пораст за време целога лета, јер захваљујући дубини и разгранатости свога корена, она буја и онда, кад се због суше све око ње почне усукивати а трава по ливадама и пашњацима и потпуно сасушивати. Па да ли су српски пољопривредници поклонили тој — како је у Америци с правом зову „царици пићних тиљака“ обилнијим сејањем ону пажњу, коју јој већ одавна поклањају пољопривредници у другим земљама, и коју она у пуној мери и заслужује како са гледишта поуздане и издашне производње одличне сточне пиће (зелене и суве), тако и са гледишта побољшања земљишта у сваком погледу? Кад се узме у обзир, да су луцеришта захватала у Србији 1900—1904. г. просечно по 4.690 хектара а 1905—1908 г. просечно по 7.560 хектара, може се закључити, да одлике луцерке нису остале незапажене ни од стране српских пољопривредника, и да се гајење њено све више шири. Али то није још ни приближно довољно према оном, како би требало бити. Да се то потврди, није потребно ићи сувише да-

[1]) За доказ овога могу послужити подаци о приносу ливада у сену. Јер, док је за 1905.—1908. год. просечан принос сена износио у Србији само по $14._5$ товара, дотле је он био у Француској $34._2$ товара, у Угарској (за 1908.—1910. год.) по $30._7$ товара, у Хрватској и Славонији (за 1908.—1910. год.) по округло 30 товара, у Далмацији округло по 20 товара (за 1911.—1913. год.) и т. д.

леко. Довољно је само навести, да су у самој Хрватској и Славонији, поред великих површина под црвеном детелином, грахорицом и осталим пићним биљкама, луцеришта захватала 1908 1911. г. просечно по 17.400 хектара или 1·20% од свега њивског земљишта, док је у Србији 1905—1908. г. било под њима само 0·60% од њивскога земљишта.

За тим: колико њих у Србији сеју кукуруз на сачму? — ма да је редак крај где он не би повољно успевао, и ма да он, посејан кад треба и како треба, може давати сразмерно врло знатне количине зелене пиће за летњу исхрану музне стоке, а, укишељен (као што је то општи обичај нарочито у Сједињеним Државама Сев. Америке) или осушен како ваља, и за јесењу и зимску исхрану. — Или, који српски пољопривредници теже да обезбеде својој музној и осталој стоци здраве сочне пиће за време целе зиме опсежним сејањем сточне репе, којој се онако свесрдно уступају огромне њивске површине баш у земљама са најбујнијим природним ливадама и пашњацима? — Или, зашто српски пољопривредници не само не искоришћују до крајњих граница могућност узродичног гајења (особито сејањем уз кукуруз) тако корисних биљака за сточну и људску исхрану као што су бундеве и дулеци (тикве), — већ њихово гајење у последње време све више напуштају. чак и онде, где су их раније сејали у доста знатној мери?

За све ово не могу се ни најмање кривити климатске прилике у Србији, јер су оне за све истакнуте као и друге пићне биљке веома повољне. Претерано сушних година могу неке врсте, мање или више, и оманути, али то није искључено ни у земљама са много влажнијом климом но што је клима у Србији. Шта више, у земљама са влажнијом климом велике штете производњи ваљане сточне хране наносе често баш претеране влаге, што се у Србији не да скоро ни замислити.

Према томе, дакле, за недовољно држање крава музара и за њихову још недовољнију млечност у Србији не може се ни пошто усвојити као разлог немогућност производње подесне сточне хране у довољној мери због недовољне — сушне климе, јер у ствари то никако не одговара истини.

Још мање може за овај случај вредети други главни разлог, који се, као и напред посматрани, често наводи ради оправдања слабе млекарске производње у Србији. На име:

неразвијеност млекарства доводи се у везу са ранијим стешњеним географским положајем и неповољним трговинско-политичким односом Србије са иностраним увозничким земљама, а нарочито са Аустро-Угарском, која је Србији задавала толико јада и наносила толиких привредних штета својим познатим честим трговинско-политичким зачкољицама и сметњама.

Да би се са гледишта млекарске производње побио и овај разлог — поред свега тога што је иначе истинит, — није потребно указивати на земље са напредним млекарством, али које су удаљеније од потрошачких, увозничких земаља но што је то била Србија, и које су такође имале да се боре са многим трговинско-политичким тешкоћама. Довољно је само напоменути: да су, помоћу поле развијених превозних средстава и поле подеснога начина паковања, све врсте белога смока могле до пре неколико година издржавати дуже и заобилазније путове но што је то могла угојена жива и заклана стока. Тек сразмерно скорашњим завођењем нарочитих постројења за хлађење и смржњавање пољопривредних производа, подложних квару, омогућено је превлачење непрерађеног меса и из оних удаљених земаља, које су дотле тешком муком и са знатним ризиком и трошковима извозиле само живу стоку, али из којих је пре тога већ увелико вршен извоз масла, сирева и згуснутог (кондензованог) млека без свих тих савремених постројења за хлађење. Истина, та савремена постројења служе сада корисно и за боље превлачење белога смока, те помоћу њих дотични млекарски производи стижу у потрошачке земље у свежијем и бољем стању, — али је главно, да је тај извоз био могућан и стварно је вршен и без свега тога. То значи: да, у погледу даљине и дужине трајања преноса, млекарске израђевине имају несумњиво превагу над живом и закланом стоком. Зато су земље, које су за извоз производиле бели смок, биле, па ће, у извесној мери, и даље остати слободније у трговинско-политичком опредељивању, тј. биле су и остаће независније у одржавању старих или заснивању нових трговинских веза са увозничким земљама, него што су биле и него што то могу бити земље, које су се бавиле или које се још буду бавиле искључиво или првенствено производњом стоке за извоз.

Према томе, дакле, притешњен географски положај и ранији незгодан и мучан трговински промет Србије са иностран-

ством пре је могао послужити као разлог за што јаче развијање млекарске производње, него ли што може служити као разлог за правдање досадашњег слабог развитка те производње. Требало је само имати за то више увиђавности и развити више усталаштва него што је досад стварно било у Србији тих основних чинилаца за сваки жељени привредни напредак.

На тај начин, сразмерна малобројност крава музара, њихова веома слаба млечност и неразвијеност производње крављега млека па и целокупне млекарске производње у Србији не могу се стварно оправдати ни једним од оних природних и привредних чинилаца, који, јаче или слабије, утичу на систем пољопривреднога газдовања у појединим земљама и који се никад не смеју занемарити, ако се жели да газдује разумно и успешно.

Али, ако није могућно оправдати ту чудну појаву чисто привредним па ни природним разлозима, није немогућно, бар донекле, објаснити је. То објашњење може се наћи, у главном, у овим двеме неоспорним чињеницама: 1) у предрасудној навици српских пољопривредника да више полажу на мужу оваца' а у неким (особито југо-источним) планинским крајевима и на мужу коза, него ли на мужу крава; — и 2) у веома слабој рачунљивости пољопривреднога света у Србији.

Напред је већ споменуто, да има пољопривредника у Србији, који сматрају чак и грехом мусти краве. Срећом такви случајеви спадају сада све више у изузетке. Али, где се у том погледу не иде баш тако далеко, ипак је мало пољопривредника, који приступају редовној мужи крава за време дојења телади, т. ј. онда баш, када је лучење млека најобилније. Па и после одлучивања телади ретко је где мужа правилна и дуготрајна. Познат стари обичај бачијања скоро нигде се не предузима помоћу крава. Све је то, међутим последица некадашњих предрасуда и наслеђених навика.[1]) Тако је од прилике

[1]) Примера ради, довољно ће бити овде навести само причање *J Hahn-a*, у његовој књизи Reise von Belgrad nach Salonik (по 2. издању, 1868. год,). На путу кроз лесковачку област (1858. год.) овај одлични познавалац ондашњих прилика на Балкану наводи, између осталога (..- стр. 59 и 60), како се тамо „домаће говече никад не употребљује за мл а карење". „Највише — вели даље — ако се музу биволице," а тамо где биволица нема, „православном сељаку (dem griechischen Bauern) звони

било некад, више или мање, и у другим земљама. Али је у току времена у многима од њих пипава мужа оваца већ одавно напуштена, понегде и потпуно заборављена, јер је у крави не само нађена замена, већ је у њој потпуно развијен далеко обилнији извор за производњу млека него што га икад може дати овца. Само је коза, као ваљана млекуља, успела не само да задржи своје раније место међу музном стоком, већ да се у извесним особеним приликама чак и прошири на рачун овце.

Ако би се осмотрили подаци пописа стоке у Србији из последњих година, из њих се не би могли извући никакви закључци, који би указивали на неки сталан бољитак у смислу појачања производње крављега млека. Док је, нпр., на 100 крава долазило оваца (без јагњади и овнова) по попису од 1890. год. округло по 910 брава, а 1905. год. округло по 820 брава, дотле их је 1910. год. било по 1027 брава.[1]) Има, истина крајева и места, где се у последње време преокрет у корист крава и њихове разумније употребе за производњу млека све више испољава, ну тај преокрет нити је био општи, што би требало желети, нити довољан ма у ком било правцу. А то није наступило само стога, што се српски пољопривредници, поред све своје природне бистрине, још нису уздигли толико да могу олако и брзо раскрстити са својим предрасудним навикама, а још мање да могу у довољној мери привредно мислити и делати, заснивајући сваки свој произвођачки поступак на простом и чистом рачуну.

много чудније, кад му се говори о крављем млеку, него нашем (т. ј. аустријском сељаку), кад слуша о овчијем млеку, које православни (der Griеche) сматра поред козјег млека једино употребљивим за јело". — Кад се ово стање упореди са садашњим, доћи ће се до закључка, да су за минулих 60 година наступиле знатне промене у корист крава и крављега млека, али још ни приближно у оном обиму, у ком би то требало.

[1]) Како у овом погледу стоји Србија према другим суседним и даљнијим државама, показује овај преглед: на 100 крава (без обзира да ли су музаре или не) било је оваца (без јагњади и овнова и без обзира да ли се где музу или не): у Данској (1909. год.) 25, Аустрији (1910. год.) 34, Новом Зеланду (1911. год.) 38, Немачкој (1907. год.) 41, Сједињ. Америч. Државама (1910. год.) 98, Француској (1913. год.) 119, Угарској (1911. год.) 185, Италији (1908. год.) 231, Аргентини (1908. год.) 271, Босни и Херцеговини (1910. год.) 391, Румунији (1900. год.) 538, Алжиру (1911. год.) 892 и Бугарској (1905. год.) 1264. — Као што се види, у овом погледу једино је Бугарска надмашила Србију.

За доказ ове веома слабе привредне рачунљивоти пољопривреднога света у Србији могло би се набројати повише општих и безброј појединачних примера. Ну за ову прилику довољно ће бити истаћи само ове опште чињенице: непоклањање ни приближно довољне пажње прибирању, чувању и разумној употреби сточнога ђубрета ни осталих изметина и отпадака, погодних не само за одржање већ и за појачање плодности обрађенога земљишта; — држање и храњење коња преко целе године само ради преноса неколико товара, ради јахања неколико пута и можда ради вршаја неколико дана преко године и ради презања овда-онда више за „проводњу“ него ли за какву службену потребу, а неупотребљавање њихово за вучу ради свршавања разних пољских послова, већ се за те послове држе волови, да и сами они више беспосличе него што стварно раде; — храњење крмача ради производње прасади, која ће се после продавати у бесцење, каквом је тешко наћи равне у свету; — истеривање јагњади на тржишта ради продаје по цени, која би се врло често могла постићи за саме њихове коже, те месо остаје купцима потпуно бесплатно или једва достиже цене хлебу итд. Зар у свима таквим случајевима, који су све до пре последњих ратова спадали у општу појаву, може бити макар и трунке неког правилног рачуна, и зар од таквог нерачунског и неразумног рада може бити истинске привредне користи?

Према оваквом стању рачунљивости српских пољопривредника не може онда бити никакво чудо, што је њихов „рачун“ допуштао и то: да држе краве искључиво или скоро искључиво ради тељења и дојења телади. У ствари, међутим, питање је ван свакога спора, да би такав поступак посматран са рачунскога гледишта, морао у највећем броју случајева закључивати са чистим губитцима, или бар не би могао доносити ни приближно оних користи, за које су пољопривредници уображавали да их имају.

Можда ће се с неке стране рећи: да српски пољопривредници нису усамљени у погледу једностране употребе крава само за приплод. Тако, доиста, раде знатним делом и пољопривредници нпр. у Аргентини, у неким крајевима Сједињених Америчких Држава, у Канади и т. сл. (као што то показују подаци, саопштени на стр. 183, о броју „крава музара“ и „крава за приплод“ или „других крава“). Али кад се укаже на

те примере, не смеју се губити из вида ни околности, под којима се врши такав рад, и под којима такав рад једино још и може бити са привреднога гледишта успешан и оправдан. Наиме: у тим пространим и још врло слабо насељеним земљама и крајевима пољопривредници држе краве искључиво ради приплода само на поседима, чије се огромне површине могу испоредити често и са читавим срезовима у Србији, до којих су они дошли путем заватинарства или за багателне цене од по десетак динара по хектару, и на којима неколико чобана чувају по неколико стотина, па чак и по неколико хиљада и десетине хиљада грла говеда, остављених готово самима себи да се плоде и множе и да тумарају и траже хране по непрегледним пасиштима ограђеним жицом. Под таквим приликама пољопривредници су могли не само без штете већ и са знатним добитима издвајати с времена време подгојена грла просечне тежине од по 600 килограма и продавати их за клање и извоз по цени од цигло 200 динара по комаду, као што је то био случај, нпр., 1907. г.

Међутим, у Србији су не само цене земљишту већ и све остале привредне прилике такве, да потпуно искључују држање крава једино или поглавито за приплод. Јер трошкови око једне краве, ма како скромно смештене и ма колико у нези запуштене и оскудно храњене, морају и у најзабаченијем крају Србије бити толики, да се, по правилу, никад не могу накнадити вредношћу само произведеног телета. То мора бити сваком јасно, чим узме у обзир, да сви трошкови око чувања и исхране једне краве, употребљене искључиво за приплод, морају се ставити једино на терет добивеног телета. Који-год пољопривредник буде узео да срачуна све те трошкове према својим приликама[1]), мораће доћи до сазнања: да теле од сваке оне

[1]) У те трошкове морају се урачунати: 1) трошкови око исхране (чији је удео у целокупним трошковима највећи, јер износе око 70% од свих трошкова); — 2) трошкови око неге (у које спадају вредност утрошеног рада око тимарења, чишћења стаје и чувања за време паше, затим издаци за прибор за везивање и, уколико га буде, за покривање, и издаци за лечење); — 3) припадајући део трошкова око подизања и одржања кравље стаје или шупе; — 4) интерес на вредност краве (где спада и и отпис од те вредности, кад крава почне, због старости или неког другог узрока, губити од своје првобитне вредности); — 5) припадајући део трошкова ого држања бика или стварно плаћена биковска такса за вођење дотичне краве; — и 6) разни други трошкови, ако их и уколико их буде

краве, која се не употребљава ни за мужу ни за рад, мора, чим угледа света, представљати обично толику вредност, колику оно не може стварно имати ни после неколико месеци узраста (изузимајући, разуме се, телад особите, високе приплодне вредности). Једино употреба крава за мужу, па донекле и за рад, за време њене стеоности може један део трошкова око њене неге и исхране покрити вредношћу добивенога млека и свршених послова, и тиме олакшати — појевтинити производне трошкове приновљеног телета. *Уколико је млечност краве већа, уколико је мужа њена дуже трајала и, на тај начин, уколико је од ње добивено више млека, утолико ће приплођено тело представљати мању производну вредност, т. ј. стајаће дотичнога пољопривредника утолико јевтиније.* Ако се при том иста крава буде употребљавала узгред и за рад, производни трошкови добивенога телета биће још за толико повољнији.

Ова најосновнија правила разумне говедарске производње тако су проста и очигледна, да изгледа невероватним да може бити иоле трезвенијег пољопривредника, који се не би управљао по њима. У ствари, међутим, за највећи део српских пољопривредника не може се тврдити, да су своју говедарску производњу заснивали на тим правилима. Ако се је у последње време (увек с обзиром на прилике и појаве пре последњих ратова) могао запазити известан повољан обрт у том погледу, т. ј. ако су у последње доба и пољопривредници у Србији почели били све више приступати ревноснијем искоришћавању крава за производњу млека и све више водити рачуна о њиховој млечности, — ипак је све то било још и сувише недовољно.

IV. Главне мере за будуће појачање млекарства у Србији.

Из предњег излагања и објашњења поглавитих узрока досадашњој слабој млекарској производњи у Србији лако се може увидети, да ти узроци нису ни из далека такве природе

(као што би нпр. био издатак за осигурање за случај угинућа и т. сл.). — Сви ови трошкови имају бити урачунати без обзира, да ли су они исплаћени у готовом новцу или је поједине послове вршила чељад дотичнога пољопривредника, а утрошен материјал производ самога газдинства.

да би онемогућавали њен правилан развитак и повољан напредак у будућности. То је било врло важно утврдити, да би се сузбиле све оне сумње, које су у том погледу изјављиване са повише страна. У исто време то је било потребно утврдити још и с тога, како би се могао извести правилан наук за будући рад на стварању и унапређењу млекарства у Србији првенствено на основици производње крављега млека.

Овом стварању и унапређењу млекарства помоћу крава музара ваља неодступно тежити како у несумњивом интересу појединаца, тако и у општем привредном интересу, и како ради самога млекарства, тако и ради говедарства уопште. Само тако ће се моћи постићи потпуно, свестрано искоришћење крава, без којег се у приликама, у којима се налази Србија, не може изводити никаква успешна говедарска производња, па било да тежиште те производње и даље остане, као што је раније било, у извозу живих или закланих говеда, било да главни смер њен претегне у будуће више у корист млекарства. Дугогодишње искуство многих земаља — и то најнапреднијих — доказало је као непобитно: да и најјача употреба крава за мужу не само не искључује производњу говеда за извоз, већ је шта више знатно појевтињава и тиме омогућава успешан извоз живих или закланих говеда чак и под много неповољнијим трговинским и тржишним приликама. Осем тога, неоспорне и обилне, непосредне и посредне користи од развијене производње крављега млека давале су свугде сталног и живог подстрека, па ће га морати дати и у Србији за непоколебљиву тежњу ка унапређењу говедарства како по количини тако и по квалитету. Где је пак говедарство напредно, ту никад не може бити назадно ни ратарство, као основица целокупне пољопривредне производње сваке земље, нити у том напретку могу изостати и све остале пољопривредне гране, које стоје у ма каквој вези са говедарством и ратарством. Од сточарских грана ово вреди нарочито за свињарство.

На овим здравим и корисним начелима ваљало је да почива пољопривредна производња у Србији и раније, пре последњих ратова и пре претрпљених огромних штета. Колико тек та начела имају бити једини спасоносни ослонац сада, после свега тога, када разваљено и порушено ваља из те

меља подизати, и када опљачкано и уништено ваља што пре обнављати!

У привредном обнављању и уздизању Србије једно од највиднијих места мораће заузети крава музара. Њена улога неће бити само да обнови скоро пропало говедарство и да поново подигне скоро нестале радне волове, већ и да својим обилатим приносима у млеку пружи потребитима издашне хране и осиротелима довољно средстава за подмирење других неопходних потреба, без којих се једно газдинство не да̀ како ваља уредити ни једна кућа како треба одржати и унапредити. Није узалуд речено: „где млеко тече, све се лако стече“. Уз то још, где не буде достигла преостала људска снага и где не буде било друге јаче сточне снаге, крава музара ће и ту моћи пружити својим радом неопходне и драгоцене помоћи. Никаква друга врста домаће стоке не може дати толико разноврсних користи као добра крава музара.

Зато сваки пољопривредник, коме само прилике допуштају држање крава, треба да сматра као прву и највећу бригу, да на свом газдинству чува и пази краве као очи у глави, а ако их нема, да се што пре снабде њима.

Засад, после преживелих ратних догађаја, у Србији нема, на жалост, ни онолико крива, колико их је раније било. Одвођењем и клањем, непријатељи су и њих душмански свели на најмањи број, као што су то учинили и са свима осталим врстама домаће стоке. С тога ће многим пољопривредницима бити немогућно да одмах сада прибаве себи ма и једну краву, или бар не толико, колико би их желели и могли успешно држати. Набавком и увозом крава са стране (т. ј. из области и земаља ван старих граница Србије) та ће се насушна потреба за кравама утолико пре подмирити, уколико их се буде више увезло. Али се, извесно, ипак неће успети, да се та потреба потпуно подмири једино на тај начин, већ ће се од самог почетка морати обратити утолико већа пажња одгајивању потребног броја крава у самој земљи. То ће се моћи постићи једино на ова два начина:

1) ако се све краве, колико их буде у земљи, искоришћавају за приплод докле год буду за то способне; и

2) ако се ниједно здраво и напредно женско теле не коље, већ се чува и гаји да постане кравом.

Из општег интереса, који захтева што брже обновљење и што јаче унапређење говедарства, и држава ће морати предузети знатно строжије мере, но што је то досад чинила, против превременога клања младих крава и женских телади. Али ће и те мере моћи уродити пуним плодом тек онда, ако сваки пољопривредник буде сматрао *највећим грехом, и према самоме себи и према општем добру, заклати или за клање продати једну краву, која би могла још служити за приплод, као што би грех био и ставити под нож или продати касапину једно женско теле, од којег би се могла одгајити једна приплодна крава* па макар она и не била првокласна у оној мери, којом би се она имала ценити у редовним приликама. Само ако се буде тако поступало, Србија ће успети да кроз неколико година види своје говедарство опет бројно потпуно обновљеним а ускоро затим, по могућству, и повећаним.

Ну од бројно обновљеног говедарства нико, ни појединци ни цела земља, неће имати свих оних стварних и обилних користи, које би се иначе могле постићи, ако се оно не буде у исто време подигло и по каквоћи. А ту, опет, поправку не треба гледати само у бржем и јачем порасту, већ, пре свега и свачега, ваља тежити појачању млечности код крава. *Сваки пољопривредник треба неодступно да ради на томе, да се у Србији што пре створе и умноже праве краве музаре,* у којима се је досад тако много оскудевало и без којих се не може ни помишљати на заснивање и развијање савремене благотворне млекарске индустрије, каква већ одавна постоји у свима напредним земљама. *Нека сваки буде начисто с тим: да без развијене млекарске производње на основици крављега млека не може бити у Србији ни успешнога говедарства ни по правилу, разумнога газдовања уопште.* Ништа при том неће сметати, да се овчарству и даље поклања она пажња, која му је и досад поклањана, и да се не само и овце употребљавају за мужу, као досад, већ да се подесним мерама и њихова млечност што више појача. То исто вреди и за козарство, које, постављено на основицу савремених одгајивачких начела, заслужује, баш са гледишта млекарског, знатно већу пажњу, но што му је досад обраћана у многим крајевима Србије.

Међутим, да се све то постигне, т. ј. да се и у Србији створе праве краве музаре и да се помоћу њих развије млекарство до најширих могућних граница, прва — најосновнија

погодба за то јест: *употреба крава за редовну и правилну мужу*, а не, као досад, скоро искључиво за приплод. Једино помоћу редовне и правилне муже моћи ће се и од слабих млекуља створити временом ваљане краве музаре. Иначе, без тога, и најмлечније краве прегореваће (пресушиваће) пре времена и губиће урођену им моћ лучења млека и по количини и по времену трајања.

Али, ако се хоће што бржи, што поузданији и што већи успех у погледу појачања млечности, редовну и правилну мужу морају потпомоћи и друге познате и признате одгајивачке мере. Ту спадају нарочито: *разуман избор приплодних грла* како женских (крава) тако и мушких (бикова), јер се само од ваљаних родитеља, са развијеном односно наслеђеном способношћу, може с поузданошћу очекивати и подићи млечно потомство; затим *усрдна и ваљана нега, издашна али разумна исхрана,* и *правилан начин искоришћавања за приплод и мужу.* Грешке, учињене, из незнања или нехата, из ма које од тих области поступања са кравама или њиховим подмлатком, неизбежно доводе у питање сваки жељени одгајивачки и привредни успех, претварајући га често и у потпун неуспех. А тих је грешака било код српских пољопривредника и сувише, те је крајње време да се оне што пре сузбију тиме, што ће се неукима пружити могућности да се поуче, а нехатнима дати разлога и подстрека да се поправе.

Да би се тај крупни задатак постигао како ваља и у што краћем времену, мора се прибећи разним мерама. Користећи се искуством других народа, као најподесније мере за то биле би:

1) *Писмене и усмене поуке* од стране свију стручних лица, задруга и друштава са смером: да упознају српске пољопривредике са значајем и природним особинама краве музаре; да их упућују како је ваља најбоље неговати; да их науче како је треба разумно хранити, уз приномоћ нарочито што обилније њивске производње потребне сточне пиће; да им покажу како ће је најуспешније искоришћавати у погледу производње млека; и, у вези са свим тим, да их свикну на одгајивање подмлатка по најбољим савременим одгајивачким начелима. Ово поучавање се има систематски изводити не само преко стучних (општих пољопривредних и особених сточарских и млекарских) школа, већ и приређивањем што чеш-

ћих курсева и предавања, издавањем нарочитих поука, писањем преко стрчуних и других листова, и растурањем подесних прогласа, слика и других писмених састава.

2) *Изложбе* опште сточарске или само изложбе приплодних говеда, и то како земаљске тако и обласне, окружне и месне — све са задатком: да се код пољопривредника подстакне што јаче интересовање за ваљано говедарство са претежним одликама млечности; да се код њих развије способност што правилнијега оцењивања приплодних грла; и да се, давањем првенства чистокрвним грлима а по том и потпуним искључивањем мелеза, постигне у почетку што веће а доцније и потпуно уједначење раса или сојева по појединим одгајивачким областима и крајевима. Све те изложбе морају, ако се жели поузданог и трајног успеха, бити *редовне* (т. ј. са унапред и стално утврђеним роковима), *што чешће* и *са што осетнијим и правилнијим системом награђивања.* Изложбе, које се приређују на дохват и у размаку дужега времена, никад не могу имати осетног утицаја на жељени правац одгајивања и производње уопште, чак ако су оне праћене и најиздашнијим наградама. А ако су на тако произвољним и ретким изложбама још и награде недовољне или се у дељењу њиховом не испољава један стално утврђени смер, праћен можда чак и извесним недопуштеним обзирима и неправилностима, — онда су такве изложбе само средство за парадирање и разметање, а никако не средство за стручно образовање и васпитавање пољопривредника. Србија је досад познавала, на жалост, само такве изложбе, те с тога и није чудо, што оне нису оставиле за собом никакав видан траг ни у једној грани пољопривредне производње, а најмање у сточарској уопште а у говедарској производњи посебице.

3) *Снабдевање ваљаним биковима* ради оплођавања народних крава под што повољнијим условима. То се може постићи било установљавањем *биковских станица* од стране државе или самоуправних тела (округа, срезова и општина), — било издашним потпомагањем оснивања *задруга за заједничко држање бикова,* — било давањем бикова појединим истакнутим ваљаним пољопривредницима на чување, — било, најзад, награђивањем (премисањем) ваљаних приватних бикова ради олакшања и подстрека за њихово држање. Од разних прилика и могућности зависиће, који ће се од ова четири система

применити. Према разноврсности месних прилика и потреба могу с успехом наћи примене и сва четири система. Али, приступило се или се дало првенство којему драго од њих, при извођењу и ове мере, као и при извођењу претходних мера, главни смер мора бити: развијање сазнања о корисности гајења говеда у чистој крви и систематско појачање и одржање те чистокрвности, пошто је искуством утврђено, да се само гајењем у чистој крви могу најпоузданије постићи жељени успеси ма у ком било одгајивачком правцу.

4) *Оснивање задруга за испитивање млечности код крава,* које су у страном свету познате и јако цењене под именом „контролних задруга". Крајњи им је задатак: поступно појачање млечности код задругарских крава у вези са побољшањем каквоће млека (особито у погледу његове масноће), и завођење што кориснијег (рентабилнијег) начина њихове исхране у односу према стварној млечности појединих крава. Нарочито у земљама са малим поседима и газдинствима, као што је Србија, ове задруге су једино средство за тачно утврђивање привредне вредности сваке краве и приплодне вредности њеног женског и мушког потомства. Само помоћу њих могу се у широј пољопривредној пракси како ваља изводити и искоришћавати све остале мере за унапређење говедарсва у правцу што јаче производње млека.

5) *Увођење и редовно објављивање пореклописних књига* ради трајнога познавања појединих истакнутих крава и бикова и правилног оцењивања њиховог ближег и даљнијег потомства. Нема иоле напредне земље, где такве књиге нису уведене већ одавно са најповољнијим практичним успесима. Крајње је време да се томе корисном послу приступу и у Србији, јер се само помоћу таквих књига може систематски радити на побољшању њенога говедарства како у погледу чистокрвног гајења појединих раса или сојева, тако и у погледу његове привреде и одгајивачке вредности.

6) Оснивање млекарских задруга ради заједничке прераде млека (у масло, разне сиреве и друге млекарске производе) на савременој савршенијој основи и помоћу савремених савршенијих техничких средстава. Уколико прилике буду допустиле, неке од њих могле би се с успехом бавити и заједничком продајом слаткога (свежега) млека по оближњим већим потрошачким местима. Као што је то утврђено искуством у

свима напреднијим земљама, помоћу ових задруга пољопривредници долазе са мање напора и трошкова до знатно већих користи од својих крава, него кад добивено млеко прерађују или продају потрошачима сваки посебично. С обзиром на садашње прилике у Србији, овим задругама би се могао проширити делокруг рада и тиме, што би им се, гдегод то буде потребно, ставило у задатак, да *кредитовањем омогуће својим задругарима набавку потребних им ваљаних крава музара*, ако тај задатак не би могле примити на себе месне земљорадничке кредитне задруге. Сем тога, оне би могле, у оскудици особених задруга, приступити и држању заједничких бикова, као и заједничких пашњака како за задругарске краве музаре тако и за њихову јунад и телад.

Најзад, ако се или док се *обезбеђење стоке* за случајеве обољења или угинућа не би извело на другој основи (путем опште обезбеђења у целој земљи или путем особених задруга), млекарске задруге би могле вршити и тај користан посао и на тај начин сталне опасности и штете од угинућа крава пренети, на основици узајамне помоћи, на све задругаре. Још боље би било, кад би, ради овога обезбеђења, млекарске задруге образовале и уже или шире савезе, како би се на тај начин штете од обољевања и угињавања у појединим местима пренеле на веће области и учиниле мање осетним.

7) *Изложбе млекарских производа*, а особито *масла* и *сирева* ради распрострањења што савршенијих начина прераде било у задружним било у приватним млекарницима, и ради што јачег уједначења тих прерађевина. Само тако се може створити успешан промет њихов у већим размерама колико у унутрашњости земље, још више при извозу у иностранство. Ако се жели стварног успеха, и ове изложбе, као што је то истакнуто и за сточарске изложбе, морају бити што чешће, редовне и са што осетнијим системом награђивања.

8) *Оснивање савеза* или *особених задруга за заједничку продају млека и млекарских прерађевина* у земљи и иностранству ради одузимања тога важног посла из руку шпекулативних и несавесних трговачких посредника и ради прибављања добити од те продаје у корист самих пољопривредника—задругара.

9) *Увођење најстрожијих законских мера против сваког фалсификовања млекарских производа и против сваког неса-*

весног промета са таквим производима. Једино таквим мерама заштитиће се не само произвођачи — пољопривредници већ и потрошачи свију осталих привредних редова, и једино помоћу тих мера ставиће се млекарска производња на ону здраву основицу, без које се не може очекивати њено успешно и правилно развијање.

Потреба за извођењем свих ових мера постојала је и раније, пре последњих ратова и пре претрпљених страдања Утолико већа мора бити та потреба сада, када се чине напори да се говедарство у Србији подигне тако рећи изнова. Од тога, на коју ће се основицу оно поставити и којим ће се правцем упутити, зависиће будућа слика и будући успеси не само од говедарства већ, може се без претеривања рећи, и од целокупне пољске привреде. Да ранија слика није била довољно пуна и једра, и да ранији успеси нису били онолики, колики су могли бити, — чињеница је, која се лако може доказати многобројним несумњивим подацима. Желети би било, и у интересу појединаца и у интересу целе земље, да нам скора будућност донесе и у том погледу све оне промене, које најпоузданије воде општем благостању.

Све ово, што је речено с нарочитим обзиром на прилике у Србији, вреди, више или мање, и за све остале ослобођене и уједињене покрајине. Цела наша садашња уједињена краљевина препуна је свију оних погодаба, које омогућавају да се жељено опште благостање постигне и брзо и лако. Треба само увиђавности и истрајног рада за искоришћење тих погодаба и за остварање тога благостања.

ДУБОЧКЕ РУСАЉЕ

ПОСЛЕДЊИ ТРАГОВИ ИЗ КУЛТА ВЕЛИКЕ МАЈКЕ БОГОВА.

МИЛ. Ј. МАЈЗНЕР.

Русаље Миклошић доводи од латинске речи rosa. Већ у XII веку Св. Тројица се у Италији зове domenica de rosa. Из Италије ово се име распрострло по Шпанији и Балканском полуострву, где преко Словена пређе и у Грчку (rusalia). Стари су Словени од прилике у то доба године празновали извесно божаство, па су обреде и обичаје своје у вези с овим летњим празницима задржали и пошто примише хришћанство. Те тако се назив русалије или русаље с хришћанског празника пренео не само на обреде многобожачке већ и на оне што су их вршили као и на божаства у чију су се славу ови обреди изводили. Али епископи и свештенство позивајући се на православне каноне и саборске одлуке забрањиваху ове паганске обреде и обичаје. Захваљујући с једне стране упорном држању народном а са друге гоњењу и забранама од стране свештенства налазимо већ од XIII века на овамо често помена о русаљама, које се нарочито помињу о Духовима. Затим хришћанска црква православна налазећи извесних сличности и са другим заосталим многобожачким светкованима о Божићу, Задушницама и т. д., у своме гневу према овим нехришћанским. често пута веома бурним обичајима, све их одреда називаше истим именом, не хотећи улазити у дубље испитивање појединих обреда и обичаја. Зато Нилсон наводи израз *русалија* као најбољи пример забуне коју може причинити испитивачу овако име празника.[1]) Међ овим обичајима ваља, поред тога што их споменици називају истим именом, ипак разликовати бар божићне, задушничке и духовске. О Духовима и данас

[1]) Studien zur Vorgeschichte des Weihnachtsfestes. Arch. f. Religionswiss. XIX Bnd. I Heft. Leipz. 1917.

гдегде постоје краљице, о Божићу готово изобичајена коледа, а о Задушницама ружичало или дружичало, код нас, а у Руса роданице.

Русаље поред тога што су првобитно биле име празнику Св. Тројице, пренете су на вршиоце заосталих староверских обреда из тога доба године, најзад и на сами предмет тих обреда, јер се русаљама стадоше називати и душе покојника нарочито нејачи, девојака и млађих жена, па чак и извесне виле. На тај начин старински обреди као и бића којима се у славу ови вршили добише ово ново име. Те тако данас у народу ова реч значи Духове, извесне виле, душе извесних покојника па чак и саме вршиоце обреда њима посвећених.

Русаље као краљице познате су широм целога Словенства, поред тога што се слична појава налази и у других европских народа. О овоме обичају у Србији имамо одличне описе у Вуковом речнику и у Браству од П. Поповића. Овај се обичај одликује извесном интимношћу, скромношћу и отменошћу.

„У Валакоњу, у црноречком округу, ишле су ранијих година краљице по селу, те су играле и певале. Пред њих су износили болеснике па су их оне дрмусале да би оздравили. Овај је обичај данас потпуно изумро, али га још многи памте. Потпуно се угасио пред српско-турски рат“.[1]

Међ нашим Румунима у Звижду, а нарочито у селу Дубокој, сваке године на први дан Духова јављају се русаље, о којима је досад писано неколико пута. За њих Милићевић каже само ово неколико речи: „*Краљице* или *Русалије* у Звижду, особито у селу Дубоки, у русалну недељу (о Тројицама) изашле су на глас. Тамо иду многи људи из далека само да виде како ће да „падају русалије“, и како ће *карабаш* да их враћа у свест гласом својих *караблица*“.[2]) Затим у Босанској Вили за 1894 год. бр. 3, стр. 38., Г. Дим. Глигорић описује опширније *Русаље*, Србовлашки народни обичај у Звижду у Србији. За њих Глигорић каже: „Власи у Звижду сачували су многе обичаје од старине, који су и лепи и занимљиви, а и чудновати... на дан Св. Тројице у целом Звижду, има заветина само у селу Дубокој... На дан Св. Тројице, коју Ду-

[1]) Др. Т. Р. Ђорђевић, Кроз наше Румуне, 25—26.
[2]) М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 1085.

бочани зову *Русаљама,* пре подне по обичају врши се обред: проноси се селом литија и обиђу се сви записи, за тим се руча. После подне почиње свет на игру долазити. Чим се отпочне играти, онда *почиње и женскиње падати* **у неку непознату болест".** Ова болест сналази нарочито женскиње, већином које су родом из истог села. Она може играти, седѐти, стојати кад је то снађе. Падалица се нађе у извесном несвесном стању, које траје извесно време. „Њу из те несвести нико не може подићи до краљице, а за то време, док оне не дођу, две снажне жене држе је за ноге и за руке да се не угрува". Доцније ћемо навести неколико примера из посматрања Г. Др. В. Суботића, који се као психијатор јако заинтересовао за ову психичну појаву и тамо одлазио више пута. „Три девојке одмах дођу, то су краљице, и три снажна момка заједно са карабашом (гајдашем)". Затим настаје нарочити обред; краљице и краљеви игром, песмом и карабаш својом свирком лече падалицу. Више пута су лекари долазили да ову болест испитују, и још се ниједан није нашао да је одреди. Неки су са собом доносили и по неку течност у флашицама и подносили болесници да мирише, па све узалуд. Докле јој краљице не играју и карабаш не свира, нико јој не може помоћи. Веле да би се она освестила и без њих, само би задуго у бунилу лежала, и пила би целу годину дана као луда". Поред Глигорића, о истом обичају у Звижду налази се опис Г. Драгутина Илића у *Преодници* за 1891 г. бр. 6. стр. 21 22 као краћа белешка у чланку *„Опело",* не толико опширна као у Глигорића. Најопширнији опис дубочких русаља са драгоценим подацима не само о падалицама, женскињу које сналази ова тренутна несвестица, већ и о целој церемонији егзорцистичког лечења налазимо у Г. Др. В. Суботића. Г. Суботић је прво тражио о целој ствари званичне податке, затим је лично одлазио на лице места и с друговима вршио посматрања у два маха (1897 и 1898 године). У своме предавању *„Русаље у Србији* и *падалице у селу Дубокој у Звижду"* (Три предавања: I Судска психијатрија, II Прогресивна парализа, III Русаље. — Први конгрес Српских Лекара и Природњака у Београду 5., 6. и 7 септ. 1904. год: — Београд, 1905. г. стр. 35—97). Г. Суботић је прво изнео у целини Fr. Miklosich, die Rusalien, Sitzungsber. Akad. Wien, 1864. Bnd. XLVI. 2) Дим. Глигорић, рад из Босанске Виле за 1894. год. раније поменут; 3) рад Драг. Илића,

из Преоднице за 1891. год. горе поменут; 4) Пав. Поповић, Краљице, српски народни обичај о Тројичину-дне из Браства (4. књ. II део, 1888. год.); 5) званичне податке о русаљама од начелства среза звишког; 6) ради потпуности наводи у преводу, а по делима: Dr. L. Hirschberg, Über epidemisches Auftreten motorischer Neurosen und die sanitätspoliz. Mittel zu dessen Verhütung, Wien. Klinik 1897. u. Hecker, Die grossen Volkskrankh. des Mittelalters, Berl. 1832., —, die Tanzwuth, Berl. 1832. — хистеричне, односно хистеро-епилептичне епидемије у средњем веку, најзад 7) његова посматрања у Дубокој из 1897. и 1898. године.

„О Тројицама се скупља у Дубокој силан свет код школе, јер цркве немају! Тада им је заветина. Почињу долазити још изјутра, али највише око подне. Око школе је празна утрина. Испред школе подигнути су вењаци. Имућнији седе под њима. Највећи број седи и руча на земљи, на простиркама. Свака кућа, сваки домаћин има засебан ручак. Седе једна породица до друге, у реду. На столу или на простирци на земљи, постављено је све што је од куће понето за јело. На столу стоје поређани: печеница, сир, лук, обојена јаја, кисео хлеб, погача и проја, вино, ракија, со, кољиво, воштана свећа у котур савијена. Свештеник иде од стола до стола, од једне групе до друге, чита прописну молитву за оваке пригоде. Тек пошто ижљубе крст и добију благослов почињу ручати. У току ручка, и после ручка, дешавају се појаве на падалицама, које су напред описане, како у седењу, тако и стајању. Нарочито наглашујем да се те појаве дешавају и у томе времену, а не само у обичном колу, у обичној игри, те да се не би погрешно мислило да падалице падају само онда кад играју. На простору, који је утрина, од школе до реке дешавају се ове појаве. Око школе имају 2 кафане, и неколико сеоских дућана и трговачких станова.

„Дубочка река игра важну улогу у лечењу падалица. Она је у неку руку „Јордан“! њеном се водом уливају и запајају; њеним чудотворним дејством, се опорављају, повраћају и освешћују падалице! 1897. год. биле су, као што је познато, велике кише и поплаве. Дубочка река била је велика, те нису могли преко ње прелазити, него су процедуру свршавали на десној обали реке. 1898. год. река је била врло мале, и тада су прелазили преко реке и процедуру свршавали на левој

обали реке. И том прескакању преко реке приписује се неки спасоносни утицај у лечењу падалица".[1])

Г. Суботић врло умесно скреће пажњу на величанствену пећину из које извире дубочка река. Са овом је пећином у вези народно предање о неким двема краљицама које су се пред њом побиле, те је једна погинула и падајући изустила: „Да Бог да̀, како ја овде пала, тако и свак из овог места о овом дану да пада!"[2]) Она пак друга ушла је у освојену пећину. Дан погибије ове краљице није тачно утврђен, јер једни веле да се ово догодило на први дан Духова, а други на Тодоров Петак, када је ту проста, обична игранка без икаква падања. Народ има још једну причу којом тумачи повод падању о овоме дану. Тако налазимо у опису Глигорића забележену овакву легенду: „У старо време у Дубочкој живели су три брата. Двојица брзо умиру и сва се њихова фамилија затре. Кад то види трећи брат, он се поплаши да се и с њим то не деси, науми да се одсели у друго село (Добру), и тамо живи. Кад је изашао у врх дубочких атара, изађе пред њега неки седи старац и запита, куд мисли. Овај му одговори да га невоља тера да се сели из Дубоке, и исприча му шта се с браћом његовом десило. Старац на то рекне: врати се, синко, натраг, боље ће бити, а ево ти ова пушка и ова три зрна барута, па га онда пре тога упита, које вам је заветина у селу? Овај му одговори: Св. Тројица. Старац му на то рекне: е, добро, ова три зрна поделићеш на три дана: првог дана једно зрно метни у пушку и испали, другог дана друго, а трећег треће. А ево је сад пушка пуна. Што прво на путу спазиш пуцај, али пази да не промашиш, тако ћеш моћи живети у Дубокој. Овај брат узме пушку и она зрна барута и врати се натраг; није прошао ни десет корака, а спази испред себе *три циганке*, на једно двадесет корака. Опали дакле, као што ми је старац казао и убије *све три*, па онда весео, што је погодио а није промашио врати се својој кући у Дубоку. Кад је било о тројицама он учини како му је старац наредио, али погреши те метне сва три зрна од једанпут. Кад је било око подне, избаци је, *али пуцањ је тако јак био, да је сав народ, што га је ту на окупу било попадао од силног треска.*

[1]) Суботић, Три предавања, стр. 87/88.
[2]) ibid. стр. 88.

Од то доба, веле, да женскиње пада у ту болест и да их нико не може излечити, до оне три краљице.“[1])

„Три девојке, лепо обучене, зову се краљице, и три момка, који могу бити и ожењени зову се краљеви. Њих шесторо образују коло играча у облику лесе. За њима обично иде карабаш који свира игру што се зове краљ. Играчи се држе у појас, и то овим редом: први краљ држи у десној руци јатаган чији је балчак завијен пешкиром, води коло, до њега се хвата прва краљица, па онда други краљ, до њега друга краљица, за њом трећа, а на крају је трећи краљ који такође држи го јатаган са пешкиром око балчака. „Играчи не иду обичним ходом. Они скакућу по такту карабљица, на приближан начин као што се корача у валцеру. Тако састављени играчи, играчице и карабаш нераздвојна су целина и они иду од једне до друге падалице, чим их позову, свирају јој, играју јој, и њу у своју игру узимају, а „болест“ јој одигравају, „лече“! Има неколико тих краљевских дружина и карабаша. Једна група не би могла да стигне да посвршује посла!“ Суботић (стр. 90.) „Кад дођу код падалице, онда они онако у појас ухваћени, играју око ње наоколо, у облику лесе, свом ши-

[1]) ilid. 52. — У путописним белешкама кроз наше Румуне од Др. Т Р. Ђорђевића налазимо много разложитију легенеу о страховитом пуцњу била је у старо доба у Дубокој једна фамилија која је патила од некакве заразне болести, тако је и за неколико година сва изумрла само је остао један старац. Да би спасао свој живот, он се крене у свет. У путу га сретне некакав старац, који је био светац, и упита га куд је пошао. Пошто му ,овај рече, светац га упита би ли волео да се врати кући. Старац рекне да би волео. Светац му онда да једну пушку и рекне му да се врати, па кога прво сретне да пуца на њега, па ако га убије да се врати у своје село и неће му ништа бити, а ако га не убије да се не враћа. Идућа тако сретне старац три циганке које су ишле једна за другом. Он потегне из пушке и убије све три и пође даље. Да би га спасао од тога греха, светац му се опет јави, да му још један метак и рекне му да га испали на заветини код цркве о Тројици. Старац рекне свецу да је код њих заветина три дана и да му да још два метка, како би за сваки дан имао по јесан. Светац му даде још два метка и нестане га. Кад дође Тројица, старац се опије па метне у пушку сва три метка и испали. Пушка пукне тако јако да од потреса све женскиње попада и од тада остаде у Дубокој падање женскиња о Тројици. (Кроз наше Румуне, стр. 51). — Испор. Zbornik za nar. život i obič. južn. Slav. Svezak I. стр. 149-250. *Gnjev sv. Ilije.* У овој личанској причи из Врбаве јавља се св. Илија и добром ловцу даје барута и т. д.

рином, захођењем левог крила: тј. заходи трећи краљ око првог, који је близу болеснице. Ово учине двапут. Трећи пут обиђују у круг. I. краљ иде напред, и он је голим врхом јатагана закрсти на грудима, и својом левом ногом дотакне се које му драго њене ноге. Сви остали додирну је ногом као и I. краљ, а III. краљ не само што то учини но је својим ножем закрсти као и I. краљ. — После овога I. и II. краљ дижу је са земље, сваки јој једну руку узме па је пребаци преко свога рамена око врата; један је од њих око појаса, са леђа држи својом левом (I. краљ), а други (II. краљ) својом десном руком Десна рука I. краља држи на његовој десној страни врата на десном рамену своме, десну руку болесничину. — II краљ држи у обрнутом смислу леву руку болесничину. Њих двојица носе је. I-ва краљица заузима место II-ог краља,... те се онда овако поређају: I краљ, падалица, II краљ, I—III краљица, па III краљ. Сада их је, дакле, седморо! Прва краљица хвата у појас II-ог краља својом десном руком, а у левој руци носи јатаган I-ог краља, те онда II-га краљица њу хвата за појас, пошто јој лева рука није слободна. — Ако болесница не може да иде, ради се као што је овде описано, ако она може да иде, онда они њу у истом реду узимају и сви се међусобно држе у појас, и тада сам I краљ носи свој јатаган, који укрштава са ножем III краља. Укрштене додирује падалица руком. Кад је све ово учињено онда се у развијеној линији (лесом) крећу у напред, ка реци, и тај простор који износи око 100 метара, деле на III дела, тј. они до реке стају трипут, међу болесницу на поњаву да легне или седне, како која може. У случају немирноће држе је силом (обично родбина). И на 1. и на 2. и на 3. *стајању* врше играње на исти начин као и на месту где је пала. Између 2. и трећег стајања они се, на почетном месту одакле су почели играти, око себе на једном малом простору у кругу окрену, и онда додирну њену ногу и продужују 3-ћу игру. На сваком одмору прскају је водом, изжваганим пеленом и белим луком из својих уста по лицу њеном, и зову је по имену, лупају је дланом по лицу, дрмају је, често и шамар опале. На реци је запајају водом коју један краљ сипа на корпце јатагана, и коју други краљ хвата, у своју шаку, и из своје шаке том је водом запаја! *На реци се обично к себи и „повраћају“, а могу и да се „не повраће“!...* И у једном и у другом случају они се враћају назад, и опет на исти начин

као и најпре, чине три одмора. Било да су падалице дошле к себи, било да нису, они их остављају на месту где су их узели!... У сасвим тешким случајевима, играју им и по 2 3 пута, па кад и тада не могу да их пробуде, да их к себи поврате — што се увек само код *врачарица* дешава — они је оставе самој себи, дају јој меда у уста, и чекају да се *сама* пробуди, и тврдо су уверени да она тада добија нову снагу за ново врачање и погађање.“ (стр. 90—92.)

Оно пак што певају играчи при овом лечењу и није песма већ басма. На жалост и ако је у докторовом предавању наведена на четири разна места опажају се извесне разлике и одступања. Свакојако није тачно саопштавана или нетачно прибележена. Зато наводимо сва четири текста.

1) Ашаша! јараша!
Тоташа! јакаша! хеј. (На 54. стр. забележено Д. Илић).

2) Опша ши јараша
Швинкодате јараша,
Аша, бела, ша!
Шинде гура, мај!
Ајде, бела, ај!

Устани, хоп!
Још једанпут опет тако!
Тако, бела, тако!
Море, чујеш, ај!
Ај де, бела, хеј!

По Глигорићу, стр. 51

3) Оп, ша, јор аша,
Шин' ко дата јор а' ша,
Оша б'л' јар а ша,
Шин дин гур' ај,
Ајда б'л' ај.

Оп тако, опет тако
Још једанпут опет тако!
Тако белка опет тако
И из уста, још
Дедер белка ај.

По званичном извештају, стр. 60/61.

4) Оп (а)' ша
Јар аша
Шинк одата
Јар аша

Оп' (а)'... овако!...
Опет тако
И још једном
Опет тако

(двапут певају)

Аша бела (а)' ша

Тако бела (лепа, драга!) тако!

(двапут певају)

Ши ден гура ај!

И изусти хеј!...

(ово се њој каже да она викне хеј!)

По беленци г. Суботића (на стр. 92) који вели: Нема потребе доказивати да је садржина ових речи *сугестивне* природе. Ова процедура „одигравања“ може да траје најмање

20 минута до 1 сата, а ако играју 2 и 3 пута онда и по 2 сата! У тој игри уморе се и играчи и падалице. На тај начин да се и објаснити стално убрзан пулс код падалица, који није много мањи ни код самих здравих играча!... За тврђење тамошњега света да се без „одигравања“ може *разболети*, *полудети* или *умрети* нема никаквих објективних доказа. Из бојазни од ових зала они и играју ону бесомучну игру, па ма колико она бесмислена била!“. (Стр. 92—93).

Обичне краљице, према опису у Вука, Милићевића и Поповића, и ако се у њима налази краљ, ипак су те дружинице увек само од девојака, а по броју има их 10—15, 9 или 8. У Милићевића се налази још и ова веома важна белешка као карактеристика обичних краљица или русаља: „Све су ово биле девојке и за главу се мушко није смело умешати у ту дружину (Кнеж. Срб. 515). Међутим у Звижду је дружина састављена од девојака и момака који могу бити и ожењени (Суб. 59, 60). Затим у обичним русаљским дружинама налази се само један краљ и једна краљица, а у Дубочком налазе се три краљице и три краља (Суб. Глигор 50, 90); у обичним русаљама поред краља налази се и барјактар, разуме се оба лица престављају девојке. Уз обичне се русаље нигде и не помиње каква свирка, а дубочке се краљице без крабаша не могу ни замислити. Сем тога обичним се краљицама не приписује никаква лекарска моћ. Па онда многобројне краљичне песме како у нас тако и, примера ради, у Малоруса имају нарочиту садржину мање више митолошку или износе мотиве из обичног живота о браку и т. д., а дубочке русаље певају једну те једну и то није им песма већ у стиховима басма којом се гони зли дух из падалице. Најзначајнија је разлика између обичних и дубочких краљица прво у музица, па онда у игри. Обичне русаље саме певају без икакве свирке, а дубочким је свирка неопходна; и обичне русаље играју, ал' је њихова игра скромна и покретима и манирима као да је салонска, међутим дубочка краљична игра покретима и манирима указује на своје оргијастичко шаманско стародревно порекло. Дубочке се русаљске дружине јако разликују од обичних краљица. Када се пак дубље проуче кретања, рад и намена њихова онда се смело може речи да дубочке дружине русаљске *немају никакве везе са осталим обичним краљицама.*

Али зато баш стоје у тешњој вези са старом трачанском религијом и обредима који су се нарочито одликовали својим оргијазмом. На овако нас мишљење прво наводе досад поменута факта из овог дубочког обичаја и трачко егворцистичког обреда, па онда досадања опажања наших познатих етнографа као Милићевића и Др. Т. Р. Ђорђевића, и најзад сама историја праседелаца ових крајева у којима се до данас сачувао тако занимљив религиозни обред.

По Милићевићу међу Румунима у Крајини и у опште у тимочкој долини веома се често јављају неки људи као *пророци* и *врачари* [Кн. Срб. 1885], износећи као најсјајнији пример шаманства Милчју Крајинца. Краус, по Милићевићу говори такође о истом Милији и том приликом наводи једну народну песму о Каићу Радовану [Der Yoga-Schlaf bei den Süd Slaven, Arch. f. Religionswiss. Bnd. I, стр. 275—294]. Даље у Г. Ђорђевића налазимо: Румуни имају некакву особиту душевну диспозицију за бесвесност. Као пример наводи Анку, жену Мите Мартиновића из Валакоња, која у очи великих празника пада у занос и бунило и тиме као бајаги предсказује невољноме свету оно за што буде питана.“ Њу питају не само за савет у болести већ и за украдене ствари [Кроз наше Румуне, 52]. Слично налазимо и у белешкама Г. Суботића о једној жени из Волује [Три предав. 80][1]). Г. Ђорђевић наставља: „Сем овога наши Румуни често пута пате од некакве врсте лудила које траје кратко време па прође. Кад оно спопадне, болесник просто побесни, насрче, удара где кога стигне и чини чуда од узнемирености. Ја знам доста таквих примера од пре 30 година из Брестовца и Бора, о којима ми је често причала моја мати. У случајевима таквог лудила болеснике везују и зову свештенике те им читају молитве. [Кроз наше Румуне стр. 82—83].

Стари су Трећани били не само у братској вези са Фрижанима, који су из Тракије прешли у Малу Азију, већ су са њима били и у доста јаким саобраћајним везама још у прастара времена. Отуда у оба ова народа налазимо веру, обреде и обичаје који су обележени нарочитом хучношћу, заносном свирком, бесном игром и уопште оргијазмом. Све ове одлике

[1]) О оваквим пророцима, бајалицама и егзорцистима говори Tamborino, De antiquorum daemonismo, Religionsgeschichtl. Vers und Vorarb. Bnd VIII. Heft 3. Giessen, 1909. стр. 90.—91.

нарочито се испољују у култу њиховог бога растиња и природне бујности, заносног и многоименога Диониса. Њега су стари Јелини доста тешко примали. Али једном примивши га, обреде му у већој мери ублажише и од варварског, хучног, полудивљег, бесовитог бога начинише питомог, узвишеног заштитника свеколике делатности, од земљорадње и виноградарства до највиших уметности. Тракија је по предању старих Грка легло песништва са Орфејем на челу, колевка мистерија са Сабазијем или Бакхом Дионисом као најглавнијим божанством, који као Загрев страда, гине, да се међ смртнике јави, васкрсне. Његове дадиље и бесомучне претилице биле су чувене мелоде, демонска бића. Дионисова је вера била од нарочитог утицаја на жене, које су падале у занос, надавале бесну дреку, бесомучно играње. Дивљи бес Клодона и Мимелона, Македонских и Трачанских мелода био је већ прешао и пословицу [Pers, Sat. I. 99, са напоменом О. Јана]. Дионис је обично објављивао стој долазак у нове крајеве, новопокорене области, ширећи међ женама нарочити душевни поремећај.

У Локрима, у доњој Италији, међ женама се појавила нека немила психичка епидемија, као нека врста беса, коју су понајвише приписивали богу Дионису. Кад упиташе пророштво, како да се тога опросте, оно им нареди да певају пеане. Тако се тамо појавише многи пеанографи. [Apollon. Mirab. 40 = fragm. 36. стр. 92. FHG II, 382]. Оргијазам и екстаза две су главне одлике Дионисова култа. Правовернима је био задатак да се хучном свирком виком и бесном игром доведу до екстазе, у којој се са својим господом осећају као једно биће. То је тек тренутни осећај онога што их очекује на другом свету, где ће са Дионисом, Бакхом бити заиста једно за навек.

Са Дионисом био је у вези нарочити начин продуцирања. Под утицајем Дионисових свештеника и култа у самом Делфиском храму замењено је раније прорицање помоћу моцке много напреднијим, питиским. Питија је била с почетка девојка, доцније само жена преко педесет година. Она би се посадила на тропожац изнад једне пукотине, земљаних уста, па би ту пала у занос и тако прорицала. Сем овога пророштва чувеног по целом тадањем свету, Дионис је имао још једно чувено пророштво, где се у храму, по сновима тума-

чило болесницима чиме ће се и како излечити. Сем тога и саме менаде или бакхе такође су прорицале. Замишљало се да ове, надахнуте самим богом, долазе не само до екстазе, већ и до пророчанске моћи.

У дубочким русаљама ваља разликовати оргијастички хор и свирку са бесном игром, песму, управо басну и егзорцистичке радње самога кола с једне стране, а са друге падање или екстазу, душевни тренутни поремећај падалица. Тако израз *русаље* значи празник духова, обичај падања или падајућу болест, падавицу, несвестицу, па онда и саме падалице, најзад (по F. Damé, Nouvean dict. roumain - français s. v. Rusalii, а како га наводи др. Ђорђевић. Кроз наше Рум. стр. 81) водене нимфе, ваздушне духове који проузрокују буру и велике ветрове, за које легенда вели да су то три краљеве кћери, које мрзе људе, јер су их они презрели, и од којих се жене чувају носећи уза се пелина.

Раније смо већ поменули о погибији неке краљице пред дубочком пећином, чиме народ тумачи откуда падање у Дубокој. Ово ће пре бити прича којом се радознали а непосвећени на брз начин могу задовољити. На овакво нас мишљење наводи једна белешка у Милићевића која потиче из предања о краљичким обичајима и у Подрињу, али се у многоме коси са русељанима у Звижду. У кнежевини Србији [стр. 515] налазимо: *„Краљица је још била покривена, и нико се није смео усудити да је погледа у лице, јер је одмах морао умрети, нити је било добро да се две краљице сретну, јер се морају исећи.* У атару села Шеварице има и сад место *Краљичино.* Прича се да су и ту среле две краљице, па се исекле све на комаће“. Из ове драгоцене белешке прво се може извести из онога факта и разлога што је краљица била покривена, да она представља извесну богињу, јер тај вео замењује онај облак којим су се у старих Јелина завијали богови кад се међу мртве покажу, јер би иначе сјај и блесак њихове божанске личности засенуо људске очи или би их уморио, као што бива са Семелом, Дионисовом матером, која гине кад јој се по њеној жељи показа Зевс у свем своме сјају; зато пророк Тиресије губи вид када спази Атину где се купа итд.[1])

[1]) Опширније о тој сили божаствене личности без икаквог вела види S. Reinach, Cultes, Mythes et Religions, II² 316.

Податком пак о неоходности покоља при сукобу двеју краљица такође је веома јасно истакнуто оно предање о паду једне краљице пред дубочком пећином, што би стајало у вези са обичним краљичким дружинама од којих само једна може бити на једном месту, а не по две као у Дубочкој [види напомену др. Суботића на стр. 90]. Али сад настаје питање што у дубочкој дружини има три краљице. У колу играју три краљице, у народном предању помињу се три водене нимфе, краљеве кћери, које постадоше ваздушни дуси и од којих се жене чувају носећи уза се пелен — јако личе на митолошке Минијеве кћери. У Орхомену, у Беотији у митско доба владао је некакав краљ Миније, који је имао три кћери. Када се Динисов култ већ био одомаћио у том крају, многе су жене пристајале у бакхиски хор за Дионисом. Али се томе успротивише само Минијеве кћери, којима се лично Дионис јавио баш када су ткале. Кад оне хтедоше поћи, он учини те се лозе и бршљан завиле око статива, а са врхова потекоше мед и млеко, из котарица у којима им бејаше вуна посукташе гује. Онда их занесе, те поманиташе, на Китерону. Тако постадоше менаде. Оне најзад постадоше крилата бића: врана, слепи миш и буљина.[1]) За Минијеве кћери Левкипу, Арсиноу и Алкатоу веле да су жуделе за људским месом и да су се отимале око деце. Левкипи допаде шака њен рођени син Хипас, те га растрже. Њихови мужеви, у раздераним хаљинама од туге и жалости назваше се Еолеји, а жене Еолеје — као кобне. Тако се и дан данји називају они од њиховог рода.[2]) Плутарх на истом месту наставља: „Сваке године о Агријонијама Дионисов свештеник гони с мачем у руци и има право да (од њих) убије ону коју стигне. Тако је у моје доба учинио Зоил, Дионисов свештеник“. Даље у беленци о овим несретницама налазимо још и ову белешку: о Аријонијама жене траже Диониса неко време па престану говорећи да је побегао код муза и ту се сакрио. Затим при крају вечере загонетају и задају питалице.[3]) Најзад у истог писца налазимо још и то да се Агријоније и Никтелине врзе ноћу.[4])

[1]) Ael, III, 42.

[2]) Plut. Quaest. Gr. 38. Ову језовиту причу уметнички је обрадис Овидије у својим метаморфозама — IV, 1 идд.

[3]) Plut. Symp. prooem.

[4]) Plut. Quaest. Rom. 112.

А онај страховити пуцањ, о којем се прича, и ако би се могло узети као довољан повод за право падање, тешко би се могао узети да је толико силан да кроз толика покољења и баш на тај исти дан има толико дејство. Сем тога, поред велике његове сугестивности коју лепо истиче г. Суботић [стр. 53.], није без анахронизма. Јер по свему што ће се даље видети као и по ранијем овај обичај падања, свакојако је много, много старији од пушке. И за ово тумачење рекао бих да јо просто јеоан од начина да се питачу затворе уста.

Као најновије наводимо и оно тумачење: „Доказују пак по појму њиховом узрок је онаковом падању извесно оно време троично, када и св. Духови падају,“ [Зван. изв. Суб. стр. 58].

Све ово само је још једна више потврда, да је у старим религијама главно и суштина сам обред, а тумачења, у оскудици догма, могу се јако разилазити. Зато као и овде наилазимо на најразличније митове, који се постепено прилагођују духу времена. Вршећи прописне обреде човек је, према негдашњим појмовима, доказивао своју побожност, а саму ствар ни у колико не мења његово схватање — тумачење самога обреда, јер се о истом обреду може на разне начине мислитите ипак отуда не може бити говора о православности или јереси.[1])

Падање је о Духовима у селу Дубокој свакојако веома стари ако не обичај а оно саставни део извесног верског обеда. Зато као психијатор лепо вели Г. Суботић: „Појав падалица у Србији продужење је старих вековних појава хистеричне природе,“ [стр. 96.] само са додатком: у вези са извесним верским оргијастичким обредом. Питајући за узрок човек показује да је непосвећен, зато му посвећен и даје овакве одговоре, само да га се отресе и у најбољем случају износи му какву ексотеричку теорију, а ону праву, ортодоксну, чува за себе и своју сабрању. То је њихова основна дужност: јер откривање верских мистерија био је још у старом веку прави злочин, који је најстрожије кажњаван. Ова непозната болест првобитно је свакојако производ извесног верског заноса. Такве су екстазе познате само у мистици.

[1]) *Hepding*, Attis, seine Mythen und sein Kultus. Religionsgesch. Vers. und Vorarb. Bnd. I. Giessen, 1903, стр. 98

Г. Г. Глигорић и Илић који су пре Г. Суботића описивали овај значајан моменат из дубочких русаљских обичаја нису се упустили у дубљи опис самога падања нити у психолошка посматрања. Међутим Г. Суботић као добар лекар и духа и тела помогао нам је својом до крајних граница могућности исцрпном анализом искусног психијатора да добијемо доста јасну слику оргијастичке верске екстазе.

Према званичном извештају ни најстарији људи не памте да се о Духовима није падало, јер о падању су им и њихови дедови причали [с тр. 54.). Већина испитивача слаже се у томе да је редовно падање само на св. Тројицу, иначе још само у року од десет дана по Духовима. Оно се дешава и дању и ноћу [54], али понајвише поподне. Падају почевши од ситне деце па до баба, и то највише женскиње [54, 58, 95]. Међу падалицама што их је доктор посматрао био је само један мушкарац, неки Петар Јанка Иђипа, за кога психијатор вели: Овај се човек честито трудио да не изостане иза способности жена! [87.] Иначе веле да су раније падали и мушкарци и женскиње, али нарочито девојке, младе жене и бабе, више млађе женскиње но старо [59]. То је несвестица, која траје највише један сат; исто лице не пада сваке године [59]. Дешава се да лице пада у игри, а може се занет и седећи или стојећи [50, 80, 85]. Од падавице пате већином лица из исте породице [61.]. Сем Дубоке може се падати и у суседним селима, у Волуји, Раковој Бари, па чак и на путу [61, 86, 78, 95], — Највише се пада на први дан Духова по подне, када се сав народ из околине слегне на сабор, где се диже већ позната граја, ларма, вика, где се на све стране хори песма, пиште фруле, разлежу гајде, а на неизбежној троичној запари: свака згода и прилика за нервна растројства и препаде муке као обично на саборима што бива. Само што се овде умешало и народно предање. Г. Др. Суботић је стигао у тој хуци и урнебесу да нам изнесе и симптоме и предзнаке при падању. У многим случајима падалици припадне мука, добије неку несвестицу, бледило, дрхтање, или осећај унутарњег неког узрујања, узнемирености, ритмично тресење ногу и руку, нарочито на глас карабљице; понека се и заплаче [88, 76, 61, 82, 84]. Сад ћемо навести неколике примере докторовог посматрања:

„Марија жена Јанка Билића из Волује, стара 26 год. Њена је мајка такође родом из Волује, а баба њена из Де-

белог Лука (Мајдан Пек). Најпре се жалила да јој је тешко, и седећи според ручка на земљи, она је на земљу легла, и у томе наступ дође: сва је дрктала, тресла се, вилице је грчевито била стегла, очи затворене, кад се очни капци отворе, виде се булбуси да су на више управљени. Чим сам јој очне капке отворио, она је постала још немирнија, праћакала се, почела врискати и плакати, и није више дала да јој се очни капци отварају. Кад је чула звуке карабљице одмах се још више узнемирила, прућала се, млатарала рукама, лупарала ногама, гестикулирала лицем, пене на уста није било, у лицу је била румена, није говорила, час је плакала, час јецала. Колико се могло приметити у њеној великој немирноћи, осетљивост коже била је сасвим нормална. Изгледало ми је да она чује шта се њој и око ње говорило. Кад су је краљеви носили држала је ноге укрућено. Овај наступ трајао је 30 минута. Пулс је био 88. Марија је и лањске (1896) године о Тројицама на заветини у Дубокој падала, а од онда па преко целе године до овога наступа није имала ни једног наступа. Она је нероткиња“ [79—80].

У наступу понека уз сву бесомучну гестикулацију хоће понекад и да по нешто проговори, као прошапуће. „Сваки њен шапат побожно слушају оне жене које је држе“. То је била позната врачара. Она ми је саопштила да је само мед може повратити. Око ње су краљеви и краљице заједно са карабашем читав сат играли, певали, ђипали. Донеше меда, дадоше јој да једе, омазаше јој њиме чело, врат, груди и руке, и то све у облику крста. Али ништа не помаже, те је однеше кући њеној „што је моје присуство и моје испивање покварило спасоносно дејство меда“ [80—81]. Њу смо већ раније споменули, то је Докија, жена Стојана Стевића, што о већим празницима заноси се и пада од како је постала врачара [80]. Марија ж. Александра Раје Пасуља 24 год. удата 6 год., једно дете родила, из Дубоке. Њена мајка из Дубоке. Има две сестре које не падају. Она пада из детињства; и мајка је падала. Трајало 15 минута. Марија је имала неке грчеве, који су нешто мало налик на тонично клоничке грчеве, но ритам њихов тачно је одговарао ритму звука карабљице. Имала је насионалне атитуде и онако као што их описује Шарко и Рише. Час је плакала, час се смејала. Очи затворене. Вилице стегнуте. На питања не реагира. Немогуће

испитати осетљивост коже. У току игре „пробудила се". Гледала је укоченим погледом испред себе. Ћутала је и уздисала. Чинила је утисак уморене жене, што у осталом није никакво чудо кад се узме у обзир њен немир и њена процедура одигравања! Вели да не зна шта је с њоме било [82]. Једна опет позната врачара, у наступу певала [83]. Једна, 46 год., ж. Мартина Војкана из Волује, родом из Манастирице среза млавског. На једном пала, поглед укочен, поцепа кошуљу на грудима, после три минута очи затворене. Прућа се, Attitudes passionelles, Epistonus. Пенуши пљувачком на сва уста, бије око себе. Ритмично се тресе по такту музике. — Пада има 18 година. У своме селу није падала, што би био доказ психичке инфекције. Падала је у Волуји овога дана. Хоће да бега. Све цепа на себи. Кида одело.[1]) Смешни се. Пупиле широке. Реакцију немогуће испитати због немирноће. При ношењу немирна, прућа се ногама, млитава, хоће да уједа. После свих процедура за цело пола сата нису је могли карабаш ни играчи себи повратити, што би било доказ њихове немоћи! После процедуре пулс 100. Лежи мирно, млитава, врти главом. Attitudes passionelles. Цепа одело. Грува се песницама у груди. Гризе кошуљу. Бије ногама. Удара мужа. И она је врачарица, пљеска рукама. Опет излази пена из уста. Ломи прсте. Грува се у груди песницама. Хоће да бега, грува и себе и друге туче, веома је немирна. Држало је 1 сат и 10 минута и још неповраћену однели су је кући [83 84]. Аница Јове Павловића из Брњице, родом из Дубоке, стара 30 година. Виче, цичи, и пишти, очи затворене, бије око себе, што дохвати цепа, пруће се, свој ланац око врата искида зубима. Падала је и прошлих година. На питања не одговара [85], Анка Петра Крцана, 40 год., из Дубоке, удата пре 20 год., почела да пада пре 15 г., и то само о Тројицама У почетку ситно тресење руку и ногу. Чим су је подигли, ужасно се дерала, врискала и пала је из њиних руку на земљу. Звиждала, трзала се, по том се умирила, па се опет ритмично тресла. Чим је чула карабљице више је била узнемирена; имала је затворене очи. Опет се нешто умирила. Чим сам јој отворио очи мојом руком, она је почела врискати. Insp. 42

[1]) Itaque hiera mania qui capti erant, vinculorum impatientes nudo corpore describuntur. стр. 22, J Heckenbach, De nuditate sacra sacrisque vinculis. Giessen, 1911. Religionsgeschichtl. Vers. und Vorarb. Bnd IX, Heft 3.

у минуту. Пулс врло убрзан, није се могао бројати. Код ње је опажен врло јак утицај дресуре. Околина, коју чује и њен говор разуме, краљеви, музика, карабаш све то на њу утиче, да се и наступ томе саобразно покаже. Што они мени причају да ће код ње наступити, она тачно извршује. Чим ја хоћу да испитам осетљивост, они ми вичу да ћу јој нашкодити, и она се стане силовито прућати и бранити. Свест дакле била непомућена. Она је на реци, после умивања и пљувања луком у њено лице, „дошла к себи". Узела је своју мараму и брисала се од лука и воде. Руком је дала знак једној краљици, и чим јој је пришла, она је загрлила краљицу и пољубила лево и десно у образ, а по том јој на лицу крст својом руком правила! [85-86].

Као у свакој вери, а нарочито у извршавању њених прописа може бити простодушних, искрених правоверника и лицемера или тартифа, тако исто међ падалицама ово се јасно види из докторових посматрања. Зато је потпуно оправдана његова подела: једне само мало захвати извесан нејасан осећај узбуђења, те осећају неку муку, долази им да плачу и да се смеју, осећају се само у неколико узрујане; на другима, које су у знатној мањини, примећују се типичне хистеричне појаве; најзад трећа је врста највећа симуланата, то су врачарице или оне које ће то временом и дресуром постати [93-94]. Сем тога свакојако на све њих без разлике утиче место, прилика и вера, поред неизбежне сугестије и аутосугестије. За нас је од важности да констатујемо из свега овога прво да при падању има извесне екстазе, затим да у већини случајева свирка има свога дејства, на послетку да је занос оргијастичког типа; хистеричност и недовољна јачина воље поред прилика и околности које сугестивно утичу, главни су повод падању, не водећи рачуна о професионалним врачарицама и тартифству. — Има случајева да се понеке жене боје тога падања, желе да га избегну, те се обраћају свештенику или бајалици за помоћ. То чине, разуме се, оне што су скромније или и слабије воље, те им све то мало помаже [94]. Даље доктор завршује своја посматрања и налази да је за ове наступе главна подлога хистеричност, наследност, најзад примчивост сличних природа и по околним местима где се јавља као нека зараза. „Кад се сав историјски материјал, изложен у овоме моме раду, доведе у везу с оним што сам ја

на лицу места видео, забележио, и напред саопштио, онда ће се видети сличност између падалица у Србији и ранијих хистеричних епидемија. Појава падалица у Србији продужење је старих и вековних појава хистеричне природе, унетих са стране у Србију, у влашки елеменат: Србо-Влахе. *Русаље*-падалице у Србији јесу наслеђем пренета, локална, хистерична епидемија, која се аутосугестивним путем периодично повраћа о Св. Тројицама, на истом месту, и у истим породицама, или бар у породицама, које су некада биле у крвном сродству. *Падалице* у Дубокој, у које подразумевам *само оне под* тачком 2. на стр. 94. *болеснице су, хистерична лица*". [96]. Најзад у примедби на 95. стр. доктор вели да су му говорили да има оваквих истих наступа, четвртком после Духова, и у Брњици, у срезу Голубачком.

Али... „причао ми је, вели Г. Суботић, Паун Стојановић да је његова жена Војка, јутрос код куће добила овакав исти наступ и да је остала у наступу плачући код своје куће, а он је дошао за карабаша и играче, да иду да је поврате. Војкина је мајка такође падала, а Војка је и девојком падала на овај дан. Она је родом из Дубоке, тако исто и њена мајка. Кад сам ја Пауна упитао, кад је знао да Војка има ту болест, зашто се с њоме венчао, он ми је смејући се одговорио: „што да је не узмем, - сваке ме године кошта 3 цванцика, па зар за то да је не узмем"?!... Он је тиме мислио на хонорар који се плаћа карабашу и играчима" (80). Као што се види из овог Пауновог одговора, народ на падање, ову непознату болест, на овај хистерички наступ, не гледа као на какву страшну недаћу, а најмање као на какву опасност. Свакојако Паун и сви у тој околини ово сматрају као извесан део свечаности о Тројицама „када и св. духови падају". Древно схватање ове екстазе, при којој се замишљало да је дух извесног божаства ушла у оно лице,[1]) нарочито женско, да му за кратко време прикаже блаженство што га на оном свету чека, (а што се тиче врачара оне ће отуда добити још већу силу и моћ за гатање, бајање и врачање), то је свакојако првобитни, основни слој целе ове појаве.

[1]) Ut autem his orgiis effici veteres putabant, ut deus, in cuius honorem sacra illa fiebant, in hominem invaderet, ita omnia mysteria hoc spectasse et voluisse nemo est quin concedat, ut mystae aliqua ratione cum numine coniugerentur, cf. A. Dieterich *Mithras Liturgie* p. 93 sq. *Tamborino*, De antiquorum daemonismo, стр. 59.

У Звижду *русаље,* као што се види из ранијих навода, значе Св. Тројицу, падалице, лекарско-егзорцистичку дружину. Зато ћемо се пре свега задржати мало више око самих падалица. Из посматрања Г. Суботића јасно се види да падалице показују мање више одлика *стварне* или *својевољне падавице.* За епилепсију у Вуковом речнику налазимо ова имена: *падавица, боља, велика боља, велика болест, гора, горица, горска болест.* Стари Јелини звали су је *светом манијом* (hiera mania) свакојако стога што се замишљало да чини какво божаство ушавши у човека. Зато Узенер вели: Епилептички наступ, умни поремећај и бес сигурни су знаци да је некакав демон овладао човеком, те жрец или какав буцаклијски свештеник, коме се тога ради обраћају, зна по симптомима тачно да одреди, које је божаство нашло, да ли Мати богова, или Посидон или Енодија или Аполон Номије или Арej или Хеката, и према томе прописује и жртву да би га ублажили.[1]) Тако у једној Еврипидовој трагедији (Hippol. 141– 144 каже се: „Јер у тебе је, девојко, ушао, дух Панов ил' Хекатин или Светих Корибаната или *горске мајке*".[2] Кад дете много плаче и мокри, каже се да болује од *горске.* У басми којом се ова болест лечи говори се да је изазивају *виле* и *вештице,* те се гоне у неку далеку Талалијску гору; у другој басми за исту болест овим се речима бајалица обраћа тој невољи: *горска мајко,* што си отуд пошла те мом детету не даш да мирно спава?.... а у трећој, што *вас три* ноге чепите, руке жљебите, зубе церите, очи буљите и т. д...? (ОНС II 123 124) Дона бајалица у својој басми којом лечи падавицу, ове демоне назива општим именом *анатемници.* Затим их поименце моли као *немитнике, недојнике, невенчанике, виле,*[3]) *ветрове* и најзад *некаму болести* [падавицу] — да изиђу

[1]) Хипократ, отац медецине, још за 2300 г. пре нас борио се против народних сујеверица и бесмислености мађиских обреда и лечења *свете манијe,* о којој је написао и читаво дело.

[2]) Кибела и њени пратиоци корибанти на кога би наишли бацили би га у *бес* или *горопад* [Rocher Lex. II стр. 1607 итд.]

[3]) Срп. етногр. зборник књ. XIII стр. 311. при бајању: вилевњаци, неподојци, непоротци, вихори, ветрови.

Vulgo autem memoriae proditum est, quicumque speciem quandam e fonte i. e. effigiem nymphae viderint, furendi non fecisse finem, quos Graeci nympholeptus vocant, Latini lymphaticos appellant. Paul. Aegineta. По Јамблиху [de myster. III, 11 нимфе (виле) и ниихови извори залуде човека, а човеку се ум помути кад их види.

из главе, из мозга, из памети, па ређа све делове тела. [Милић. ЖСС. 290]. Интересно је још поменути како се тумачи у Нишу болест *ограма*. Кад човек на један мах занемогне, кажу да је *ограисао*. Од ограме овако бају: заспала мајка код Јована (или како је болесном име); заспао отац код Јована, па притискоше његова анђела (држи се да сваки човек има анђела на десној руци); анђео се расрди па одлете од Јована. Кад то видеше *доњоземци*, истрчаше, и почеше му кидати дирку по дирку од срца, од трбуха, од главе, од уста, и играти се тиме. То видеше Божји анђели па слетеше с небеса и почеше да отимају и да моле да им дамо да једу и да пију благо, слатко, хубаво. Одобровољише се и дадоше: дирку од срца, дирку од трбуха, дирку од уста, и дирку од језика. Ово се три пута понавља. [ЖСС. 291 - 292]. Ко болује од падавице вели се да *пада у ветар*, а кад је у заносу мисле да се бори са *алом*, зато веле да је *алосан* [ОНС II 224]. Колико се народ боји ове страшне болести најбоље се види по толиким свецима што их строго празнује да би или себе или своје потомство спасао од ње. Тамо се строго празнује *девети петак* од Божића, *средопосна среда*, *св. Роман*, *и св. Макивеј*, за кога веле да може човека да *замахне*, па шене памећу, ако на тај дан ради [ОНС. II 38, 45, 71, 72, 104]. То је дакле она грозна *света манија* (sacra insania), у коју падају епилептичари, бесомучници, па и пророци,[1]) за које нам је најлепши пример *питија* у делфиској храму, а по лепо изведеној Платоновој теорији [Јон. 533 534 А] и песници само тако стварају, без удела, свести она дивна дела што су узори за сва времена. Исто се тако и лудило доводило у везу са месецом, а преко овога са Хекатом, јер оно кад се спусти мрак и када се све преда починку, стане блудети са душама непогребених, насилно уморених, пре времена преминулих. И ова страшна војска сваком на кога нађе поремети ум. Најопасније су душе непогребених, насилном смрћу уморених и прерано умрлих (ataphoi, biaiothanatoi, aoroi).[2]) Сви примитивни народи замишљају да је природа препуна нечистих духова, злурадих,

[1]) Eurip. Bacchae, 289 итд. за Диониса: овај је демон пророк, јер бакхиски занос и манитост имају много пророчанског у себи, јер кад бог много уђе у тело чини да манити говоре оно што ће бити. Cf Philon, de spec. leg. стр. 343 M.

[2]) *Tambor.* de ant. daem. стр. 68.

који упропашћују и муче оне који их узнемире. Ова је вера свуда распрострта као на каквој догматичкој основи, а неописано силна[1]). Сем тога ову су веру филозофи, почевши од Платона, још више поткрепили својим теориским разматрањима о демонизму. Још већи полет оваквим веровањима дадоше у време римскога царства најезде многих азиских религија. Најзад — само хришћанство примило је сву паганску демонологију, али сматрајући старе богове као нечисте духе одреди им пакао за седиште и усвоји древне начине борбе против злих духова. Те тамо и дан данји још по хришћанским требницима постоје егзорцистичне басме и обреди, од којих су неки освештани при самом крштењу.

Стари су Грци држали да у човека могу улазити богови и тиме му причинити какву немоћ или занос, али су исто тако веровали да богови могу лечити. С тога су се *алосани* посвећивали у Хекатине мистерије, у Егини, чак до V в. после Христа. Затим кад овлада мишљење да у човека улазе демони место самих богова, настаде потреба да се ови на некакав начин изгоне из болеснога тела. За ово су нам доказ многобројне мађиске књиге, басме, затим и амајлије. Чак бејаху неке мистерије којима искључива намена бејаше да спече и лече од лудила. Међ овима Лукијан [navig. 15; Paus. II, 30, 2] помиње нарочито Хекатине мистерије у Егини. Корибантске мистерије веома рано издвојише од мистерије Велике Мајке као самосталне, јер се посвећивање у ове сматрало као лек или предохрана од ове страшне болести[2]). Корибанти су, дакле, по мишљењу старих, не само бацали људе у бес и горопад, већ су их и лечили и од страха, и од лудила и тд. Сама пак мистерија звала се *корибантизам*. А оне се прослављале уз урнебесну хуку таламбаса. То је било очишћење од лудила (manias catharsis).

Поред мистерија било је много подесније средство магија, у коју спада басма и егзорцизам заједно са употребом извесних предмета за које се држало да су немили демонима и најзад нарочита гестикулација. Бајање је било познато већ

[3]) Cumont, стр. 189.

[1]) Hepding. Attis, seine Mythen und sein Kult. — стр. 184. Ту помиње по Јулијану (стр. 1683) *три корибанта* као Атисове коњаника.

Хомеру [басма којом се зауставља крволиптење Od 20, 456] па и Платону [Theaet. 149 CD]. Уз ово су ишле нарочито оријенталске мађије, за које Кимон вели да су биле у склад доведене доктрине, да су окултна и учена дисциплина ... свештеничка наука.

Пре но што пређемо на анализу обреда самога лечења потребно је бацити поглед на религије старих Трачана. На северу Балканског Полуострва становали су Гети, трачанско племе, номадски коњанички народ, коме је главно божанство био Замолкс. Овај се народ први пут помиње у историји приликом Даријевог похода на Ските [Herod. 4, 93]. Гети су се држали за бесмртнике, јер су веровали да не умиру већ иду к своме богу Замолксу. Сваке пете године слали би по ког гласника овоме богу: изабраном би саопштили шта ће испоручити, па би га у вис бацили тако да падне на копља. Ако би одмах издахнуо, сматрали би га за богоугодног, иначе би другог на исти начин испраћали Замолксу [Herod. 4, 94]. О овоме су богу филозофи много шта причали. Међутим грчке рационалисте веле да је то био Питагорин роб, па вративши се у свој народ просвећивао га и најзад се изгубио. Они су од богова поштовали само Ареја, Диониса и Артемиду, како вели Херодот [V 7]. Дионису је обреде и богослужење установио Орфеј и то међ планинама Балканом, Родопом, Аргентаром и Перимом [Херод. V, I, 6]. То је онај бог што му се хор жена о тесмофоријама, о празнику у славу Деметре, новембра месеца, кад јој захваљују на летини, обраћа овим речима: „поведи коло, ти сам, Бакхе с бршљановим венцем, господе; а ја ћу песмом уз милу јој игру да венчам Евија, о Дионисе, Бромије, Селенин сине, ти што у игри уживаш, ти што се радо умешаш у хоро Нимфа по планина. Евије, Евије, ијују, славим га подврискујући. Око тебе трешти Китеронов одјек, тамна гора, хладна планина, крш се тресе“ [Aristoph. Tesmoph. 987 итд.] Ова хучност и урнебес долазе свакојако отуд што је трачански Дионис доста зачињен утицајем једне фрижанске богиње по имену *Котиле*, која је опет у вези са *Великом Мајком*, матером свих богова *Кибелом* или *Реом Кибелом*, Кроновом женом која је прамати свега на свету (Hes. Theog. 117). Мистерије или оргије ове богиње биле су још хучније и бешње но Дионисове. Посвећивање у Котилине оргије извесним кр-

штењем вршиле су *бапте*, њени свештеници. У једном фрагменту из Едонаца, Есхилове трилогије о Ликургу, овако се описује овај свечани обред: Славећи свете Котилине оргије... један са зурлама мучним делом свердла што винуто прстима испуњава песму свирком која изазива клицање и вриску беса, други урнебес диже тучним кимбалима... свирка трешти, а од некуда, из мрака, диже се као нека страшна рика бикова што потмуло тутњи као даире, као подземна грмљавина што ужасом дубоко потреса [*Есхил*, фрагм. TGF. 57. Испореди Strabo, X. 470; *Athen*. XI, 419]. Кибела је имала љубимца Атиса [*Paus*. VII, 17, 9]. То је оличење бесне, крваве похотљивости. Из љубоморе Кибела му помути ум, а он у бесу сам себи одузе мушкост. Она пак с највећим болом ужасно нариче над мртвим Атисом, а необуздано кличе његовом васкресењу. Обред и богослужење неописано оргијама савршавало се *дроменом*, мимичком представом Атисовог страдања смрти и васкресења. — Поред Велике мајке била је на планини Иди, у Фригији, још и *Горска Мајка*, која је била добра, али кат-кад и ужас задавала улевајући лудило и горопад [Apoll. Rhod. I. 1119]. То је *горска болест*, у старој Јели *света манија*. Горску Мајку прате *корибанти*. С једне стране као мати одговара китарској Афродити, а с друге као богиња усева и растиња одговара богињи Деметри и Дионису. Ево какво блаженство очекује оне што се у њене мистерије посвете: Блажен је когод је срећан да посвети у тајне богова, па живот посвети, а душу окрепи светим очишћењем *бакхиског заноса* и који по закону врше оргије Велике Мајке Кибеле или пак сложно машући тирсом, с бршљановим венцом на глави служе Дионису [Eurip. Bacchae, 72—81]. Свештеници Реје Кибеле звали су се курети, који су иводили своју нарочиту игру с оружјем: шумну ратничку *пириху*, или прилу. Са Кибелом се често помиње хемоњански[1]) (балкански) корибант. Како се *својевољно лудило* сматрало као калемљење или предохрана од правог лудила то су корибанте сматрали као лек против ове страшне болести [Aristop'n Vesp. 119; Plat. VII. 2; Orph. hymn. 39, 3 и т. д.] Испор. Tambor. стр. 75.

Да би се боље разумеле дубочке русаље навешћемо један необично сличан обичај из северне Бугарске. И тамо се Св.

[1]) Хемоњанима су се звали Трачани што живе око Балкана.

Тројице зову русаљама, а њихова недеља русаљна недеља. И тамо се јављају *русалци*, играчи који игром лече горску болест, коју тамо зову вилинском болешћу. На челу *калушара* или русалица налази се *ватаф*, који од оца наслеђује тајне оваког лечења, као и лековито биље и начин прогоњења нечистога духа, егзорцизам. Калушари су обични људи, које ватаф веома брижљиво одабира према поштењу умешности, способности и душевној снази, јер су позвани да подносе велике душевне муке и чувају тајну. Калушар има, пошто се ватаф изабере, да положи заклетву, у којој помиње све што му је најмилије и најсветије, а завршава речима: тако ми кости земља не примила. Њихов је број произвољан, само не сме бити паран, а најобичније их је седморица. Кад играју, само се онда разликују од обичних људи, јер том приликом ставе преко шубаре венац од лековитог биља и заките је китом истога цвећа, на ноге притегну опанке са гвозденим клинцима, прапорцима и звоњићима. У руци носе 1—1½ м. дуг штап од јаворовине, јасеновине или сибовин, при дну гвожђем окован, шарен и украшен прапорцима тако да све звечи кад га из руке у руку баца. Штапове чува ватаф, који при обреду носи заставу од великог белог платна, у чије ћошкове ушије лековито биље, а на мотку њену на врху задене киту истог цвећа: перунике, чемерике, папрата, пелена, јасенова корена. Пре но што пођу да лече, калушари се састану пред кућом ватафа и играју све док он не изнесе заставу, коју пободу у дворишту, а ови јој се клањају и целивају је. Игре што их свирач свира на фрули једне су само за забаву, друге ради плодности, а нарочито је она што се игра око болесника. Ну за игра личи на ратничку, ситно се корача, необично завија и креће се тако брзо да се једва види кад играч земљу додакне. Око болесника се игра *флоричика*, за све време ове игре нико сем ватара не сме проговорити. За лечење од велике болести узме се лонац свеже неначете воде и нова винија у коју се сипа мало сирћета са истуцаним белим луком. Болесника положе на ћилим, на земљи. Калушари га опколе, а ватар је изван овога круга. Он држи у једној руци заставу, а у другој чинију и заповести издаје дајући знак прстом. Игра је с почетка тиха и лагана. Ватаф управља њеним темпом, убрзава је, успорава или наређује да се у месту игра. При последњем се леђа ослоне на онај штап, избаци се трбух, а

ногама се игра по такту. Пошто неко време тако поиграју, дохвате ћилим за ивице, дижу на њему болесника у вис и узвикују „Иди калушару!“ Затим се повлаче, *ватаф* улази у овај круг, протаре болеснику чело, руке и ноге оним из чиније, духне на њ са четири стране, да му мало сирћета да скрне, па се повлачи. Играчи опет почну играти око болесника при чему га три пута прескоче. Онда оставе болесника и почну играти око лонца који је ту близу на чистом столњаку. Обиђу лонац трипута, фрула засвира брже, те и играчи убрзају своју игру. Сада ватаф стоји посред њих, даје им да скрну сирћета и прска их водом из лонца, па дошанувши им нешто нагиње над њима заставу. Истом водом прска и болесника. Тада тек ватаф даје знак за праву русаљску свирку, за флоричику.[1]) Игра долази до врхунца, играчи играју као да су ван себе. На извесан знак из кола излази најстарији играч па штапом разбије лонац. Вода се распрсти по калушарима као и по болеснику. У том тренутку болесник мора скочити и побећи потпуно излечен, а од играча мора пасти један или двојица. Без ове несвестице болеснику нема лека. Како овај скочи, играчи се окупе око свога палог друга. Само сада играју у супротном правцу. Пре тога пале играче положе на ћилим и ватар их попрска. Кад ови дођу к себи остали их поведу. Пали играчи морају се брже повратити, јер ако озебу, може их и смрт изненадити, као што се дешавало млађим људима.[2]) Један калушар овако прича о свом паду: Још док смо обигравали око болесника, осећао сам се као занет. Кад ступих ватафу да

[1]) Испор. Hepding, Attis — стр. 129—130.

[2]) Ма да се лечење врши над непосвећеним и пред непосвећеним, дакле, јавно, ипак у овом се обичају сачувале неколике одлике древних мистерија. Тако ватаф је наследио свештеничко достојанство са нарочитом помпом и поштом у вези. Он ћутке управља само главом дајући знаке, чак и хипнотише калушаре. Сем тога уп. онај необичан церемонијал. — целивања, клањања застави, па венци. Име му изгледа изведено од имена Котилина свештеника, баптес, новогрчки *ваптис*. Болест се и овде замишља као какав демон. Зато му играчи вичу: Иди калушару! гонећи га из болесника у ког од њих самих, и ако их их ово својевољно гостопримство може стати главе. Ово ће бити раније поменути *корибантизам*, очишћење од лудила (manias catharsis). Пада у очи и онај њихов штап, који није ништа друго до ранији тирс, а овде у корибанта замењује њихово копље. Најзад она тешка заклетва да ће изабраник чувати тајну, сасвим је у духу старих мистерија.

срким мало сирћета и када ми он погледа у очи, стаде ми се све обртати. Када је он надамном заставу нагнуо, осетих мрак пред очима као да сам био у облаку. Када стадосмо играти око лонца, већ се ничега нисам сећао, нисам примећавао ни шта ватаф чини, чинило ми се као да ме неко носи. Када прште лонац и када вода прсну био сам већ изнемогао, поклецнух и падох на земљу. Шта се даље дешавало не знам. А један болесник прича: када ме бацише у вис, пробудих се и осећах се већ боље и би ми лакше. Када ме прескакаху, учини ми се као да ми неко рече „устани и бежи!“ Устадох, побегох и осетих се здрав здравцит. Мене излечише. Више не знам ништа рећи. Тако играју и лече све до суботе од понедеоника. У суботу се врате ватафовој кући, где је опроштајна церемонија, клањају се застави, целивају руку ватафу, па онда скидају венац са шубаре, опанке са оним гвозденим шиљцима и прапорцом, предају штап и најзад улазе као обични људи у кућу, где их чека богата гозба и тако у весељу проведу целу ноћ. Ватаф сву зараду подели тако да за се задржи две трећине, а једну поделе калушари.[1])

Овакав хор играча, оваква намена и оргијазан неопходан је постао од онога тренутка, када се у народу зачела мисао и престава о надахнућу демонске природе. Калушари играју само онима, којима није помогло никакво раније лечење и за које се држи да пате од вилинске болести.[2]) Зато се у народу вели, докле год болеснику не играју зване краљице и краљеви све донде болесник је у несвесном стању... ако му се не игра веле да је болесник целе зиме суморан [Суб. Три пред. стр. 61. слично и Глигорић, стр. 52., 53. и на стр. 93.] Отуда је Илић веома подесно назвао рад дубочких краљица *обредом:* уз овај обред једнако подвикују: ашаша! јакаша! и т. д. [стр. 54], те тако је у ове две речи најбоље изражена карактеристика и хора и његове намене. При овом играчком обреду како у Дубокој тако и по северној Бугарској има неколико момената који стоје у тесној вези са најстаријим верским и мађиским поступцима, поред тога што је радња ових играча зачињена

[1]) Prof. Dr. M. Arnaudoff, Die bulgarischen Festbräuche. Bulgarische Bibliothek, Bnd IV. стр. 59—64.

[2]) Ibd. p. 59.

извесном дозом оргијазма. Скакање, ђипање, свирка, оружје или само гвожђе, пљување, дување, мазање, па пелен, бели лук, вода, басма, вика, — све су то одлике прастарих обредних момената без којих се не могу замислити ни магије нити извесне мистерије. Сем тога пада у очи још састав и нарочито кретање и облик кола.

Игра је почев од најнижег шаманизма па до најновијег мухамеданизма у непосредној вези са обредима којима је намена изазивање екстазе или ратоборства као и прорицања. Обично је то извођење извесних покрета у облику кола и хора. То је нека врста мимичне магије. Тако се на пример још у старих Јелина па и у нас, приликом суше, игра за кишу упореди на пример наше додоле. По Платону [Закон, VII. 18] игре се деле на *ратничке* и *мирнодопске*. Међ првима је најгласовитија *пириха* у којој се преставља напад и одбрана. Нешто је налик на ову игру оро у Црној Гори. Од обредних игара које се у колу изводиле најстарије и најпознатије била је *ждрал*, што је установио Тесеј вративши се са Крита, као успомену на његово лутање по Лабиринту [Plut. Thes. 2.], а преставу овога кола што се види у облику лесе налазимо на једној старинској вази[1]). Њу су изводила дечаци и девојке нарочито на острву Делу, с пролећа, када се ждрали крећу на пут. Било је седам дечака и седам девојака, који су били измешани у дугом низу. [Plut. Thes. 21].

Дубочки хор русаља са карабашем има свега седам лица, али играју само 6, а кад приме падалицу, онда се навршује прописан број 7. Исти број играча (седам) видимо као минималан у калушара. Лесасти обликом својим подсећа на поменуту стару јелинску игру ждрала, а по јатаганима и скакању јако подсећа на ратничку игру корибаната. У падању калушара видимо занос, који се приписује корибантима, који се демонизирају, поманитају [FHG. III 595, 46]. Гдегод нађемо екстатичне игре, знамо да је ту обновљена или установљена религија Велике Мајке. Њој су девојке играле у славу, а за здравље болесника. Посвећени се морао очистити од сваког злог дејства демона. Отуда око њега оружани играчи играју. Зато у новој комедији налазимо сличан обред који се вршио око оних што пате од падавице или лудила. Овакве се све-

[1]) Furtwängler Reichhold, Griech. Vasenmalerei, Taf. XI, François — vase.

чаности врше све до краја римскога царства не само у Азији већ и по Тракији.[1]) Отуда се у оба случаја, и у Дубокој и по северној Бугарској, тако много наглашује важност игре за исцељење болесника.

Поред неопходне екстатичне игре у дубочким русаљама налазимо егзорцистичку формулу или басму, а у калушара просто гоњење духа из болесникова тела у тело калушара: Иди калушару! Затим долазе оруђа потребна за чисто физичко гоњење: гвожђе, нарочито биље и неопходна света вода. Из саме басме дубочке сазнајемо еуфемистичко име саме бољке: *бела*, место црне, зла. Њу не гоне, већ је позивају да изиђе из падалице. У Дубокој краљеви носе јатагане, а у Бугарској калушари имају на опанцима гвоздене шиљке. У Драгачеву лечио је падавицу неки Пера Стефановић—Тука на необичан егзорцистички начин. И он се служио при томе извесно *јатаганом*, који је у бојевима неколике турске главе одсекао, и таквим *ножем*, који је ковач у глуво доба сковао и још да је нов новцат и неупотребљен.[2]) Гвожђе као средство против нечистих духова и злурадих његових намера познато је по целом свету међ сујеверним људима. Њега Плиније наводи као средство против шкодљивих лекова и ноћних вилинских чаролија. [Lymphationes. Hist. nat. XXXIV, 44]. У Индији се гвожђе сматра као заштитник од сваког злог духа. Исто тако се демони толико боје овога метала, да је довољно поменути им само његово име [Тројановић, стр. 33: Камен, железо!]. Мађиска сила гвожђа позната је по целој Европи. Телор, испитивач примитивне културе, негде ову силну моћ овога метала тумачи тиме што су дуси и демони пореклом из каменог доба, те отуда гвожђе, као производ познијег датума, никако им не годи, и њега се толико плаше. Ножем ваља сећи хлеб, вели Плиније [Hist. nat. XXVIII. 63], јер се тако разгоне зли дуси. У нас је обичај ножем закрстити хлеб пре но што се начне. Они кругови и крстови што их у Дубокој јатагани чине такође су хришћанством освештана средства

[1]) Трагови Атисовог култа као и култа Велике Мајке виде се како на старим саркофазима и другим вајарским предметима, тако и на старинским новцима што се налазе по пределу око Костоца — дакле у рушевинама Виминација. Испор. Dr. H. Вулић. Антички Споменици.

[2]) Тројановић, Г. ж. о. стр. 40 итд.

против нечастивога.[1]) Исто тако мађиског су порекла све оне радње и покрети јатаганима: крстови по телу падалице, па на земљи, најзад и пропуштање испод укрштених јатагана и напослетку хватање воде преко јатагана.

Да би успех у прогањању демона био сигурнији овде се још служе и биљем јачег укуса и мириса, за које се у најстарија времена држало да су апотропске природе. Ова нарочита сила како црног тако и белога лука позната је била не само Јелинима већ и у Старом Завету. Милићевић (ЖСС 326) вели да никаква нечастива сила несме на белолуковину.[2]) Зато се њоме служе и дубочке русаље као и бугарски русаљци. Исто тако у обема приликама видимо и пелен, за који смо већ раније помињали да се њима жене чувају и спасавају напасти русаљске.

Ватаф у Бугарској са четири стране духне на болесника, то јест свој дух уноси у тело онога што лечи. Исто се налази и у Јов. XX, 22: „И ово рекавши духну, и рече им: примите Дух свети.“ Јер тиме дух онога што лечи испуни тело болесниково изгони нечисту силу.

Сем тога при помену духова потребна је и вика и шум, скакање, дрмусање па и бој. У примитивним обредима неопходна је лупа, добовање, бубњање за растеривање демона. Зато су у Додони били метални таламбаси којима су их вечито одбијали од храма. У хришћанству су звона добила исти значај (fulgura frango). Уз ово иде још дрека и вика.[3]) Хучна свирка и шум металних инструмената, па кастањети, прапорци, кимбали итд — све су то такође подесна средства за прогоњење

[1]) Crucis signum daemonibus adversum esse manifestum videbatur. Lactant. div. instit. IV, 27. Quoodo fiebat, ut hoc signo daemones a se amoliri solerent Christiani? — наводи Tambor 103. — Quid timent daemones? quid tremunt? sine dubio crucem Christi, in qua triumphati sunt In exod. hom. VI, 8 — навод Tambor. стр. 43.

[2]) Испор. Grimm, Deutsche Myth. II² 1165, 1031.

[3]) Суша кад запече, држи се да је негде у околини пао змај, те с тога нема кише. У селу Ротини, у Црној Реци, год. 1855, договоре се неколико младих људи из најбољих кућа да терају змаја. Изберу једног за цара, и он изиђе на једно место с пушком, а други узму мотке и скинувши се голи, зашире пољем лупкати у којешта, и само ђукати, ништа не говорећи; те тако као нагнају змаја на цара, који опали из пушке, а после се још неколике пушке избаце, — тако су као отерали змаја. Милићевић, Ж С С стр. 123. — Испор. Тројановић, Гл. срп. жртв. об. стр. 157. —

демона. Тако у калушара видимо звончиће и прапорце са истом наменом. У Дубокој басма је готово ритмичко викање, а у калушара место песме има само гонитељска вика; и једни и други скачу, бесомучно играју, а калушери још и прескачу болесника, дижу га на ћилиму, а раније смо поменули друге румунске краљице које су дрмусале болеснике; у Дубокој ногама гурају падалицу, а кадгод јој и шамар ударе. При лечењу падалица у Дубокој налазе се ћилими као у бугарском, само у Дубокој он служи више као изолатор, да јој подземници не би шкодили; јер чак и лековито биље када се бере, нарочито се пази да не падне на земљу, јер би изгубило своје мађиско дејство.

Најзад за очишћење како духовно тако и телесно неопходна је вода и то текућа, а морска понајвише. Зато видимо воду у употреби при лечењу падавица у Дубокој и болесника у Бугарској, где још русалци нарочито играју око лонца у коме је вода свежа и неначета. Колику важност вода има и у хришћанству види се при крштењу водоосвећењу, које се нарочито врши у многим приликама.[1]) Колико је пак остало обичаја и готово обреда у вези са поштовањем воде у нашем народу изнео је врло лепо Тројановић (Глав. срп. жртв. обич. стр. 104—110), где вели: „У сваком крају широм Српства има по која оглашена здрава вода, код које се свет скупља, па се у њој купа, умива или је пије.“ У нашим русама Дубочка река, као што то и доктор Суботић тврди, од великог је значаја за исцелење падалица. Водом се зачињава лековита мешавина од пелена и бела лука, водом са корице од јатагана запаја се болесница; главна је церемонија на води: преко воде се прелази или се падалица преноси, „јер преко текуће воде ни један демон не може прећи“.[2])

[1]) In permultis paganis et praecipue in Iudaeis sacris lavationes adhibitas esse constat, quibus, cum aquae ab antiquissimis temporibus lustrandi vis inesse crederetur, omnis generis mala ablui putabatur. Hunc antiquissimum ritum etiam Christiana religio usurpabat baptismati suo, quo modo factum esse nemo negabit, ut baptisma ad daemones fugandos aptum haberetur: pagani, si baptizantur, liberi fiunt a daemonibus suis (Ps. Clem. hom. IX g, pag. 37. sq.; recognit. II 71, p. 36 sq.), idemque fit haereticis (Cyprian. sent. episcop. VIII, p. 48; XXXI, ibid.; XXXVI, ibid.); quin etiam maiorem quam exorcismus vim habet baptisma sententia Cypriani (epist. LXIX 15, ibid.). — Tambor. стр. 103—104.

[2]) G. F. Abbot, Macedonian folklore, Cambridge, 1903. стр. 252 итд.

Дубочке русаље пре свега треба потпуно издвојити од осталих краљичких појава о Духовима по другим крајевима.

По саставу, кретању и намени дубочке русаљске дружине, по падању и по процедури лечења овај обичај или обред датира из најстаријих времена, када су праседеоци ових крајева, Гети па онда Дачани, трачанска племена, још поштовали своја божаства чији су се обреди одликовали нарочитим оргијазмом, хучношћу и дивљим мистицизмом. У колу су свакојако оличени корибанти и краљеве кћери или злосретне кћери орхоменског краља Минија[1]). Падалице су пример оргијостичког заноса, својевољног и кратковечног беса или лудила, од којега их корибанти лече на егзорцистички начин: Мађиском игром, освештаним биљем и водом поред заносне свирке карабаша. Према раније изнетим паралелама и наводима доста се поуздано може рећи да су дубочке русаље упорно очуван, леп пример заоставштине древне трачанско-фризманске религије а из култа Велике Мајке.

[1]) Или трима богињама, од којих се једна звала Роса, као заштитница плодова и летине, а доводе се у везу са корибантима, и у чију се славу играла нарочита игра, *каринја*, по Хесиоду, македонска игра са оружјем; а три краља можда су у вези са оном браћом, из предања раније поменутог, или су то она три корибанта који се помињу уз Кибелу као Атисови дорифори [Julian. Or. V стр. 168. Испор. Latte, de salt. стр. 41 и 75. — Hepding, Attis, стр. 54. и 184.].

НЕКОЛИКЕ ПРИМЕДБЕ УЗ СРПСКИ БАДЊИ ДАН И БОЖИЋ

(Д-Р ВЕСЕЛИН ЧАЈКАНОВИЋ)

Кад је реч о празницима српског народа, два се празника морају споменути на првом месту: слава, и Бадњи дан или Божић. То су најпознатији и најпопуларнији празници у нашем народном календару. Оба празника наслеђена су из старинске религије, и тек у току времена добили су санкцију цркве и до извесног степена христијанизирали се. И један и други имају подједнако висок углед. Разлика је само у томе што је слава, оваква каква је, празник (бар данас) специфично српски, док се за Божић то не може рећи; у накнаду за то, за Божић је везано несравњено више обичаја, и он је (противно слави, која је, у основи, пуна озбиљности и тешких религијских обавеза), у истини празник весеља и неограничене религијске слободе. „Нема дана без очнога вида, Нити праве славе без Божића", биле су прве речи слепог игумана Стефана, када је, о Бадњем вечеру, узео гусле у руке (Горски Вијенац, 2452 ид).

Слава је, у ствари, помен предака и ништа више. Цео обред о слави врло је прост и своди се на „устајање у славу", на спомињање умрлих предака, и жртву (у хлебу или кољиву,[1]) и вину) која се тим прецима приноси. Напротив, Божић је празник јако компликован. Он је морао такав изгледати још у предхришћанском времену, јер су, тада још, као што ћемо видети, везиване за њега неколике религијске идеје. Свему томе додала је хришћанска црква своја објашњења и символе. Данашњи наш Божић састоји се, према томе, из елемената хришћанских, који су малобројни и секундарни, и из старинских, пагањских елемената, који су многобројни и битни. Од интереса је сада знати који су то старински елементи, и какав је карактер имао старински српски празник који је доцније замењен, и потиснут, хришћанским Божићем.

Што се тиче црквеног, званичног Божића, он није старији од IV века.[2]) Најстарија црква знала је само за Богојављење, (празник Исусовог крштења и освећење воде — односно, у западној цркви — успомена на три мага или три краља. Узгред, прослављано је тада и Христово рођење). Тек доцније покушала је црква да утврди датум Христовог рођења (о коме нам новозаветни списи не говоре ништа), и да од њега начини празник. Изабран је двадесет пети децембар, свакако зато што је тај дан, у римском календару, био обележен као дан „непобедног сунца", и што је тај период времена важио, код свих народа, као рођење сунца и буђење, почетак новог живота у природи. Двадесет пети децембар био је и дан рођења Митре, чија је религија веома наличила на хришћанску (иста идеја о спасењу, крштење, причешће, сличне легенде о рођењу, итд) и правило врло озбиљну конкуренцију младом хришћанству; због тога је црква, када је, у IV веку, добила очевидну надмоћност, да би коначно уништила све трагове Митриног култа, изабрала највећи Митрин дан за највећи *свој* празник. То што ће се двадесет петом децембру дати друго, *хришћанско* објашњење, био је, доиста, једини начин да се празник „непобедног сунца", који је још увек, чак и међу хришћанима, имао велику публику, сасвим преда забораву. Али се црквени Божић није ограничио само на ову једину идеју. У току времена, код свих народа који су, непосредно или посредно, били под утицајем римске културе, везани су за хришћански Божић извесни обичаји из римске Нове Године. Поред осталога, по римској Новој Години, који су Римљани називали Calendae, многи народи (југоисточна Француска, француска Швајцарска, Руси, Срби, Бугари, Мађари, Румуни, Грци, Арбанаси, упор. M. P. Nilsson, Studien zur Vorgeschichte des Weihnachtsfestes, Archiv für Religionswissenschaft, 19, 1918, стр. 103) назвали су свој Божић или извесне божићне обичаје, упор. наше речи коледо, колендо, колендати итд.[3])

Кад је српски народ примио хришћанство, и са њиме и све празнике за које је православна црква знала, отпочео је празновати и Божић. Тај црквени Божић дошао је да замени неколико старинских празника, које је и наш народ празновао у време зимских солстиција. Управо, то није била замена, већ компромис: старински празници продужили су да живе и даље, само им је црква дала ново име, ново објашњење и

неколике доста безначајне детаље из хришћанског култа. Који су били ти старински празници, ми не знамо; али из божићних обичаја, које наш народ још увек са пуно пијетета чува, у стању смо да о њима, о њиховој садржини и циљу, извучемо доста закључака. Неки од тих обичаја (нпр бадњак,[4]) разна врачања и прорицања,[5]) обичај прошења[6]), итд) познати су и другим нама сродним народима; други опет (нпр печеница, полаженик упркос A. Brückner, у Schiele, Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen, 1913, V 722 слама итд) постоји, изгледа, само код Срба: да ли случајно (зато што су код осталих народа заборављени), или зато што су српски специјалитет, не можемо увек са сигурношћу рећи.

Ми ћемо се задржати на обичајима за које зна само наш народ, или који су, у нашем народу, потпунији и јаснији него иначе.

I ЗАДУШНИЦЕ

За Бадње вече карактеристична је *заједничка вечера*, на коју се морају искупити сва чељад, чак „и она која су код стоке“ (Сав. М. Грбић, Српски народни обичаји из среза бољевачког. Етногр. Зборн. С. К. Акад. 14. Београд, 1909. стр. 18). Вечера је праћена молитвама, и другим разним магичним радњама и забранама; само се извесна јела смеју и *морају* јести итд. Очевидно је да вечера има известан магични значај.

Од јела спрема се туцан пасуљ, (од кога се једна кашика чува за Крстов дан, 5. јануара, в. Грбић 86), кисео купус, пита од ораха (или резанци с орасима), риба (у Црној Гори неки и на Божић, на пите срца, поједу рибу, Милићевић, Живот Срба сељака, Београд, 1894, стр. 169). У срезу бољевачком „нарочито не сме да изостане печена тиква, која се овог вечера једе, да чељад преко године не би имала красте по глави“ Грбић, 81). Овај обичај постоји и у другим крајевима нашег народа. Исто тако, не сме да изостане ни *мед* („божићни мед“: после се чува као лек) који се једе с орасима. Пре но што отпочне вечера, домаћин узме сито с орасима, изабере четири ораха, и у сваки ћошак, баци, унакрст, по један. Ове орахе нико не узима, а остале укућани разграбе и једу их. „Ораси се једу само овога вечера; за сва три дана Божића нити се једу, нити се узимају у руке, да се не би па-

тило од чирева“ (Грбић, 85 идд, упор. и Сава Милосављевић, Српски народни обичаји из среза хомољског. Етн. Збори. 19. Београд, 1914. стр. 73). — О Бадњем дану не вечера се на софри, већ „с вреће“ тј на поду на слами која је покривена врећом; исто тако руча се првога дана Божића (Грбић 85; 91; Вук, речник s. v. Божић; Милићевић, Живот Срба сељ. 163; 175. Итд). Столице и клупе не смеју се износити на Бадњи дан; оне се тог дана морају склонити на таван, или иначе куда; исто тако склони се и ватраљ, кашике, виљушке, ступа у којој се туца со (Грбић, 81; Вук s. v. Бадњи дан; Милићевић Ж С С 159). Чак се ни стоци не даје сено вилама ни рогуљама, већ се полаже рукама, Милићевић, Ж С С 169. „Повојница“ и остали колачи који се једу о Бадњем дану, не секу се ножем, већ се ломе рукама (Милосављевић, 73 идд.) На Бадњи дан, и на први и други дан Божића, не диже се софра, нити се кућа чисти ни ђубре избацује (Грбић 93; Вук s. v. Божић; Милићевић Ж С С 175). Не сме се попити сва ракија ни све вино из суда који је на трпези; суд не сме остати празан, и зато се последња чаша враћа у њега натраг (Грбић 85). О Бадњем дану обичај је да се понешто јела пошље сиротињи, упор нпр Вук Врчевић, Три главне народне свечаности, Панчево, 1883, стр. 25; 40. Ово су најглавнији прописи који се односе на вечеру о Бадњем дану, односно на ручак о Божићу.

Јела која се о Бадњем дану једу, имају, можемо одмах рећи, хтонични карактер. То се најјасније види код ораха и пасуља. *Орах* је воћка за коју се нарочито интересују демони доњега света. Вештице, које су извесно хтонични демони, искупљају се, мисли наш народ, најрадије на *ораху* (в. Вук. речн. s. v. вјештица). О том веровању може се наћи доста паралела код других народа. По Талмуду, на свакој ораховој грани има девет листа, и на сваком листу седи ђаво. Под једним орахом у Беневенту скупљају се вештице из целе Италије. На ораху који је поникао из Неронова гроба, живели су ђаволи; орах је посечен и бачен у Тибар, (тада су, што је такође карактеристично, навалили на њ гавранови!), и на месту где се налазио, „да би се тај крај ослободио од демона“, подигнута је (1099) црква (в. Liebmann, Kleines Handwörterbuch der christlichen Symbolik, Leipzig, Reclam, стр. 143; упор. и Th. Gsell Fels, Rom und die Campagna, Leipzig und Wien, 168).

У једној басми са Сицилије, коју је саопштио Матија дя Мартино (в. Man hardt — Heuschkel, Wald-und Feldkulte, Berlin, 1905, II, 31[1]) позивају се у помоћ ђаволи који живе на ораху („diavuli di nuci"). У Лаконији и Месенији постојао је Артемидин култ, који је био везан за орах (в. о њему Nilsson, Griechische Feste, Leipzig, Teubner, 1906, стр. 196 199). За тај култ везана је била легенда да је Артемидина свештеница претворена у орахово дрво, а девојке „каријатиде", које су ту играле коло (и такође припадале Артемидином култу) „побегле су на орах па ту и остале" (тј претвориле се у орахе, Lactant. уз Stat. Theb. 4, 225): за Артемиду међутим знамо да је првобитно била богиња *смрти* и *доњег света* (идентична, у том случају, се Хекатом; о њеном карактеру в. Wernicke у енциклопедији Pauly-Wissowa II 1348 ид, Lübkers Reallexikon[8], стр. 120) [7]) У Босни и Херцеговини верују „да је орах дрво вештица и злих духова"; ко под њим заспи, изгубиће снагу и ослабиће; ко посече орахово дрво испред своје куће, мораће ускоро и сам да умре; млад човек не треба да сади орахово дрво, јер га то може стати живота (в. П. Софрић, Главније биље у народном веровању и певању код нас Срба, Београд, 1912, стр. 175). Пошто је орах, очевидно, дрво доњега света и злих демона, можемо само очекивати *да његов плод служи као храна тим хтоничним демонима*. И доиста, само се тако може објаснити стари римски обичај да младожења, доводећи младу својој кући, кад дође близу прага, баца орахе: ти ораси треба да засите и одобровоље демоне, зле (?) душе, које се налазе сакупљене испод прага[8]). Да је орах доиста јело *подземнога света* имамо доказа и у једном нашем обичају: за време епидемије чуме (која се замишља као жена, упор. виђ Вук, речн. s. v. куга, и Сима Тројановић, Главни српски жртвени обичаји, Етн. Зборн. 17, Београд, 1911, стр. 36 — упор. и еуфемизам „тетка", Тројановић, ibidem и извесно је, као и сви демони болести, *хтонични* демон, в. податке скупљене у M. Höfler, Krankheitsdämonen, Archiv f. Religionswiss. 2, 1899, стр. 86 идд) остављају сељаци на тавану за чуму, да би је одобровољили, воду, сапун, чешаљ и *орахе* (Грбић, 240). — Хтонични карактер *пасуља* још је јаснији. Пасуљ, поред меда, има особито велики значај у култу мртвих код свих индогерманских народа, и сматра се за омиљено јело душа покојника) Schrader, Reallex. d. idg. Altertumskunde[2], s. v. Ahnen-

kultus, § 14). Плиније (18, § 118) каже како постоји веровање да се у пасуљу налазе душе покојника. То је по свој прилици био разлог што су Питагора и орфичари забрањивали јеђење пасуља: „ако једеш пасуљ, исто је као да си појео *главу свога оца*“, в. о свему овом Olck у Pauly-Wissowa III 619, и Richard Wünsch, Das Frühlingsfest der Insel Malta, Leipzig, 1902, стр. 31 идд. Пасуљ се, као храна, даје мртвима, нарочито мртвим прецима. О римским задушницама Лемуријама, бацао је домаћин душама покојника пасуљ, да би их заситио и одагнао из куће (в. Ovid. Fast. V, 419 идд; Wissowa, Religion und Kultus der Römer², München, 1912, стр. 235). Пасуљ који падне са трпезе — веровали су стари Грци — не треба дизати, зато што је то (по једном објашњењу које нам је сачувао Аристотело, в. Diog. Laert. 8, 34) храна за какву душу која је ту у близини, упор. и Aristoph. frg. II, 1070 Mein. У култу богиње Таците, која је идентична са Ларундом или Ларентом, и према томе божанство *доњег света,* играо је пасуљ велику улогу (Ovid. Fast. II, 576 и Olck у Pauly — Wiss. III, 611). О пасуљу у култу мртвих cf и Theodor Wächter, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult (Religionsgesch. Vers. und Vorarb. IX, 1) Giessen, 1910, стр. 102 идд. Код нашег народа пасуљ се употребљава при врачању, а сви предмети који се при врачању употребљују, стоје обично у каквој било вези са доњим светом. — *Мед* је такође врло познато јело које се код Грка и Римљана, Индијанаца, Словена и уопште Индогермана (Schrader, s. v. Ahnenkultus § 14) даје душама покојника, и уопште демонима доњега света (в. Gruppe, Griechische Mythologie u. Religionsgesch., München, 1906, стр. 908 ид). Он не сме да изостане из даће и у опште помена мртвих, упор. наш обичај да се на дући служи ракија помешана са медом, а о слави кољиво које такође може бити са медом помешано (за сличан руски обичај упр. Schader l. c., упор. и С. Тројановић, Гл. срп. жртв. об. стр. 91.) — Као облигатна јела о Бадњем дану имају се сматрати и риба и купус; та иста јела, међутим, прописана су и за даћу *као неизоставна* (бар кад је пост, упор. Грбић 253; 252, за купус в. С. Тројановић, о. с., стр. 85). Због чега се риба у *нашој* религији доводи у везу са доњим светом, да ли је та идеја од старине наша, или је доцније унесена, није довољно јасно; у другим религијама та веза јасна је и добро документована: довољно је нпр потсетити на ритуално јеђење рибе у разним мисте-

ријама (в. Schiele, Religion итд. II, 522); на рибу као символ на гробовима, хришћанским и незнабожачким (Gruppe 1651[1], Liebmann, Christliche Symbolik, стр. 34), или као украс на вазама и пехарима које су, многи од средоземних народа, стављали у гробове, поред мртваца (I. Scheftelowitz, Das Fischsymbol im Judentum und Christentum, Archiv f. Religionswiss. 14, 1911, стр, 370) итд. Код многих народа, риба је символ душе: у њој је инкарниран дух предака, в. I. Scheftelowitz l. c., Frazer, Golden Bough[3] I 105, W. Spiegelberg, Der Fisch als Symbol dei Seele, Archiv f. Religionswiss. 12 (1912), стр. 574 ид. Отуда је нпр код Мисираца (Herod. 2, 37), и других народа код којих је иначе забрањено једење рибе, допуштено то о *задушницама* (Scheftelowitz l. c.) У Аустрији постоји обичај да се о божићним празницима месе и продају рибе од теста (E. Lorenz, Das Fischsymbol, Arch. f. Religionswiss. 16, 1913, стр. 307), један обичај који је, у разним формама, познат уопште у средњој Европи (M. Höfler, Das Fishsymbol, Arch. f. Religionswiss. 17, 1914, стр. 336). — Што се тиче купуса, он се, на даћи, приноси мртвима зато што је то главна храна и живих (упор. нпр Вук посл. 6552 „Турци веле: тарана је храна, а каури: купус и сланина“, в. и посл. 3026). О ритуалном једењу тикве биће говора мало доцније.

Већ из овога што смо рекли јасно је какав циљ има бадњиданска вечера — то је *вечера, част мртвима*. Она четири ораха које домаћин баца у четири угла, намењена су душама мртвих, исто као и они ораси које римски младожења баца пред прагом своје куће; или пасуљ, које римски домаћин баца душама покојника, да би њега и кућу оставили на миру. Сасвим је на свом месту што те орахе после нико не дира: они су намењени мртвима, и дирати их било би и безбожно и опасно[9]). Пасуљ, мед, и остало — као што смо видели, све мртвачка јела — намењени су мртвима. О Бадњем вечеру чак се ломи и погача (Милићевић, ЖСС 160), а погача, будући да је *без квасца*, такође се може сматрати као мртвачко јело по превасходству, упор. Грбић, 251.[10]) Према томе, и кад не бисмо имали других разлога, ово што смо рекли довољно јасно показује да ми о Бадњем вечеру имамо вечеру намењену душама покојника. Али за ову претпоставку говоре и други детаљи о бадњиданској вечери.

Обичај да се једе „с вреће“, тј са земље; да се склањају столице и клупе, па онда ватраљ, ножеви, виљушке, кашике; да се сто не чисти, и да се на њему оставља јело и пиће: обичај да се на Бадњи дан даје па нешто јела сиротима — све су то прописи који важе за дићу, за *култ мртвих*, и код Срба, и у целој индогерманској прошлости. Општа одлика обичаја из култа мртвих јесте да они показују особито велику старину, и да се, непромењени, чувају с колена на колено из најмагловитије старине: довољно је нпр напоменути чудан и потпуно нерационалан обичај у срезу бољевачком (Грбић, 246) да се мртвац носи у гробље на *саоницама* (овакав обичај утврђен је код Руса, даље, у старом Мисиру и Ликији. Schrader s. v. Bestattungsbräuche, § 4), или обичај (који је у шабачком округу забележио Милићевић ЖСС 340) да се покров не реже ножем већ оштрим каменом (обичај који дакле свакако датира из времена када се још није знало за употребу гвожђа), итд. Пропис да се о Бадњем вечеру мора јести са земље, одговара свакако општем индогерманском обичају да се, при дићама, тј гозбама за мртве, једе са гроба, дакле са земље.[11]) Зашто се једе са земље? Свакако зато што је тај обичај старији од употребе стола (упор. Schrader, Die Indogermanen, Leipzig, 1919, стр. 35; за наше прилике в. С. Тројановић, Старинска српска јела и пића, Етногр. Зборн. С. К. Академије, књ. 2, Београд, 1896, стр. 121 идд.) Доцније, када је сто постао познат, јело се при мртвачким гозбама, са земље једно зато што је то већ био обичај; друго зато што је јело метнуто на земљу ближе мртвима, и у њиховом домашају.[12]) Столице и клупе склањале су се о Бадњем дану, првобитно, не из каквог врачања, не зато што би биле табуиране, већ просто зато што су тога дана непотребне. Сасвим је други разлог што се склања ватраљ, ножеви, кашике, (ступа за со), и што се везују вериге. То су предмети од *гвожђа*, а гвожђе је из култа мртвих *искључено*: покров на пример, као што смо видели, не сече се ножем, већ оштрим каменом, јер би иначе — како објашњава народ — „сечиво... остало мртворезно, то јест, не би се могло наоштрити“ (Милићевић, ЖСС 340); покров се *нигде не ушива* (очевидно зато што не треба да га додирне игла, која је од челика или гвожђа) Милосављевић, 242; погача, на дићи, не сече се ножем, већ се ломи. Ако, у култу мртвих, наиђемо на употребу гвожђа,

то треба да сматрамо као секундарну појаву. Због чега гвожђу нема места у култу мртвих? Гвожђе има јаку магичну снагу, *од њега се плаше демони*[13]), а нама је циљ да, о Бадњем вечеру, душе покојника сазовемо и угостимо, а не да их расплашимо. Употреба ножа била је забрањена и на мртвачким гозбама код старих Пруса и Литванаца: „*nec utuntur cultris* [на даћама] ministrantibus duabus mulieribus, sed *absque cultris*, cibumque hospitibus apponentibus“ (Joh. Lasicius, De diis Samagitarum, Basileae, 1615, стр. 57. упор. Schrader, s. v. Ahnencultus, § 2)[14]). — Да се сто (исто тако и *цела кућа*) не сме чистити, и да се јело и пиће на њему мора оставити онако како стоји, такође је један важан пропис у култу мртвих. Стари Пољаци нису, о Великом Петку, прали судове после обеда, већ су те остатке остављали „ad pascendas animas vel alias, quae dicuntur vbosthe (=manes, душе покојника, в. Schrader s. v. Ahnenkultus § 2, и A. Brückner, Mythologische Studien, Arch. f. slav. Philol, 14, 1892, 187 ид), в. Schrader н. н. м. Код Руса, остаје о даћи хлебац на трпези преко целе ноћи, Schrader s. v. Ahnenkultus, § 13. „Док се мртвац из куће не изнесе, кућа са не чисти“ — каже Милићевић (ЖСС 340). — Вино које се у суду оставља има исти циљ који и вино које се меће поред мртваца (нпр Милићевић, ЖСС 346), или које се, на даћи, просипа испод стола или на земљу. Вино, које је супституција за крв, неизоставно је из култа мртвих, упор. Karl Kicher, Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum (Religionsw. Vers. u. Vorarb. IX 2), Giessen, 1910, passim. — Интересантан је и податак из Арнаутова (M. Arnaudoff, Die bulgarischen Festbräuche, Leipzig, 1917, стр. 5) о *бадњиданској* вечери: „За време јела не устаје нико, него тек када је сваки са јелом готов, подигну се сви у исти мах“ — дакле исти обичај који постоји и на даћи (в. нпр Сима Тројановић, Главни срп. жртв. об. стр. 81). Исто тако, „новојница“, колач од *некиселог* теста, који се меси за Бадње вече, мора се тога вечера *сав појести* (Милосављевић 84, Грбић 86). — Најзад, и дељење јела сиротињи о Бадњем дану има и своју паралелу у култу мртвих, у коме је оно било обилатно. Тај обичај „дељења за душу“ код нас је тако добро познат да није потребно наводити нарочите примере; Шрадер (s. v. Ahnenkultus, §. 16) констатује да је то био заједнички обичај код свих Индогермана. Са колико респекта чува наш

народ тај обичај, види се из дирљивих стихова у песми „Ко крсно име слави, оном и помаже“, где војвода Тодор продаје чак и своје оружје да би могао почастити и даривати сужње о свом крсном имену (крсно, име, слава, јесте, као што је познато, *помен, подушје прецима*).

Уз све ово долазе и многи други детаљи, који нам са несумњивом јасношћу утврђују хтонични карактер бадњиданске свечаности. Ми на пример знамо да од Божића до Богојављења трају *некрштени дни*, када је доњи свет отворен, када по земљи шетају „каракоџуле (упор. и Арнаутов, о. с. стр. 14), вештице, авети, и свака нечастива сила“, и када сељаци полазећи ноћу куда ван куће, „мећу за појас по кору хлеба и соли, по главицу бела лука, или другу какву ствар као предохрану од сваке нечастиве силе“ (Милићевић ЖСС, 177); ми међутим видимо да је тај опасни период, који, по данашњем схватању нашег народа, почиње *после* Божића — почињао заједно још са Бадњим вечером (тако и према подацима у Арнаутова, стр. 14). Само име „Бадње вече“, које је постало од глагола *бдети* (упор. Berneker Etym. Wört. d. slav. Sprachen I 106) подсећа нас на облигатно бдење када се у кући налази мртвац, или какав подземни демон (нпр. бдење око новорођеног детета, коме прети опасност да га не посете зли подземни демони, *бабице*, упор. нпр. Вук, речн. s. v. бабине); пошто је, у ноћи између Бадњег дана и Божића, кућа пуна душа, које долазе на гозбу, потребно је да сви укућани буду на ногама: у прво време могло је доиста бити овако — доцније је тај обичај могао бити ублажен на тај начин што је само један од укућана имао преко целе ноћи бити будан („да пази да се ватра не угаси“, Милићевић ЖСС, 163). Кађење о Бадњем дану такође нас подсећа на култ мртвих; исто тако и *жито* у које се усађује *свећа*: жито је облигатна храна мртвима (довољно је подсетити на славско кољиво! Упор. и интересантан податак у Милићевића, ЖСС 346: „Зато оно место где је у кући лежао мртвац, пошто њега однесу и сахране, сељаци никад не остављају без мало вина и мало хлеба. Некад поред чаше вина оставе само неколико зрна *суве пшенице*. То, веле, *нека нађе душа* што било *за јело*, кад се туда намине“. В. и С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. стр. 79. О великом значају свеће у култу мртвих није потребно ни говорити нарочито.[15]) — У омољском срезу на Бадњи дан домаћица маже тестом врата од

стаја и обора у којима борави стока; то се не може схватити друкчије већ као једна профилактичка мера против душа које, у време Божића, лутају свуда: тесто је или *утук* за те душе (тесто, као и хлеб, има *спасоносну* магигну моћ, сф. нпр народну приповетку Со и хлеб [Вила, 2,1866, стр. 815 идд] у којој су се со и *хлеб* јавили као deus ex machina, и убили „алу", да би одбранили свога штићеника, и др.), или *храна* за њих (да би се заситиле и оставиле стоку на миру). „На Бадњи дан неки пазе да им ни једна ствар не заноћи напољу" (Милосављевић, 74); разлог је исти — страх од лутајућих душа. Итд. На крају, изнећу још два обичаја из којих се сасвим јасно види да је вечера о бадњем дану у ствари гозба мртвима. По усменом саопштењу Г. Dr Емилијана Пиперковића, у његовом родном месту, Липљану на Косову, обичај је да домаћин о Бадњем вечеру, *изнесе трпезу на врата, и позове душе покојника на част.*[16]) Слично томе, у селу Миљковцу (околина Ниша), о Бадњем вечеру, „постави домаћица на софру тањир јела, чашу вина, мало меда, зељаник, јабуке, бела лука, хлеба и ракије. Још домаћин припали на синији зоштану свећу, и тако пуну синију изнесе напоље под ведро небо. Пошто се прекрсти и пине вина, окрене се сунчевој страни и рекне: Сваки празник сад да ми дође на вечеру, а летос да ми нема града ни на њиви ни у винограду" (С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 141 ид). Демони којима пудимо вечеру да би нас поштедели од града, могу бити само душе мртвих (у првом реду aoroi biaiothanatoi), које доводе град и непогоду.) Други се обичај односи на први дан Божића, и забележен је у омољском срезу (Милосављевић. 77): „Пред ручак најпре скину с тавана ложице и виљушке, па домаћица поставља софру и да из руке по нешто од јела свој деци *за покој душе умрлих*, а иначе *одлазе и на гробље па тамо поделе.*"

Према томе, Бадњи дан је дан душа покојника, *задушнице*, и ми га несумњиво смемо упоредити и *идентификовати* са римским задушницама, Ларенталијама, које су прослављане *готово истога дана*, 23. децембра (в. Wissowa, Rel. u. Kult. d. Röm. 233). По себи се разуме да наш празник није наставак римског, већ су и један и други независни остаци из најстарије индогерманске прошлости.

Бадње вече, према овоме што смо рекли, јако наличи на домаћу *славу*. И један и други дан посвећени су мртвима; и једнога и другога дана приносе се мртвима жртве. Разлика је само у томе што је слава празник *домаћи, домаће* задушнице, а Бадње вече *општи*. О слави приносе се жртве *прецима*, а о Бадњем вечеру *мртвима уопште;* отуда постоји пропис да се о слави помињу, позивају на гозбу сви преци по имену, док међутим никаквог трага нема да је такав обичај постојао и о Бадњем вечеру, нити би се он могао и замислити. И један и други празник носе на себи трагове најдубље старине. Задушнице с крајем децембра познате су биле и Римљанима, од којих нас раздваја време од две хиљаде година, и Германима и Келтима (упор. Nilsson, Studien z. Vorg. d. Weihnachtsf., стр. 122 идд), и несумњиво и осим индогерманским народима за које ствар још није утврђена. Славу немају модерни народи, ни у садашњости ни у прошлости); али за њу имамо аналогије у култу домаћег лара код Римљана, и у култу хероја код Грка (упор. М. Васић, Слава — крсно име, Београд, 1901, одштампано из Просветног Гласника). Уосталом, већ сам тај факат да оба празника припадају култу мртвих, сведочи о њиховој великој старини, јер је култ мртвих, нарочито *приватни* култ, једна од најстаријих институција коју познаје историја религије. О томе, после радова Фистела де Куланжа (Fustel de Coulanges, La cité antique, Paris, Hachette), и Ервина Роде (Erwin Rohde, Psyche[5], 1910) не може бити сумње; чак има модерних научника (нпр Херберт Спенсер) који покушавају да *целу религију* сведу на култ мртвих. Шрадер, познати стручњак за индогерманску старину, констатује да и „*опште* задушнице код индогерманских народа припадају најдубној старини" (s. v. Ahnenkultus, § 10). Према томе и Бадње вече, уколико је празник мртвих, није нама дошло са хришћанством, већ је празник *из старинске српске религије*.[17])

Али, као што смо рекли, Бадњи дан и Божић нису празник једноставан, са једним циљем; они су састављени из неколико празника, и ја ћу покушати да издвојим још неколике важније елементе.

II ВРАЧАЊА И ГАТАЊА

Највећи контигенат божићних обичаја долази на *врачања* и *гатања*. Врачања су разноврсна, али сва имају углавном

један циљ: да изазову *плодност* код стоке, пољских плодова, воћа; упоредо с тим, да појачају животну снагу и здравље. Гатања и мају сличан програм: човек се интересује за беријет, и у вези с тим за промене времена; па онда за здравље своје чељади, и здравље и напредак стоке. Врачања и гатања има много. Било би од интереса покупити их и испитати, али ја то не намеравам овде учинити. Овде ћу се задржати само на неким принципијелним питањима.

Пре свега, откуда да се врачања и гатања вежу за Бадњи дан и Божић? Објашњење би могло бити ово. Код индогерманских народа, и уопште у средоземном свету, постојали су празници о зимским солстицијама; у религијама које су познавале организовани култ сунца (као што су нпр религије мисирска, сирска, Митраизам) о тим празницима прослављено је рођење сунчево, упор. нпр Frazer. Golden Bough[3], VI 120 идд, и passim. Такав један празник, као што смо видели, дао је повода да се и рођење Христово веже за двадесет пети децембар. Али и код оних патријархалних народа код којих култ сунчев није био организован, постојало је извесно религијско интересовање за (летње и) зимске солстиције — вршене су извесне магичне манипулације, којима је био циљ да (паљењем ватре и уопште стварањем топлоте, в. Frazer G. B.[3] I 311 идд) појачају снагу сунчеву; у исто време да изазову и појачају плодност у природи. О целој ствари говоре, исцрпно и са много убедљивих података, Манхарт и Фрезер. Да је и наш народ, још врло рано, познавао празнике о зимским солстицијама, ствар је врло вероватна; то се сме a priori закључити на основу сличности наших обичаја са обичајима оних сродних народа за које је утврђено да су такве празнике познавали. Наш бадњак, на пример, стоји свакако у вези са рађањем нове снаге у природи, новога сунца, исто онако као и његови еквиваленти код келтских и германских народа (в. Frazer Golden Bough[3] X, 246 идд[18]). По рачуну нашег народа, зимске солстиције треба да буду око Божића: тада су ноћи још дуге („Дуга ноћ као уочи Божића“ Вук Посл. 1303), али сунце већ почиње да осваја („Од Светог Николе до Божића одужа дан толико колико петао с прага може скочити“ Милићевић. ЖСС 165, упор. и С. Тројановић, Гл. срп. ж. о. 131); уосталом, да су и биле мало раније, оне су доцније, заједно са другим обичајима, пренесене на Бадњи дан. Бадњи дан и Божић, дакле, као празник буђења, јачања

природе, врло су подесни за врачања којима је циљ изазивање плодности и животне снаге; с друге стране, као почетни датум једног новог периода, садрже они у себи прогнозу и знамење за цео тај период, и готово намећу се да о њима гатамо и гледамо будућност. Упор. и Nilsson, Studien zur Vorg. d. Weinachtsf. 117 идд. — Има међутим још један разлог што се баш о Бадњем дану и Божићу врше, у великом броју, магичке церемоније за изазивање плодности. И о Бадњем вечеру и о Божићу, као што смо видели, чини се велика част душама покојника; душе покојника међутим, као уопште и сви хтонични демони, јесу демони *плодности*. Они могу плодност да нам донесу, поклоне, и зато се примитиван човек за плодност људи, стоке и поља обраћа њима; они могу и да нам је закрате (на пример изазивањем суше) и у том погледу су нарочито опасни aoroi biaiothanatoi „душе оних који су пре времена умрли, и оних који су умрли насилном смрћу". Кад већ плодност зависи од њих, свакако ће бити најзгодније да их о њиховом дану, када их обавезујемо жртвама, потсетимо на њихове дужности, или их, врацбинама, *натерамо* да своје дужности према нама испуне. Душе мртвих, које су, у ствари, демони плодности, тога су дана у нашој непосредној близини, и зато ће обраћање њима баш на тај дан бити најефикасније. И то је за цело могао бити разлог да се за Бадњи дан и Божић вежу онако многе врацбине. Што се тиче гатања, и њима је право место о божићним задушницама: душе покојника познају будућност, и откривају нам је, понекад драговољно, понекад под нашом пресијом.[25])

Друго питање је, колико та врачања и гатања имају старински српски карактер. Којим се правцима имају кретати наша испитивања, може се видети из два карактеристична примера која ћу навести.

У Вуковом речнику, s. v. милати се, каже се: „Приповиједају да се у Херцеговини милају на Божић с чесницом, тј узму двојица чесницу, па је окрећу међу собом и пита један другога: Милам ли се? (тј помила ли се иза чеснице). Онај му одговори: Милаш мало. А онај први онда рече: Сад мало, а до године ни мало (тј да жито роди добро, и да тако велика буде чесница да се ни мало не помила иза ње)." Сличан обичај забележио је, у Старој Србији, и Ластребов, Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ. С Петерсбургъ. 1886. стр. 41, упор. и

речник Југосл. Акад. s. v. милати се. Домаћин се сакрије иза гомиле колача, и трипут пита чељад: „Видите ли ви мене?“ Чељад му одговоре: „Ове те године мало видимо, а до године да те ни мало не можемо видети“, тј да до године толико буде жита и колача да се иза њих домаћин не може видети. Исти такав обичај познају и Руси. „Уочи Нове Године, код Малоруса, спреми се много колача за вечеру. Њих поређају испред домаћина, па онда деца изађу напоље. После се деца врате, и питају где је отац. — Зар ме не видите, децо? — Не видимо те, оче. — Дај Боже да увек тако буде (тј да увек буде довољно жита и колача)“, в. Louis Leger, La mythologie slave, Paris, 1901, стр. 82[1].) Још је интересантнији податак који нам је, из Световидовог култа на острву Рујану, сачувао Саксон Граматик (Historia Danica, књига XIV, в. L. Leger o. c. стр 81 ид). О празнику Световидовом меће се пред његов кип медени колач, велики као човек. Свештеник се сакрије иза колача и пита народ да ли њега (свештеника) види. Ако народ одговори да га види, свештеник пожели да га до године не виде. „Ту свештеник мисли не на судбину своју или народа, већ на обиље идуће жетве“. Ово сакривање иза колача и речи које се том приликом говоре, имају очевидно магични смисао: то је врачање коме је циљ да изазове плодност. Обичај је, као што се види, врло стар, по свој прилици општи српски и општи словенски. Он је дакле несумњиво остао из наше старине, и оригиналан је.

Сасвим друкчије стоји ствар са другим једним божићним обичајем. „Гдјекоји — каже Вук у речнику s. v. Божић — узму на Божић сјекиру и замахну као да посијеку вољку нероткињу, а други му ко рече: не сијеци, родиће, и кад се то учини трипута застопце, кажу да ће вољка послије родити“. Исти овакав обичај, из софијске околине, забележио је и Арнаутов (стр. 4). Међутим, овај обичај свакако није ни српски ни словенски. То је био један од многобројних магичних прописа из античке хортикултуре (упор. Geopon. X, 83, 1 ид), који је био добро познат и у немачкој празноверици (Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube[2] стр. 668 ид. цитат по Riess у Pauly — Wissowa I 90). Овакав случај разуме се да није усамљен. Ми имамо много врачања, басама, популарних лекова и уопште „празноверица“ који нису остали из наше старе религије, већ су хришћански или „антички“. Исто тако стоји ствар и са германским „празноверицама“ (в. E. Fehrle, Volksaberglaube der Gegenwart, у Schiele,

Religion in Gesch. u. Gegenw. V, 1702 идд, и литературу која се ту наводи). Тај антички материјал дошао је до нас или по усменом причању, с колена на колено, или кроз литературу (записи по разним рукописима, молитвеницима, календарима итд.) Да и ми у нашим врачањима имамо тих античких елемената, ствар је природна и врло вероватна, и, при студирању наших божићних обичаја, ми о тој могућности морамо водити рачуна.

III ПЕЧЕНИЦА

Врло угледно место о божићним празницима има печеница. Без печенице Божић се не може замислити: „Божић је Божић, а пециво му је брат“ (Вук Посл. 355). Печеница се одабира на доста времена пре Божића, и онда се подвргава особитом режиму; она има своје нарочито име („божићњар“, и слично), дан када се „убија“ празник је, који је с обзиром на ово, очевидно ритуално, убијање и добио своје име „Тучин дан“[19]); убијање се врши по нарочитом пропису, нпр у шабачком округу печеница се убија крупицом соли (ЖСС 159); за печење печенице и уношење у кућу, важе такође нарочити прописи; делови од печенице, или чак и везе којима је печеница била везана, употребљавају се као лек или као утук. Итд. Очевидно је да печеница није обично јело, које се износи на божићњу трпезу тек колико да би на њој била једна деликатеса више. Пажња која се печеници указује, веровање у њену магичну моћ, и сасвим чврсто уверење да је она о Божићу неизоставна — све то доказује да ми у убијању и једењу печенице имамо један религиозни, *жртвени* обред. Речи „Божић је Божић, а пециво му је брат“ имају много дубљи религијски смисао но што на први мах изгледа.

„Наша испитивања најпримитивнијег друштва, утврдила су да нема тога племена које не би познавало известан пантеон животиња“, рекао је један амерички етнолог (Crawford Howell Toy, Introduction to the History of Religions, 1913, § 248), и нас ни мало не изненађује што, и код нашег народа, наилазимо да се једној животињи, о Божићу, чини нарочити култ. Култ животиња познат је, или је био познат, свима народима; и кроз фазу када су животиње обожаване морала је да прође свака религија. У религији нашег народа има ваздан трагова од оваквог стања ствари. Трагова најпримитивнијег савеза

између човека и животиње, тотемизма, има највише. Тотемистичне животиње у Срба су нпр вук, јелен, петао, змија итд. Неће бити згорега да о тој појави кажемо овде неколико речи. Тотемизам, било онако широк како га схватају пантотемисти (в. нпр Salomon Reinach, у чланку Phénomènes généraux du totémisme animal, Cultes, mythes, et religions I Paris, 1908, стр. 9 идд) или са онако уском садржином како то хоће нпр Рајтерскјелд (Edgar Reuterskiöld, Die Entstehung der Speisesakramente, Heidelberg, 1912, стр. 11 идд, и његов чланак у Archiv f. Religionswiss.), значи извесне односе између човека и животиње односе који имају религиски карактер[20]). То је фаза у историји религије кроз коју је, изгледа, морао проћи сваки народ; појаве, или остаци, тотемизма, констатовани су готово код свих, и културних и некултурних народа. Најглавније карактеристике тотемизма ове су: 1) Животиња која нам је тотем јесте *исто што и ми* дакле наш сродник (или чак и предак). Такав је случај, код нас, са вуком. Кад се роди мушко дете за које се сумња да је изложено уроцима, изађе бабица на врата и објави: „Роди *вучица вука*, целоме свету на знање, а вучићу на здравље!“ (в. Вук Врчевић, Низ припов. стр. 73, упор. и Натко Нодило, Религија Срба и Хрвата, Рад југосл. акад. 79, стр. 198). По једној народној причи из Охрида (Шапкаревъ, Сборникъ 8, 35, стр. 48) кад је Бог створио човека, хтео је и ђаво, исто тако да створи човека; и он је покушао, и његов човек био је вук...: овако идентифицирање човека са каквом животињом за тотемизам је врло карактеристично. Србин се често назива вуком, нпр у пословици „Оклен ту *вука* видио? Овако рекну кад се виде изненада два пријатеља особито у туђем мјесту“ (Посл. 4668). У једном средњевековном документу у коме се разни народи упоређују са животињама, за Србина се каже да је *вук* (C. Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, Wien, 1914, III, стр, 17). У једној босанској успаванци каже се: „Нини, сине, *вуче* и бауче, *вучица* те у гори родила, с вучадима, сине, одхранила“. (Петрановић, Песме I 46, 1 идд, в. и Нодило, Рад 79, 1886, стр. 198) итд. И петао се у нашег народа сматрао за еквиваленат човеков; довољно је нпр да подсетимо на случајеве где се петао (или кокош) жртвује као замена *људске* жртве[21]). 2) Животиње — тотеми помажу своје племе. Отуда примитиван човек тетовира у својој кожу слике

или знаке свога тотема; отуда је, полазећи у борбу, носио своје тотеме, или њихове рељефе и слике, као заставе (или исписане на заставама. Животиње на грбовима већином су, првобитно, тотеми); облачио се у њихову кожу, носио капу од њихове коже, чувао при себи делове њиховог тела као амајлију, итд. Код нас има много примера за све ово; ми ћемо се задржати само на случају са вуком. Наш народ верује да вучја длака, срце, чељуст итд имају спасоносну снагу. Болесници се каде вучјом длаком; деци се у хаљине ушива комад вучјег ока и срца (Милићевић, ЖСС 196), новорођенчад, често, провлаче се кроз вучју чељуст („вучји зев", упор. Милићевић, ЖСС 914; М. Исаковић, у Караџићу 2, 1900, 217; М. Сретеновић, ibidem, 3, 1901, 175). Тале од Оранца, који је био врло леп и према томе врло урокљив, носио је, као утук од урока, вучју кожу (упор. Krauss, Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven, стр. 42). Вучју кожу или ћурак од вука, носе и многи јунаци у народним песмама. У песми „Вук Купиновић и Дели бег Гром (Вук, СН Песме 6, 6), у којој је сам Вук Купиновић био тешко рањен, јавља се вук из горе директно као спасилац (стих 139 идд): „Да ви'ш, брате, чуда великога! Мало стало, за дуго не било. Док ево ти из дувара гује. Гуја носи траве свакојаке; Ал ево ти из облака виле, И ето ти из горе курјака: Вуче Вуку ране зализује итд.; упор. и Krauss, Volksgl. стр. 97). У једној песми назива се вук чак „хранитељем", в. Нодило, Рад, 84 (1887) стр. 136 ид. Итд. — Тотеми су и пророчке животиње: они своме племену проричу будућност. И код нас су пророчке „видовите" животиње и вук (нарочито његов alter ego, пас), и петао (предсказује госте; петлови „кривци" предсказују лопове; предсказује, нпр, о Бадњем дану, здравље или смрт, итд. упор. и С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 129.), змија, и многе друге. — 3) Према свему овоме, примитиван човек осећа извесне обавезе према своме тотему: он га не убија, или ако га већ мора убити, моли га за опроштај, или покушава да, разним триковима, ублажи кривицу или је пребаци на другога. Убијени или угинули тотем сахрањује се са истим почастима са којима и људи. Бечуанци, пре но што убију лава, извине му се, и онај који га је убио мора да се очисти. Празник буфонија („убијање волова") код Грка прослављан је овако. На Зевсов олтар метну се колачи, пшеница и јечам. Онда до-

веду вола који треба да буде жртвован, пусте га, и чим окуси од хране која је на олтару, притрчи му жрец („буфонос"), убије га секиром, коју одмах за тим баци и побегне. За њим се бајаги пође у потеру, и пошто га не ухвате, однесу секиру архонту василевсу, и поднесу тужбу. Архонт осуди секиру, коју пребаце преко границе, итд. Сва кривица бачена је дакле на секиру, а донекле и на вола, који је учинио грех поједавши жртвене колаче и пшеницу. — Свештеника који, у Тенеду, жртвује Дионису бика, гоне каменицама. У Коринту, сваке године, имала је да се Хери жртвује коза: за тај циљ били би најмљени туђинци, и они би наместили нож тако да коза као бајаги, сама налети на нож и убије се случајно итд. Наш народ неће да убија жабу бабурачу (упор. Вук речн. s. v. бабурача), ласту, домаћу змију итд. Вероватно је да је некада, код нашег народа, постојао религиозни страх да се вук не сме убити[22]), онако исто као што религиозни страх задржава и данас наш народ да не убије ласицу, или змију[23]), и ако према овим животињама иначе осећа одвратност. Идеја да убијање, тотема може повући одговорност, и трикови који се при том употребљавају, бацање кривице на другога, познато је и у нашем народу. Милићевић у „Међудневици" (стр. 21 идд) описује обичај у алексиначкој Морави да на Св. Илију свака кућа коље петла. Али тога петла не коље нико из куће, *већ га треба да закоље странац* (као што је случај са козом у Коринту), и, друго, петао се тобоже коље зато *што ће иначе да укуне газду* (упор. и С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 128) дакле он је сам крив за своју погибију, као во о празнику буфонијама код Грка...[24]) У Јадру, ако би ко у незнању убио кућну змију, „онда је мртву покрију платном колико је дуга и закопају је у земљу" (С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 148).

До сада нарочито није ништа говорено о свињи. Међутим има података из којих се види да је она у старини нашег народа имала демонску моћ и јасан тотемистички карактар. Навешћу неколико примера. Кад се новорођенче први пут износи из куће (то се дешава тек пошто се крсти, јер се, док је некрштено, не сме износити) носи се „прво ка истоку, а затим код свиња" (Грбић, 117). Народ мотивише то тиме да би дете „спавало као свиња" (ibidem). У ствари, ово објашњење секундарно је. Разлог је онај исти због кога се дете провлачи

кроз вучји зев, или због чега су стари Гали који су потомци реке Рајне, потапали своју новорођенчад у ту реку (S. Reinach, Orpheus, стр. 168), или због кога су Псили, у старом веку, износили своју децу пред змије (S. Reinach, Cultes I² 23) итд. Циљ оваквим радњама је да се дете *легитимише* као сродник и штићеник дотичног демона или демонске животиње и стави под његову заштиту. Исти циљ има и други један обичај, да дете, које „крклља", мора мајка подојити са свиње, па ће престати крклјати (Грбић, 184). У бољевачком срезу постоји обичај да се, одмах после порођаја, и дете и породиља опасују врежом од *шикве* (Грбић 108); за тикву међутим, по веровањима из тог истог краја, знамо да је симбол свиње (упор. нпр Грбић, 93, где је семе од тикве, у чесници, знак за свињу). У понеким врачањима и гатањима свиња се јасно јавља као еквиваленат *човеков*: у бољевачкој околини „девојке уочи Нове Године, да би их више волели момци, кад се добро смрачи, иду код свиња и баце мало жита на њих, а мало преко свињца. Ако се њиховим доласком свиње поплаше и стану гроктати, значи да ће их момци волети и за њима јурити (Грбић, 21). Исто тако, уочи Ђурђева дана, „девојка ваља да протрчи кроз свињац тако да свиње поплаши, да пројуре за њом, па као што за њом јуре свиње, тако ће за њом да јуре момци" (Грбић, 59). Ово су све трагови од тога како се некад схватао однос између свиње и људи: видели смо међутим да је сродство, истоветност, између човека и животиње — како се у горњим примерима може да назире — карактеристично за тотемизам. Мало горе речено је да тотем штити своје племе, и да му може открити будућност; у нашем народу, врло многа оваква веровања везана су за свињу. Гатање у плећку једно је од најомиљенијих и најпопуларнијих и по веровању нашег народа, најпоузданијих гатања (в. нпр класично место у Горском Вијенцу, ст. 1693 идд, Вук речн. s. v. плеће, о целој ствари упор. Мојо Медић, Гатање у плеће и у кобилицу, Зборник за живот и обич. јужн. Сл. 21 (1917), стр. 161 идд). По свињској слезини погађа се каква ће бити зима. Милићевић, ЖСС 75; 76); њено улажење у кућу, о Св. Игњату, оминозно је (упор. Грбић, 78). Свиња је моћан утук против демона непогоде и града, и злих демона уопште. За време непогоде, пред опасношћу од града, треба дражити свиње, да бисмо их натерали да циче (за такав обичај у око-

лини Пирота, Неготина, Власотинаца, у Топлици в. С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 140; 141; 141; 147). У бајању од „смамке", демону болести прети се свињом (Грбић, 228). Свињска крв, делови њеног тела лековити су. Крв од печенице лековита је и спасоносна за људе (нпр за болеснике од срдобоље, ЖСС 160), и за живину и стоку (Милосављевић 69, Грбић 87, ЖСС 159). Исто тако од свих болести лековито је срце, бубрежак, слезина, дигерица од печенице (ЖСС, 161); даље једњак (ibid. 160), па чак и јабука која је била у глави од печенице (ЖСС 161), и веза којом је печеница била везана за ражањ (ЖСС 173). Малочас споменуто је и то да се животиња тотем као наш заштитник не убија или се, ако се то већ мора да деси, предузимају нарочите продохране. У нашем народу, разуме се, не постоји забрана да се свиња не сме убијати, али има други један интересантан пропис: наиме, јабучица од печенице *мора се бацити у ватру* (Милосављевић 69). Народно објашњење као да се то чини с тога „да печеница била слатка" (ibidem) наивно је и постало је онда када је прави разлог био заборављен. У ствари, забрана да се тај део свиње не сме јести дошла је као компромис између некадашње потпуне забране, каква је могла постојати или се бар за њом осећала потреба, и практичних потреба (упор. S. Reinach, Cultes I. 18). За такве парцијелне забране, у односу према тотему, има доста примера: Јевреји не једу „крајеве од мишића на зглавку у стегну" (Пост. 32, 33); нека племена у С. Америци не једу језик, или ребра, или други који део свога тотема (Reinach I. c.). Могућно је да је у нашег народа постојала парцијелна забрана да се *уопште не сме* јести глава од печенице, па је после та забрана ублажена и добила свој данашњи облик: глава од печенице не сме се јести о Божићу, већ се оставља за Нову Годину (нпр Грбић, 20). Такве забране да се не сме јести *глави* од тотема, понајчешће су: Херодот (II 39), Плутарх (De s. 31) и Елијан (H. A. X. 21) причају да Мисирци не једу главу од извесних животиња (које су вероватно некадашњи тотеми); за примере код модерних „примитивних" племена в. Reinach I. c. Међутим за ону другу тотемистичку идеју, наиме да се убијању тотема прилази са извесним страхом и предохранама, имамо јасних трагова у обичајима нашег народа. „Многи људи у шабачком округу — саопштава Милићевић ЖСС 159 — имају обичај да пече-

ницу не убијају сикиром, него крупицом соли у чело ....“ Циљ оваквог убијања очевидан је: примитиван човек скида одговорност са себе и баца је на један „свет“ предмет који има онако изразиту демонску снагу какву има со[25]). (О сличном, ритуалном убијању свиње *каменом*, код Римљана, упор. G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, München, 1912, стр. 552. Само, овде се убијање каменом врши свакако зато што је употреба камена старија од употребе гвожђа. Упор. и Wächter, Reinheitsvorschr. 116[1], који даје друкчије објашњење). Да је наш народ, у својој старини, имао религиозно поштовање према свињи, доказ је иир и легенда да је свиња Богом *благословена*; по народном објашњењу зато што је Богородицу, када је бежала са Исусом, сакрила у брлог (Зборн. жив. обич. Јужн. Слов. 3,254). За демонски карактер свиње доказ је и факат да је за њено име створен еуфемизам, *крмак* (од крма, крмити), који додуше није успео да право име за свињу сасвим истисне из употребе (сличне еуфемизме имамо, у српском, иир за змију, која се зове непоменица, за вука, који се зове звер или курјак. Реч медвед је еуфемизам, и право име за медведа није познато, упор. Schrader s. v. Bär. За сличне еуфемизме код других народа упор. Frazer, Golden Bough[3] III, 396 идд).

Из свега овога јасно је да је свиња, у старини нашег народа, била *демонска, шопемистичка* животиња. Такву природу имала је свиња и у грчкој старини, и иначе, упор. Wächter, Reinheitsvorschr. стр. 82 идд, и литературу која се ту цитира. О магичној снази свињског меса код Семита в. Otto Weinreich, Antike Heilungswunder, Giessen. 1909 (Religionsg. Vers. u. Vorarb. VIII 1) стр. 115.

Код таквог стања ствари није тешко да протумачимо што је у ствари било божићње пециво.

Божићње пециво је *жртва*, и то *сакраментална* жртва, нека врста причешћа. У примитивном друштву постојала је обавеза да се томем, или иначе демонска животиња, не убија и не једе; али упоредо с тим развила се идеја *теофагије*, ритуалног једења божанства. Демонску, „свету“ животињу, примитиван човек иначе не дира, или је свакако у његовом интересу да, с времена на време, или и неприодично (иир у случају какве епидемије), окуси њене крви и њеног тела, да би се на тај начин дивинизирао, и постао отпорнији према

утицајима злих демона. На тај начин он ће, са својим животињским заштитником, обновити савез (ми знамо да је за стварање савеза, какав је нпр побратимство или хватање вере, потребно окусити међусобне крви или туђе крви). Тако су постали периодични ритуални обреди, ритуална клања тотемских или демонских животиња, причешћивање њиховом крвљу и месом — једна општа и врло позната појава у историји религије. На таквим обредима учествовала је цела породица, или цело племе. Познати енглески научник, Робертсон Смит у својој Религији Семита, први је унео светлости у ову особито важну појаву и чак покушао доказати да овакви обреди својим тотемом, овакве сакраменталне жртве, представљају, у ствари, најстарији облик жртве, и најстарији принцип жртвовања. Ти обреди, још врло рано разуме се, лаицизирали су се, и човек је отпочео клати животиње, без обзира јесу ли то старински тотеми или не, из практичних потреба. Али да је и наш народ морао знати за примитивна, ритуална клања и обреде, о томе ћемо наћи и данас несумњивих податакака у нашим обичајима. Важно је нпр што се у нашег народа, и данас, извесне животиње морају клати у извесне одређене дане, нпр петао о Св. Илији, јагње о Ђурђеву дану, прасе о Божићу; заклану животињу заједнички поједу сви — за Божић нпр постоје јасни прописи да обеду — гозби има присуствовати сва чељад (в. горе). Из врло интересантног факта да клати могу само људи, а жене *не* (јер би се оно што жена закоље „омрцинило“, в. Вук речн. s. v. клати) види се јасно да се код нас клање још увек сматра као религиозна радња, пошто је из ње жена, као култички неспособна, искључена. Кад се у јесен кољу свиње („свињска даћа“) постоји обичај да се по неколико оброка меса пошаље суседима и пријатељима. Све су ово, међутим, карактеристични детаљи за *жртву*.

После свега овога — јасно је да је Божићње пециво тотем или божанство, које има да се ритуално поједе. Пословица — очевидно врло старинска — „Божић је Божић, а пециво му је брат“, постаје нам сада јаснија. Она пециво подиже на ранг божанства, и идентификује га са божанством коме припада Божићни празник. Ми дакле у печеници имамо, очевидно *божанство* које се жртвује. Међутим, једна од основних идеја у историји религије је да се божанство и жртвује и *рађа* у исти мах када је жртвовано (упор. нпр случај са Адонисом,

Дионисом, и др.), и у том погледу интересантно је да уопште Божић као такав, Божић као дан рођења младога, новога бога почиње *у оном тренутку* када је жртвовање пецива дефинитивно готово, тј када је пециво скинуто са ражња: у том тренутку уноси га домаћин у кућу, с главом унапред, и поздрави укућане са „Христос се роди!" Жртвовану животињу заједнички поједу сви укућани; њеном крвљу и месом — као што смо малочас видели — дивинизирају се не само људи него и стока.

За историју религије божићње пециво мора имати великог интереса, јер је то јединствен пример где се може видети, у доста јасним детаљима, какве су морале изгледати ритуалне гозбе, причешћивање тотемом, у индогерманској прошлости. Из наших обичаја лако се може реконструисати цео церемонијал.

IV. ПОЛАЖЕНИК

Реч полаженик, од глагола полазити — походити, посетити, првобитно значи *гости,* и полаженик је доиста гост, али гост нарочите врсте. Тај гост доноси све што једној примитивној породици треба — здравље и плодност; од њега зависи судбина целога дана. Очевидно је да полаженик, који располаже тако изванредним особинама, излази из сфере обичног смртног човека; и зато је од интереса видети шта је он у ствари био.

Има у историји религије једна појава која није довољно забележена ни систематски разрађена, при свем том што је врло важна и општа. То је јављање божанства in persona људима, *теофанија.* Да се божанства и демони, и највиши и најнижи, и добри и зли, јављају људима персонално, у облику човека или животиње, то је ствар врло позната и може се илустровати многим примерима. Старозаветни Господ јавља се Мојсију и патријарсима, најчешће у људском облику, нпр као путник; анђели се јављају још много чешће од Господа. У митовима, легендама, веровањима свих народа може се наћи колико се хоће примера теофаније. Класични богови јављају се људима врло често, долазе им у кућу, да буду гости, или да пробају колика је људска побожност, или да науче људе како се обрађује земља, како се одржавају чеде, како се прави крма на лађи, да их саветују или казне, итд. Они се не јављају само краљевима и херојима, него и обичним

смртним људима, сиротињи. Кад се неко давно и звао Атину упомоћ, она му се јавила и посветовала да и он мало размахне рукама, па ће му и она помоћи; сличан савет дао је Херкул некоме који је претурио кола и дозивао Херкула у упомоћ. Песнику Симониду спасли су живот, из једне куће која је почела да се руши, два коњаника, па их је одмах нестало. То су били Кастор и Полукс. Филемону и Баукиди јавили су се Јупитер и Меркур, као два сирота путника, наградили их за њино гостопримство, па су се изгубили. Итд. Старинске и средњевековне легенде о херојима и светима пуне су примера теофаније. И у нашем народу има много примера за теофанију. Треба се само сетити лепе легенде о Светом Николи и сиромашку који га слави (Милићевић, ЖСС 50) или песама „Ко крсно име слави ономе и помаже", „Бакон Стеван и два анђела", „Љуба богатога Гавана", и многих других песама. Има безбројно историја, обичних и шаљивих, узвишених и скурилних, у којима се прича како Бог и Свети Петар, или Свети Арханђео и Ђаво, или Свети Сава, сам или у друштву са ђаволом, путују по земљи, јављају се људима, једу с њима за истим столом, и то увек у лицу просјака или „путника". Да се нижа божанства, као што су виле, змајеви, вампири, ђаволи, каракоџуле итд, јављају људима, у доброј или злој намери, то су мотиви без којих се права народна приповетка, тако рећи, не може ни да замисли. Веровање у могућност теофаније постојало је, и постоји, код свих народа на земљи. Ми сви добро знамо да оно ни данас није много поколебано.

Главна карактеристика за теофанију је да се божанство или демон, јавља по правилу у човечјем облику, и то обично као незнатан, неугледан човек, најчешће *као обичан путник или прòсјак*.

Ова констатација, која се може утврдити многобројним примерима из српске старине, и из старине и других народа, може имати неочекиваних последица. По моме схватању веровањем у могућност теофаније лако се може објаснити обичај *гостопримства*. Гостопримство је, са особитим пијететом, негговано и код семитских и код индогерманских народа (в. Sshrader s. v. Gastfreundschaft, Hastings' Encyclopedia of Religion and Ethics, s. v. Hospitality), премда се, овде-онде, могло наћи и по какво негостољубиво племе, какви су били пир

преци данашњих Енглеза (в. Schrader и.н.м.) Непотребно је ређати примере: сетимо се само које тврдње анегдоте о арапском или о арнаутском или о нашем гостопримству, или о гостопримству Јевреја у Старом Завету, или код Германа како нам описује Тацит (Germ. 21). О постанку и поводу за гостопримство постоји теорија етнолога-економиста (нар Шурц и Јеринг, в. Schrader l. c.) По њима, гостопримство је изазвала трговина. У најранија, тешка и несигурна времена, путовали су, по тој теорији, само трговци. Они би нам доносили робу, која нам је потребна, и остављали поклоне. Да би ти људи од којих имамо користи, поновa долазили, и да бисмо и ми, ако се кренемо у трговину, били од њих добро примљени — треба да их дочекамо лепо. И тако се, по Шурцу и Јерингу, развило гостопримство. Гостопримство је према томе компромис, трговина — do ut des!

Није тешко видети слабе стране ове теорије. Она, у осталом, чини утисак да се јавила само зато што се није имала на расположењу друга боља. Најслабија страна ове теорије је у том што она, стављајући се на искључиво утилитаристичко гледиште, игнорише потпуно баш оно што код обичаја гостопримства најјаче пада у очи: то је религиозни момент. Гостопримство је санкционисано религијом, под заштитом религије (упор Westermarck, The Origin and Development of Moral Ideas, London, 1908, I, стр. 578 идд) у тако великом степену да се a priori мора сматрати као појава из области религије, као *религијски феномен*. И у том случају објашњење би било сасвим просто.

Божанстава, виших и нижих, демона, добрих и злих, има свуда око нас; она нам се, као што смо рекли, врло често јављају, понајчешће у облику путника или просјака, у сваком случају тако да их ми не можемо одмах познати; они очекују да их лепо предусретнемо, и у томе случају испуниће нам жеље и донети срећу; иначе, ако се према њима понашамо рђаво, казниће нас и упропастити. Код таквог стања ствари, нисмо ми никад сигурни да туђинац, гост, просјак који на наша врата дође, није можда какво прерушено, прикривено божанство или какав демон (у овом погледу интересантна је сама реч *убог* и *божјак*, упор. и реч vbostye у Schrader s. v. Ahnenkultus). Према томе, у нашем је интересу да га што боље дочекамо. Отуда је постало правило да се гост и про-

сјак морају задовољити, односно забрана да се не смеју отерати са кућног прага.

Начин на који се гост дочекује необично нас потсећа на ритуални савез који примитиван човек чини са својим божанством; и, уопште, све што се том приликом дешава упућује нас на веровање да примитиван човек у госту гледа евентуалну теофанију. Наиме, обичаји се своде у главном на ово: 1) гост се уводи у кућу, и ту му се скине обућа и оперу ноге, 2) госту се приреди част, 3) госту се преко ноћи ставља на расплоожење каква жена из куће (упор. Schrader н. н. м., и нпр нашу народну причу о рођењу Сибињанин Јанка, в. Вук речн. s. v.) Циљ нам је до госта, који је — ко зна? — можда *божански* гост, вежемо за себе, да задржимо његову моћ у кући (скидањем његове обуће! Обућа је символ снаге и власти: упор. нпр I. Scheftelowitz, Die Leviratsehe, Arch. f. Religionswiss. 18, 1915, 255), да с њим начинимо савез (преко *јела* које му пружамо!), да задржимо његову плодност. То су били разлози да се развије обичај гостопримства.

Божанство нам, дакле, може учинити посету створивши се гостом или просјаком (гост и просјак, на крају крајева, исто је, утолико што је и просјак гост) изненада кад хоће. Али осим тих нередовних посета има и редовних то је нпр случај о Богојављењу, о задушницама, (кад нам долазе демони предака, manes), даље, о крсном имену, и најзад, о Божићу то је полаженик. Због чега нам се тих дана божанство мора да јави, јасно је — божанство мора, о своме дану, бити присутно на гозби која се чини у његову част. То је основни принцип гошћења божанства, *теоксеније*, која је позната свима народима.

Да је долазак полаженика одиста теофанија, види се јасно из начина на који се он дочекује 1) скидање обуће, 2) ручак на који се позива, 3) плодност, коју он дочарава (нпр ударањем у бадњак итд), и која се од њега изнуђава (измицање столице, да падне на под, огртање губером, [„Ако полаженик не седне, неће кокошке носити, а ако несе, јаја ће бити празна“, Арнаутов, стр. 16.], па онда посипање житом, и, најзад, приношење колача њему на жртву, итд). Имамо доказа још и у томе што се, поред полаженика *човека* јавља, паралелно, и полаженик *животиња*, и то *божанска животиња* старински

тотем: то је „полаженик“ — *свиња* о Светом Игњату, и *во* на сам дан Божића (обоје се уводе у кућу: свиња се у кући нахрани, а волу се *да колач на рог!*). Међутим, и свиња и во су божанске животиње — старински тотеми.

НАПОМЕНЕ

[1]) Хлеб и кољиво (кувано жито), на крају крајева, исто је: кољиво је можда старија форма хлеба, упор. С. Тројановић, Старинска српска јела и пића, Београд, 1896, стр. 66 идд

[2]) Упор. Hermann Usener, Das Weihnachtsfest,[2] Bonn, 1911 (цитат по Schiele, Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen, 1913, V 1857, и Johannes Geffcken, Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums, Heidelberg, 1920, стр 323.

[3]) О новој години као празнику може бити речи још код (Сумеро-Акађана и) Вавилоњана. Код Римљана то најпре није био празник, већ само почетак године, односно дан ступања у дужност највиших магистрата.

[4]) За бадњак упор. Frazer, Golden Bough[3], X стр. 206 идд, Mannhardt (-Heuschkel), Wald- und Feldkulte[2], Berlin, 1904, I 244 идд.

[5]) За врачање и прорицање о Божићу и Новој Години упор. Martin Nilsson, Studien zur Vorgeschichte des Weihnachtsfestes, Archiv für Religionswiss. 19 (191), стр 68 идд, 166 идд

[6]) за прошење упор. Nilsson, l. c., стр. 112 ид

[7]) Овакав *хтонични* карактер имала је Каријатидска Артемида: карактер Артемиде као богиње плодности, како то хоће Нилсон и. н. м., може бити само секундаран

[8]) Под прагом се, изгледа, првобитно сахрањивало, в. Schrader, s. v. Friedhof, § 1. Због тога се млада *преноси* преко прага, или га *прескаче* (као што је случај код нас!) — Ораси о свадби тумачили су се, још у старом веку, друкчије: тумачило се да младожења баца орахе *деци*, у знак да је он, ступањем у брак, дефинитивно прекинуо с д чјим игама (упор. нпр Pernice, у Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, Leipzig und Berlin, 1910, II, 56); али после свега тога што је говорено о хтоничном карактеру ораха, ја мислим да је моје објашњење највероватније. Не треба заборавити да се ораси бацају пред фаталним прагом, под којим је пуно демона!

[9]) Што се при бацању ораха прави крст, то може бити идеја секундарна, *хришћанска* (нарочито зато што се том приликом збиља „крсти“: „у име Оца“ итд), и не стоји са култом мртвих ни у каквој вези. Првобитно бацање могло је бити с десна у лево, дакле *наопако*, као што се то обично ради у култу мртвих, упор нпр Грбић, 255: „Једна од жена [на дану, кад се врате с погреба] кади три пута унаоколо софру, и то увек с десна у лево“. . „За тим се пуна чаша и свећа даје другом с леве стране“..., Милосављевић, 248, 25[3], и др Упор и стихове у песми „Женидба Милића барјактара“ (Вук, Песме III, 78, 246 ид): ... Док до-

Доне гњевни сватови, Дотле с' Милић мртав належао. Кад то вид'ли гњевни сватови, *Наопако* коња окренуше, *Наопако* коло поведоше, Жалостиву пјесму запјеваше, итд. — Упор. опак Joh. Lasicius, De diis Samagitarum, стр. 48 (цитат по Schrader s. v. Ahnenkultus, § 2): Cui (= Виелони, богу доњега света) tum oblatio offertur, cum mortui pascuntur Dari autem Mi solent frixae placentulae *quattuor locis sibi oppositis* paullulum discissae (да није и овде *хришћански* утицај?).

[10]) Квасац (који је, релативно, доста доцкан познат индогерманским народима — в. Schrader s. v. Brot; С. Тројановић, Стар. срп. ј. и пића, 28 — искључен је из тако консервативног култа какав је култ мртвих. Постоји пропис да се, кад у кући неко умре, мора из ње избацити квасац ако се ту затекао, в. Милићевић, ЖСС, 340.

[11]) Schrader s. vv. Bestattungsbräuche § 6, и Ahnenkultus § 13. Наш обичај да се при дањама једе са гроба довољно је познат, тако да нема потребе да се за њ траже потврде у литератури.

[12]) Упор. нпр правило из грчког култа да се вишњим боговима приноси жртва на жртвенику, *bomós*, који је *виши*, а хтоничним на жртвенику *eschára*, који је *нижи*. Код нас, на дањи, одаспе се увек пре но што се чаша принесе устима, по која кап вина или ракије *на земљу*, за мртве; што од јела падне *на земљу*, не сме се дизати, јер то припада мртвима. За сличан руски обичај в. Schrader s. v. Ahnenkultus § 13. На српској дањи сипа се мало вина и воде испод трпезе, Грбић, 256. Врло је интересантно што у овом погледу каже Јован Ласиције, говорећи о обичајима старих Пруса и Ливонаца: Singuli vero (реч је о учасницима на *дањи*) de unoquoque ferculo aliquid infra mensam abiciunt, quo animam pasci credunt, eique effundunt. Si quid forte decidat in terram de mensa, id non tollunt, sed desertis, ut ipsi loquuntur, animis quae nullos habent vel cognatos vel amicos vivos, a quibus excipiantur convivio, relinquunt manducandum (De diis Samagitarum, cap. 57, уп. Schrader s. v. Ahnenkultus, § 13. Цела ствар постаје много рељефнија кад се дода да су стари Словени сахрањивали своје мртве на имању или можда чак у кући, дакле *испод пода*, в. Schrader, s v Friedhof, § 1).

[13]) в. W. Kroll, Antiker Aberglaube, Hamburg, 1897, стр. 7; Riess, у Pauly-Wissowa I, 50 ид; Th. Wächter, Reinheitsvorschriften 115 идд; I. Goldzieher, Eisen als Schutz gegen Dämonen, Archiv für Religionsw. 10 (1907) 41 идд. Итд. Од гвожђа се нпр плаше змије (Грбић 46, и др.), које су подземни демони; ножем и секиром терају се облаци с градом (које доводе зле душе), упор. С. Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 145, 155; Грбић 333 и др; нож је утук против „бабица" (Грбић 100; 111) које су такође подземни демони. На месту, у соби, где је лежао мртвац, закује се ексер (Грбић, 248); какав циљ има ово закивање, види се из сличног обичаја у срезу хомољском (Милосављевић, 246): „На оном месту где је покојник лежао, неки закуцају дрвен клин, а неки опет глогов шиљак и рекну: Кад овај шиљак олиста, онда и ти Миловане (или како се већ зове покојник) да оживиш!" Итд.

[14]) Табуирање кашике и виљушке свакако је секундарно (оне су забрањене зато што је забрањен и нож): кашика је била по правилу

вероватно од дрвета (упор. и С. Тројановић, Ст. срп. ј. и пиће, 121 идд). и употреба виљушке сасвим је позног датума (в. Schrader s. v. Gabel).

[15]) Упор. M. Vassits, Die Fackel im Kultus und Kunst der Griechen, Belgrad, 1900, стр. 80 идд.

[16]) То нас подсећа на обичај старих Пруса о задушницама, испричан у споменутом Ласицијевом делу, стр. 57: ceterum cognati celebrant convivia die a funere tertio, sexto, nono et quadragesimo, ad quae animam defuncti invitant precantes *ante ianuat.* Упор. и наш обичај да се софра за дању *увек поставља напољу, под отвореним небом, било да је лето, било да је мраз и мећава* (Милосављевић, 248).

[17]) Да је Бадњи дан празник мртвих, пробао је да докаже још Arthur Evans (Christmas and Ancestor Worship in the Black Mountain. Macmillan's Magazine, 43, 1881, стр. 219 идд; 29 идд; 357 идд). Ја сам ту расправу добио пошто је чланак о Божићу већ био дат у штампу. Ивенс је, сасвим другим путем, дошао до сличних закључака до којих долазим и ја. Разлика је у томе што су, по Ивенсу, Бадње Вече *приватне, домаће* задушнице, док ја мислим да су *јавне.* — Жалим што нисам могао имати пред собом M. Murko, Das Grab als Tisch (Wörter und Sachen, II, 1910, стр. 79 идд).

[18]) Премда податке за које би се могло рећи да говоре о куту сунца *код нас*, треба примати са резервом, јер цео тај култ не одговара духу религија̂ као што је наша, нарочито ако је то религија у врло раној фази развоја као што је такође случај са нашом религијом.

[19]) за идеју и име упор. нпр стари грчки празник *буфонија* („убијање волова").

[20]) По неким научницима (в. Edv. Lehmann, у Schiele, Religion in Gesch. u. Gegenw. V, 1298) тотемизам је, првобитно, *социјална* установа и религијски карактер код њега био би секундаран.

[21]) нпр кад из исте куће, убрзо једно за другим, умру двоје, наш народ верује да ће у току те године морати умрети и трећи. Да се то не би десило, коље се *пешао*, и сахрањује са другим мртвацем, очевидно као замена трећег. В. и С. Тројановић, Стари словенски погреб, С. К. Гласник [2] (1901), стр. 127 идд. Кад ко посече „сеновито" дрво (и за то треба да буде кажњен смрћу) може се откупити ако на пању одсече живој *кокоши* главу (в. Вук речн. s. v. сјеновит), итд. Овакве су замене познате и другим народима, упор. I. Scheftelowitz, Die stellvertretende Huhnopfer (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. XIV, 3), Giessen, 1914.

[22]) У „Београдским Новинама" штампана је, пре доста година, народна приповетка из Мачве, у којој се причало како је један ловац, зато што је убио неког старог вука („краља вукова"), био кажњен, и врло бедно завршио свој живот. У приповеткама и веровањима вуци су често неприкосновени као „хртови Светога Саве".

[23]) У Херцеговини неке народ ни *отровне* змије да дира, ако живе у кући, и верују да ни змије неће да дирају никог од укућана.

[24]) Жена која (у „Међудневици". и. н. м.) моли странца да јој закоље петла, каже, додуше, да то чини с тога што „нема код куће ни једнога мушкарца" (а женама је забрањено клати, упор. Вук реч. s. v. клати), али је ово вероватно само изговор.

[25]) За демонску снагу соли упор. нпр обичај да се хлеб и со износе као утук (или као средство за измирење?) против града, в. Сима Тројановић, Гл. срп. жртв. обич. 241; против душе убијеног непријатеља id.. Ст. срп. ј. и пића 111.

Уз стр 268, ред 27, упор. наш обичај да се, у случају непогоде, позивају дављеници гласно, по имену, нпр у Зелакцима — в. с. Тројановић, Гл с ж о 143 — кад град хоће да пада, народ виче: „О, попа Ђорђе, *удављенче*, не дај наше поље. “ Нека Савка Гемовић, из Мачве, уверавала је сељаке „да зна у ком облаку има града и кад ће падати. Она је говорила: пред таким облаком иду (она их лепо види) сви они који су се *удавили* или *обесили*, и они град предводе. С тога се она њима обраћала и молила да воде облак на другу страну, у гору или у воду. “ (ibidem, 145). — За убијену копилад која доносе кишу упор. ibidem, 203.

ЉУБОМИР КОВАЧЕВИЋ

Међу Ваљевцима из свих крајева има један посебан тип људи, који у локалној ознаци носе име «занимљивих», а које, мимо све друге њихове околине, карактерише стална посленост и доследно искоришћавање те врлине. «Сви они», казује једно излагање, «имају духа, стварачке моћи и иницијативе». За успех посла служе се свима познатим средствима, а по потреби стварају и нова и подеснија. «Овакви људи не знају шта су то материјалне оскудице, почем њихове послене руке не знају за одмор и узалудно трајење времена. Чега се год лате у животу, при оваквим особинама, одлично им испада за руком».[1]

Један такав ваљевски човек беше и Љубомир Ковачевић. Њему, рођеном 4. јануара 1848., као да беше суђено, да уз своје личне датуме веже најважније моменте из наше новије хисторије. Рођен за првог малог европског пожара он је седамдесет година доцније умро на завршетку једног од најстраховитијих светских обрта вредности. Лично је био учесник у оба српско-турска рата 1876 8., а при првом победоносном походу српске војске у маћедонске долине изгубио је јединца сина.

Син сеоског попа у ваљевској Петњици он је у месту рођења свршио основну школу, а гимназију најпре у Шапцу, а после вишу, заједно са Великом Школом, у Београду. У оскудици, нарочито после очеве смрти, која га је затекла усред гимназијских студија, он је морао с муком да се пробија кроз живот испомажући се са 10 20 динара «благодејања». «Што у тој борби са сиротињом није подлегао», казује он сам, «има да захвали својим наставницима, покојном епископу шабачком Гаврилу и

[1] Љ. Павловић, «Занимљиви људи». С. К. Гласник, XXVII, 1911., стр. 268—276.

великој српској добротворци, кнегињи Јулији, која га је новцем подарила, када је, 21. новембра 1864. г., походила шабачку гимназију, и то баш онда, када је приморан био оставити школу због велике оскудице».[1]

После свршених студија постављен је 17. августа 1870. за суплента неготинске ниже гимназије; 1872. премештен је у учитељску школу у Крагујевац, која је 1877. пресељена у Београд.

У Београду Ковачевић је интимни пријатељ Стојана Новаковића и с њим једини човек, који овде осамдесетих година хисторију ради интензивно и са непомућеним интересом. Панта Срећковић, добар родољуб, изишао је одавно из науке, и ако је као наставник Велике Школе био најпозванији да је држи на висини; Чеда Мијатовић, одвише ангажован у политици, дао је са *Ђурђем Бранковићем* главну меру своје вредности и после тога није више ни улазио у теже хисторичарске послове; Иван Павловић, бистар али брзоплет, био је према Ковачевићу стално непријатељски расположен; Нићифор Дучић, Милош Зечевић, Јован Ђорђевић и други беху мање-више корисни дилетанти. Пошто је издвојио Новаковића, Љ. Ковачевића и Н. Дучића, Светислав Вуловић у једном занимљивом писму И. Руварцу, 9. маја 1885., пише ово: «Кад одбијете Милојевића, који је у Лесковцу, Милићевића, који и ако вам успише што о оном писму вашем у *Наше доба*, неће вам много вредити, јер се он нарочито не бави историјом. П. Срећковића и Јована Драгашевића (који се у питањима срп. историје скоро у свему с Пантом слаже) и који ће, од сада особито, тешко и у чем бити уз вас, колико онда остаје овамо још «софта», којих би вас суд о вашем писму могао интересовати? Колико их још у опште остаје, који ће оно ваше писмо читати?»[2]

Вредан и окретан Ковачевић убрзо постаје једна потреба друштва и ми га наскоро видимо као члана свих могућих наших установа и задужбина. Он постаје члан Српског Ученог Друштва, члан Просветног Савета, члан одбора Чупићеве Задужбине и његове расправе у *Годишњици* чине један од делова њеног најбољег садржаја; улази као члан

[1] Годишњак С. К. Академије I, Београд 1888., стр. 241—2
[2] Бранково Коло, XV, 1909., стр. 302.

одбора Задужбине Илије М. Коларца и чак као члан Позоришног Одбора; после бива одборник у друштву Св. Саве, а у Српској Књижевној Задрузи и председник. Међу 16 првих академика, које је 5. априла 1887. именовао краљ Милан, био је и Љубомир Ковачевић. Иза тога, после пензионисања Панте Срећковића, он додази и за професора српске хисторије на Велику Школу и почиње предавања 14. марта 1894. После годину дана улази у кабинет Стојана Новаковића као министар просвете и остаје у њему до марта 1897. Ту прилику употребио је, да са Академским Саветом изради извесне промене закона о устројству Велике Школе и да их проведе кроз Скупштину и узакони. Универзитетска хроника бележи те измене као знатну стручну корист,[1] с једне стране ради факултетских промена по гранама сродних наука, а с друге што се настава «знатно примакла правој универзитетској настави тиме што су ученици морали радити и у семинарима, заводима и лабараторијама». Осим тога, тада су образовани факултетски савети, створена професорска хијерархија и Великој Школи дато право, за које се дуго борила, да сама себи бира наставнике, а да јој их министарство не може наметнути. После отступања с министарског места Ковачевић се поново вратио на Велику Школу, да с ње и опет 1901., у кабинету дра Мих. Вујића, дође за министра просвете. Већ 14. децембра те године он је Скупштини поднео пројекат закона о Универзитету, али га није провео, јер је наскоро отишао с тога положаја. Постао је после сенатор и био то до промене устава. На Велику Школу није се више враћао и 1903. би његова катедра подељена између Г. Ст. Станојевића и Г. Љуб. Јовановића. 1912. постао је државни саветник једногласним закључком Народне Скупштине.

Најдуже и најревносније радио је Ковачевић у Академији. Од 1900. он је секретар њеног одсека за друштвене науке, од 1904. благајник, а од 1. јануара 1906. до 1912. главни секретар. Он је запослен у највише одбора и његови су реферати најчешћи. 30. маја 1908. поднела су три Љубомира, Ковачевић, Стојановић и Јовановић, Академији

[1] Споменица о отварању Универзитета, Београд, 1906. стр. 10—11.

предлог, да се крене Историјски Зборник и већ 5. јуна тај је предлог био примљен и образован одбор за то. Као прва књига имао је бити Српски Дипломатар који ће почети са листинама Немањића. Тај наум, како се зна, није остварен ни до данас. Уопште и Ковачевић, као најревнији у њој и као најпозванији по свом положају да се заузме, и наша Академија сама, не могу избећи прекору, да за систематску организацију посла око проучавања наше хисторијске науке нису учинили не само онолико, колико се требало и што је била прва дужност скупа, који ради колективним силама, него чак ни приближно онолико, колико се радило на блиским странама око нас, у Загребу, Пешти и нарочито у Букурешту. Доста је само напоменути, да је мађарска академија спремала српски дипломатар за свој одсек издања познат под именом Partes Adnexae, па да се види, колико смо ми били изостали и како смо могли доживети једну непријатну научну срамоту.

За време Светског Рата Ковачевићу није успело да се спасе из земље и остао је, да подноси многе невоље под туђинском управом. И тада је, како смо обавештени, хтео да буде од користи и спасавао је неке делове Државног Архива и Академијиних списа, који су били у непосредној опасности да потпуно пропану. Мимо многе своје другове доживео је радост, да види своју Србију поново слободну и да чује за српске заставе победоносно забодене на касарнама Темишвара, у срцу старог Баната, куда за много векова није ступила победничка нога српског војника. Умро је 18. новембра 1918.

О Љубомиру Ковачевићу, чији је таленат подједнако цењен од свих, интимна је карактеристика дата у неколико махова и од његових пријатеља и од његових противника и сводила се у главном на оно, што је Вуловић са извесном другарском слободом казао у већ споменутом писму Руварцу: «лукавији од калуђера», «у опште само купује, а ништа не продаје (и ако што продаје мора да је полован сепан)»; «иначе красан човек, вредан, зналац, поштен». Они, који су имали прилике да раде с њим и да га посматрају на послу, једнодушно причају о његовој потпуној заинтересованости за предмет којим се бави и о занимљивим афектима, у које га он доводи. Кад је, казивали су ми, саопштавао једном приликом у Академији један свој

рад, он га је износио с толико покрета и страсти, да је саопштење буквално добило и ноге и руке и гест жива акта. И ако се то не опажа у списима, они ипак дају неподељен утисак о пишчевој сконцентрисаности на ствар и о том, да су они били предмет свестраног и пажљивог и врло комбинованог размишљања. За потврду тога треба само, примера ради, прочитати његово трагање за Брсковом и све моменте, које је при том узимао у обзир, па да се види, каквим све комбинацијама и случајностима и испитивањима долази он до својих закључака. Од свих наших хисторичара ниједан није имао толико довитљивости и способности, да је тако вешто, и врло дисциплиновано уз то, употреби за корист проучаваног питања.

Нарочито ваља истакнути и његову патриотску активност и знатне услуге, које је чинио народној ствари. Са људима из Старе Србије и Македоније мало је ко имао толико веза као он и мало је ко чинио више од њега појединачних услуга и користи, које, истина, немају великих гестова, али одлично служе, лишене личних рачуна, јачању привржености матици националне акције. Људи из Босне и Херцеговине добро су познавали Ковачевићеву љубав за њих и многи од њих имају само њему да захвале могућност за своје образовање и успех у животу. За време велеиздајничке парнице у Загребу 1909. он је лично ишао, да се обавести о ствари и дао посебну књигу, да помогне Србе у обрани. Најзад, његово ретко прегарање јединца сина, кад је у питању општи народни успех, његов растанак с њим на београдском гробљу пун бола, али још више пун поноса, иде у класичне примере старих патриотских врлина.

II

Као ђак, како сам спомиње, у духу тадашњих људи нових идеја он се бавио најрадије ботаником, као делом онда нарочито цењених природних наука. Сам Панчић запазио је ту његову добру вољу и изабрао га једне године, да га прати на ботаничкој екскурзији Борач—Столови—Студеница—Рашка—Копаоник—Крушевац. Потакнут Панчићем он је зажелео и да изближе позна српске земље и с тога је 1875., у години невесињског устанка, пропутовао

већи део Црне Горе, Боку Которску и део Херцеговине. Ковачевић нам нигде не казује шта га је потакло да напусти то своје најмилије занимање — стари Будмани се, на пример, до краја живота стално бавио математиком као најдражом дисциплином — и да узме специјално историју као главни предмет својих зрелих студија. Јер, осим ботаником, он се занимао и алгебром (предавао је чак тај предмет) и врло се много бавио и филологијом и тим својим радом и ушао је управо у област науке. Као ђак скупљао је народне песме, загонетке, басне и нове у Вука незабележене речи, (од којих је један део послао за Рјечник Југословенске Академије)[1]) као већина почетника и добронамерних дилетаната, који су се трудили да спасавајући народно благо помогну мало и свом гласу. Највећи део нових загонетака у Новаковићевој збирци потиче од Ковачевића и то се са захвалношћу спомиње. Поред тога, објавио је у Јагићеву Archiv für slavische Philologie III, 1879., један цењен и успео приказ Масингова дела о «Главним облицима српско-хрватског нагласка» са новим и исправним тумачењем двосложног акцента.[2])

Историјске радове почео је да објављује као већ зрео човек, равно у тридесетој години живота, односно 1878. Почео је тим, што је кушао да провери или утврди или измени извесна хронолошка дата и друге податке, тражећи: које је године умро Немања; кад је умро краљ Милутин; кад је умро Стеван Првовенчани; да ли је Св. Сава умро 14 јануара 1237; кад је краљ Владислав изгубио престо; докле је краљевао Урош I; колико је година Драгутин био врховни краљ српски и т. д. Има, исто тако, врло много прилога за исправку или утврђивање хронологије разних листина, као Радосављеве из 1234. или Владисављеве из 1238., или да раније приписивање појединим личностима ревидира, као што је случај с писмима Милутиновим у Monumenta Serbica бр. 51, 52 и 53, која су погрешно означена као повеље његова оца Уроша, и сл. Од тих малих прилога највише је изазвао говора и интереса код шире публике чланак, којим је утврђивао, да Вукашин није убио

[1]) Rječnik, VII, стр. 958.

[2]) Ср. М. Решетара, Archiv für slav. Philologie, XIX, 1897., стр. 577—581.

цара Уроша, објављен 1879., и који, по полемици што је настала поводом њега са В. Качановским и нарочито са Пантом Срећковићем у којој се Ковачевић још два пута јављао с новим расправама 1884. и 1886., беше постао ствар дубљег значаја. Требало је, да се на једном очигледном примеру покаже сав обим разлике између две школе наше хисторијске науке: између старинског родољубља речи и ослањања на традиције и ауторитете и између хладног рада на основу оног, што може да се нађе у самим изворима и у документима непосредног значаја. Дуго је и иза тога морала да се наставља та борба, поред свега тога, што је за сваког мисленог човека било јасно где је прави разлог и где је морао доћи успех.

И сви каснији радови Љубомира Ковачевића имају тај општи карактер појединачног испитивања и настојања, да се рашчисти терен за оне, који ће, на основу проверeног и утврђеног градива, моћи стварати поуздану слику наше прошлости. Од наших старијих хисторичара једино су се Руварац и по њему Ковачевић потпуно предали таквој врсти рада. Оштар и пуждан критицизам, ослобађање од традиционализма и тежња, да се хисторија учини прецизном и по могућности блиском екзактним наукама, долазила је Ковачевићу и по духу времена његова реалистичког доба као реакција омладинској романтици, али истодобно и као резултат студија, којима се у својим млађим годинама бавио и које су за дуго имале цену праве и једине науке.[1])

Такав начин исецканог појединачног испитивања Ковачевић је покушао да уведе и у једну много незгоднију и компликованију област, у опредељивање лица народне песме и традиције. И ако мало одвише везан за оквир догађаја са којим се спаја име извесног лица и без ширег познавања мотивних особености народне традиције, које често померају и сам значај лица, он је показао и ту лепог познавања предмета и народних умотворина и солидност свог метода. Његова студија о Страхињићу Бану још

[1]) На његову математску вештину сећају расправице «Колика је аксаћа», Годишњица, II, или решавање једне врсте тајног писма са бројним значењем писмена. Гласник срп. ученог друштва, књ. 56, стр. 340.

увек преставља најбоље решење питања о тој личности, и ако има научењака, који га не примају (ср. Т. Маретић, Naša narodna epika, Zagreb 1909., стр. 181). И ако је учествовао у редакцији новог издања Вукових народних песама (које није испало како треба[1]), он се ипак није више враћао тим студијама, као што су чешће и обично с успехом чинили остали наши хисторичари, можда ради тога, што га резултати тих проучавања нису могли задовољавати онаквом сигурношћу, какву је налазио у студијама друге врсте.

У задње време он се све више бавио нумизматиком и дошао је у том послу до лепих и нових резултата, који су знатно унапредили те код нас прилично занемарене студије. Занимања нумизматиком било је код њега и раније. Још 1878. изишао је његов први нумизматички чланак о утврђивању вредности аксаће против рђавог рачуна Г. Чедомиља Мијатовића. Сам је имао лепу збирку старог новца, дуго прибирану, и његова страст у трагању за њим дала је чак тему једној популарној шали Г. Б. Пушића. И његово уводно предавање на Великој Школи било је из те струке. Од 1907., у главном све што је научно публиковао, расправља питања ових проучавања. 1907. даје врло убедљива тумачења о натпису на најстаријим влашким новцима; 1908. пише о најстаријим бугарским новцима, исправљајући Љубићеве грешке и утврђујући, да новац приписиван Асену I и II припада XIV. веку, односно цару Александру; најзад 1910. износи «Два непозната босанска новца», две праве реткости, нарочито Твртков полудинар, о коме није знао ни Љубић, ни Трухелка, ни Целестин. Он је у више махова обећавао наставак својих нумизматичких студија, најбољих код нас, али није доспео да их доврши и објави. Срећом, спашена је његова драгоцена збирка.

Ковачевић је радио врло опрезно. Бистар и оштре памети он је ствари видео јасно и радио их трезвено настојећи стално, да своје тврдње унапред осигура од приговора и да аргументацију изведе свестрано. У том погледу он је понекад чак бољи и од Руварца, који нервозан често, имајући пред очима главну ствар и осећајући њену

[1] Ср. С. К. Гласник, XXVII, 1911., стр. 597.

праву садржину, не улази са свом педантеријом у појединости и не рашчлањује их до краја. У том правцу врло је поучно видети их обојицу на једном послу, који су независно један од другога радили у исто време. У *Годишњици*, III, 1879., објављене су њихове радње о смрти краља Вукашина и цара Уроша. Руварац је најпре указао, да старији наши летописи не говоре о том, да је Вукашин убио Уроша и да се тек од XVI. века јављају причања о Урошеву убиству. Утврђује, даље, да је битка на Марици била 1371., али мисли не 26. септембра или који други дан доцније, «већ у летњем месецу». Смрт Урошеву ставља у почетак децембра 1371. али не детаљише датума, јер «нема кад рачунати да се увери, да ли је доиста 1371. године 2. декембар пао у четвртак»,[1] како наводи један летопис. И, за чудо, Риварац, који је иначе имао много самоуверења, у овом случају са много резерве наводи, да је поново «узео у претрес» ова питања, «премда напред знам да ће ми труд узалудан бити». Ковачевићев поступак је много одлучнији и метод знатно солиднији. Он, најпре, проверава и самог Исаију и јасно разлаже, зашто његов податак није непосредно иза битке и зашто се он, и поред њега, одлучује за 1371. и за податак 26. септембра, који је сад опште примљен. Као Руварац и он раставља податке старијих и млађих летописа. Али он иде и даље и износи оно, што је у расправи најважније, а чега Руварац никако нема, а то су савремене повеље и подаци, који очевидно показују постојање Урошево све до 1371. Комбиновање Ковачевићево је свестраније схваћено, вештије склопљено и врло убедљиво образложено. И свестан, да је дао све што је могао, он и завршује радњу са пуним уверењем, да на основу старијих и поузданијих извора «смјело тврди: Краљ Вукашин није убица цара Уроша, него је овај природном смрћу умро 2. декембра 1371. године, 67 дана послије погибије Вукашинове».[2] Једино, што Ковачевић није ближе разматрао, то је, врло чудновато уосталом, датум Урошеве смрти. Јер тај је, по тачном

[1] Годишњица III, стр. 226. О датуму Урошеве смрти расправљао је Руварац посебно, али двадесет година доцније. Српски Сион, VIII, 1898., стр. 423—4.

[2] Годишњица, III, стр. 415—6.

наводу пећског летописа, био 4. децембра, што се слаже са наводом, да је умро у четвртак. Ради тог датума оснивали су доцније његови критичари, П. Срећковић и В. Качановски, један део своје обране ранијег тумачења Урошева случаја, тврдећи, да је четвртак био 1367., кад они наводе да је цар убијен, а не 2. децембра, који Ковачевић узима као датум смрти. Ковачевић се био грчевито ухватио за тај датум и после тога и, занимљиво, док је у читаву осталом разлагању имао ванредну вештину комбинације, овде није дошао на мисао, да доведе у везу датум 4. децембра из пећског летописа (који имају и други, као врхубрезнички), за који сам вели да је «најтачнији», са називом дана из сеченичког, или да уопште истражује откуд и један и други податак, него се са ретком наивношћу код њега питао овако: «Зар није врло оправдана претпоставка, да је писац сеченичког летописа, редигујући дотично место, позајмио из родослова недељни дан боја маричког, па га то подстакло, да одреди недељни дан и за смрт Урошеву?»[1] Да нема тог недостатка у расправљању оно би се, по својим другим добрим особинама, могло просто узимати као пример мудре опрезности и солидне анализе.

Слична паралела дала би се учинити и између Руварчеве студије о кнезу Лазару и косовској бици са Ковачевићевим приказом Вука Бранковића, и опет са занимљивим разликама истог закључка код разних научних темперамената.

Али у другом једном врло важном питању, у решавању података о стварању српског краљевства, Руварац и Ковачевић не долазе до истих резултата и биланс у овом случају не испада на корист Ковачевићеву. Зашто то? Он је, врло опасно за историка, ушао у то питање с једним утврђеним мишљењем и није дозвољавао да решење буде друкчије од онаквог, какво он претпоставља. Стеван Првовенчани био је, вели он, «један од најактивнијих наших владалаца», и он стога не може имати онако пасивне улоге, какву му дају извесна излагања Доментијанова. И да то докаже Ковачевић одбија три савременика, који говоре о Стевановим везама с папом и о примању круне из Рима;

[1] И опет краљ Вукашин није убио цара Уроша. Београд 1884., стр. 19.

налази чак, да је и тај наш домаћи извор, Светогорац Доментијан, ради католичкиње краљице Јелене имао разлога, да буде пристрасан и да тако нешто импутира Светом Сави и прелази стога преко једног веома важног податка из тог житија, о неспоразуму између Саве и Стевана, не хтијући просто да чита без предубеђења оно, што стоји нимало двосмислено и као на длану. Тај грех према научној објективности, — једини, који је очевидан код њега Ковачевић је платио тим, што је његова аргументација остала непримљена од свих наших научних радника, без разлике и изузетка, а то је у његовом раду несумњиво јединствен случај. Руварчево излагање[1] држи се дословно извора; једнострано и без свих могућих комбинација брани оно гледиште, које се једино може одржати на основу досад познате грађе и доследно примењује метод, којим се служио читава живота. Јер он је видео јасно и цепио правилно, да је узалудна свака, па и најдуховитија комбинација, кад нема реалне основе и кад остаје висећи у зраку.

Ковачевић је знао домаће изворе одлично и интерпретирао их је обично добрим начином. Његови су наводи поуздани, његове везе сигурне и дедукције ретко кад смелије од оног што извори кажу. Колико би још било његове излагање пуније и комбинација темељитија, да је у толикој истој мери знао и стране изворе или да је којом срећом као Лиречек дошао до дубровачког архива и до непроцењивог блага, које се чува у њему специјално за нашу историју! Овако, он је многе стране ствари знао непоуздано и не у пуном обиму и не све; он је Пахимера и Грегору читао и наводио по руским преводима, а до извесних ствари није, изгледа, никад ни долазио. Несумњиво је штета била за његов таленат и за његову историчарску ерудицију, што није провео које време на страни и што са својом великом радном енергијом није ушао у богате ризнице светских библиотека и научних завода. Новаковић је бар у касније дане дошао у тај положај и то се примећавало на његову стварању, и ако је иначе његова природа и начин рада био, за разлику од Ковачевићева, више екстензиван него интензиван.

[1] Летопис, књ. 208, 1901., стр. 1—44

Ковачевић се, у главном, сконцентрисао на проучавање српске хисторије од XII—XV века, и то понајвише старе Рашке и Србије. Занимања предметима и лицима и догађајима ван тога круга била су ретка и опет, у главном, у вези са тим периодом. Занимљиво је, међутим, да и ако се ограничио на доста уску област, Ковачевић није покушао да створи општију синтезу тога доба и да није, као Г. Чедомиљ Мијатовић са својим *Ђурђем Бранковићем* или Стојан Новаковић са својим *Србима и Турцима*, осетио потребу, да извесне личности и проблеме приказује са широм позадином и са интересом неограниченим само на једну врсту питања. Али он је таква природа. Као Руварац, и Ковачевић је био више хисторијски и хисториографски критичар и аналитик, него хисторик у правом смислу те речи и њему је више било до тога, да утврди и пречисти факта, него да их ставља у оквир слике или да их веже свима концима за место на које припадају. Покушаји његове синтезе у *Историји српског народа*[1]) нису само његови, него су — што је врло важно — рађени у заједници, и, што је још важније, у свом бољем делу нису просто ни одмакли од почетка. Он је можда осећао и сам да није синтетички дух и да нема сву ширину познавања предмета потребну за послове те врсте. Чак и у обичним расправљањима његове веће радње подбацују мањима: оштроумност није више онако епиграматична и у правој комбинацији, а у осетној се мери јављају недостаци непознавања стране литературе и новијих туђих извора. *Неколика писања о Стефану Немањи* (у којима је, чак, деломично пошао за И. Павловићем да комбинује мимо изворе и против њих) дају најбољи доказ за то. У материјалном погледу, још 1900. године он, на пример, не може да се потпуно одлучи; како да тумачи Бакхина, који је код Кинама и Никите споменут као велики жупан, јер не зна за новији извор Теодора Продрома и за тумачења К. Најмана још из 1884. Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert, на која је, у осталом, упозорио код нас И. Руварац, Годишњица XIV, стр. 209—215. Кад

[1]) М. С. *Убавкић*, његов ученик, штампао је *Историју Срба* 1883., друго издање 1886., где су, по Ковачевићевим речима, «највећим делом моја предавања ученицима Учитељске Школе.» Глас LVIII, стр. 58.

пише о *Женама и деци Стевана Првовенчаног* не познаје Дриновљево расправљање тог питања у једном стручном и за наше историке неопходном часопису, Византійскій Временникъ I, 1894., стр. 319 - 340, или о Гелцеровом Срем=Трамос (грч.), Byzantinische Zeitschrift. III, 1893., 53 -4, а у самој расправи питања, не знајући грчки, не проверава латински превод Јеролима Волфа важног места из Никите Акомината ради Стеванова разлаза са Евдокијом, који је унео сву пометњу у доцније списе туђе и домаће. У тако специјалној студији он је прешао преко тога и морао је после извесног времена доћи други научењак, да утврди ствари, које су том студијом требале бити рашчишћене. Он је, изгледа, био сам свестан тога и стално се устручавао да објављује своје радове чекајући који нов податак, тражећи могућности да провери старе и увек жељан, да избегне прекору непотпуности. И у страху за детаље он је често превиђао значај целине и целисходност њеног распореда и аргументације и постајао је услед тога, осим непрегледан, још и као човек без веће концепције, што он по својој памети сигурно није био.

Ради тога, што је радио пипаво, Ковачевић је радио и врло споро. Има његових расправа, које је по десетак година довршене држао у фијоци чекајући да нађе нешто ново за њих. Своја расправљања о Немањи он је читао у Академији 1888., а објавио истом дванаест година доцније, 1900., док је дошао до гробног натписа Стевана Првослава из Ђурђевих Ступова. Своје уводно предавање од 1894. штампао је тек 1908. чекајући на неке «шире» податке, које није добио; а расправу о женама и деци Стевана Првовенчаног приказао је у Академији 1895., а изишла је тек 1901. Природно је, да је због толиког устручавања и опрезности и објавио мало ствари и да је он, према броју година и делатности, један од најнепродуктивнијих наших историка. Ја, уопште, не знам ниједног који је дао мање од њега, а прелазим при том у глави имена не само Стојана Новаковића или Чедомиља Мијатовића или Фрање Рачког, који имају други начин рада и који нису били од великих скрупула, него и Лиречека и Руварца, од којих је први радио с истом скрупулозношћу, а други на истом послу. Једино је Г. Љубомир Лововић, у колико

се о њему као правом хисторику може говорити, и у томе правцу његов садруг.

Ковачевић је писао трезно и разборито, понајлепше од свих наших старијих хисторичара, и ако није имао претензија слатког стила Г. Чедомиља Мијатовића, ни његове репутације.[1])

III

Библиографија његових научних расправа:

1. *Које је године умрьо Стефан Немања?* Српске Новине 1878., бр. 116—123., и засебно. О тој почетничкој расправи неповољан и одвише оштар суд ИванаПавловића. О Ковачевићевој расправи «Које је године умрьо Немања». Српске Новине 1878., бр. 150—160, и засебно. Стварније је, и ако неуспело, његово разлагање у Гласнику срп. ученог друштва, књ. XLVII, стр. 298—303. Ср. В. Јагића, Archiv für slav. Philologie, III, 1879., стр. 750. и С. Вуловића у Просветном Гласнику, 1895., сеп. от., стр. 13, 17. Ср. расправе Д. Н. Анастасијевића, Година смрти Немањине, Глас С. К. Академије LXXXVI, 1911, стр. 135—140; XCII, 1913., стр. 63—98 и Ј. Радонића, Летопис. књ. 275, 1911., стр. 65—67.

2. *Колика је аксаћа?* Годишњица Николе Чупића II, 1878., стр. 178—182.

3. *Неколико хронолошких исправака у српској исшорији.* Годишњица, III, 1879., стр. 356—446. I Је ли умр'о свети Сава 14 Јануара 1237? II Кад је умр'о Стеван Првовјенчани? III Кад је краљ Владислав изгубио пријесто? IV Докле је краљевао Стеван Урош I? V Колико је година Стеван Драгутин био врховни краљ српски? VI Кад је постао врховнијем краљем Стеван Урош II Милутин? VII Које се године дигао против оца Стеван Урош III Дечански? VII Кад је Стеван Драгутин покушао да отме краљевску власт

[1]) Као поштовалац Вукова и Даничићева дела Ковачевић је своје прве радове писао јужним наречјем и, за чудо од човека његове пажљивости, правио је при том честе погрешке. У самој *Годишњици* III побележили смо ове случајеве: *пријешска* (401, 418), *опријезни* (368), *исшовијешна* (429), *цијељ* (385), *у цијели* (im Ziele, 405, 417), *сиомјенуши* (435), *погрјешно, погрјешака* (388, 424); на недоследности: *врховнијем* краљем *сриским* (386), *њенијех — којих* (418), *пријенос — прегледа — пријешис* (350, 425, 444).

од брата Милутина? IX Још једном о првијем годинама Душанове владе. X Кад је погинуо краљ Вукашин? XI Краљ Вукашин није убица цара Уроша. XII Кад је умрла кнегиња Милица? XIII Кад је Стеван Лазаревић завладао Сребрницом? XIV Ка хронологији домаћих листина.

Поводом расправа X—XI развила се велика полемика. Против Ковачевићева мишљења били су П. Срећковић, Краљ Вукашин убио цара Уроша, 1881. и В. Качановски, Rad LVIII, 1881, стр. 199—213. Поводом тога он пише поново: *И опет краљ Вукашин није убио цара Уроша*, Годишњица, VI, 1884., стр. 191—262., и засебно. Срећковић одговара у Гласнику срп. ученог друштва, књ. 64, 1885., стр. 275—407. На то Ковачевић: *И по трећи пут краљ Вукашин није убио цара Уроша*. Београд 1886. Полемику докрајчио у корист Ковачевићеву К. Јиречек, Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vlkašin. Prag 1885. У «Јавору» 1889. пишући «Бранич народне традиције» Синиша још увек тврди, да је Вукашин убио Уроша. Стр. 504—5.

4. *Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица* (1402—1413). Отаџбина, IV—V, 1880. О тој расправи Ст. Станојевић, Archiv für slav. Philogie, XVIII, 1896, стр. 411—2.

5. *Кад је умр'о Краљ Стеван Урош II Милутин?* Отаџбина, XII, 1883., стр. 514—6.

6. *Закон хумског кнеза Петра.*[1]) Старинар, I, 1884., стр. 110—8.

7. *Манастир Добрун.* Старинар II, 1885., стр. 18—23.

8. *Дубочица.* Старинар, III, 1886., стр, 95—8.

9. *Велес, Прилеп, Охрид, Скадар.* Браство, I, 1887.

10. *Знамениште српске властеоске породице Средњега Века.* Годишњица, X, 1888., стр. 199—214.

11. *Вук Бранковић.* Годишњица X, стр. 215—301 и засебно.

[1]) У том спису Ковачевић цитира уговор Кнеза Андрије Хумског са Силећанима 1241. по Швандтнеру и казује, да ту Андрија «спомиње свога синовца кнеза Толена». Како овде немам Швандтнера не могу проверити тог навода, али констатујем, да у том уговору, како је објављен у Diplomatskom Zborniku IV, стр. 134—5, нема тог места.

12. *Страхињић Бан.* Отаџбина XXI, св. 81—3, 1889., и засебно.

13. *Трг Брсково и жуие брсковска и љубовићска.* Глас XXX, 1891.

14. *Надгробни нашиис у Величанима.* Старинар. IX, 1892., стр 69—71. Потпуније код К. Јиречека у задњем облику, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895., стр. 474—480.

15. *Исшорија срискога народа* за средње школе у Краљевини Србији, заједно с Љубомиром Јовановићем. Београд 1890—91. Друго издање 1895—6.

16. *Исшорија срискога народа*, заједно с Љубомиром Јовановићем. С. К. Задруга 7, 21. Београд I, 1893; II, 1894. Доведено до 1020. године.

17. *Неколика ишшања о Сшефану Немањи.* Глас, LVIII, 1900., стр. 1—106. Ср. Ст. Станојевић, Летопис, књ. 202—3, стр. 341—2. Љ. Јовановић, Глас LXIV, 1901., стр. 75—107. Д. Н. Анастасијевић, Отац Немањин, Београд 1914. Јиречек—Радонић, Историја Срба, Београд 1911., стр. 245—6.

18. *Жене и деца Сшевана Првовенчаног.* Глас LX, 1901., стр. 1—61. Ј. Радонић, Летопис, књ. 208, 1901., стр. 126—130. Н. Радојчић, Прва женидба Стевана Првовенчаног, Глас XC, 1912.

19. *О нашиису на најсшаријим влашким новцима.* Старинар, II, 1907., стр. 48—60.

20. *Најсшарији бугарски новци.* Глас, LXXVI, 1908., стр. 69—100.

21. *Срби у Хрвашској и велеиздајничка шарница.* Београд, 1909. Ср. П. Кочић, Босанска Вила, XXIV, 1909., стр. 315.

22. *Два непознаша босанска новца.* Босанска Вила, XXV, 1910., стр. 66—7.

Нештампана му је остала расправа: *Порекло ћесара Војихна и његово пошомсшво.*[1]) која је 12. фебруара 1909. била приказана у Академији и одређена за *Глас*. Неиздана су и ова три прилога: 1) Служба Св. Сави по рукопису XIV века, 2) Мудре изреке филозофа Евагрија и игумана Таласија и 3) Чудо Св. Ђорђа, што их је приказао, исто у Академији, 6. марта 1906., и упутио за *Споменик*.

[1]) Сигурно поводом Руварчеве исправке једног његова навода, О Кнезу Лазару, Нови Сад 1888., стр. 111—4.

Ковачевић је много путовао и сваки пут трудио се да искористи прибирањем нове грађе. Његове прилоге и посредовања за прилоге Народном Музеју бележи готово свака свеска старог «Старинара». Од тог прибраног материјала објавио је један део у *Starinama* X, 1878., стр. 257—273 и у *Гласнику срп. ученог друштва*, књ. 56, 1884., стр. 327—360, са исправком текстова објављених у *Starinama*. Нешто записа, 7 на број, отступио је доцније Љ. Стојановићу за збирку *Старих српских записа и натписа* (ср. књ. III, стр. VIII).

Поред тога, Ковачевић је објавио и неколико наших старијих споменика. У *Starinama* X, стр. 274—293, саопштио је неколико молитава из XIV. века из једног мађедонског требника (ср. о том истом споменику М. Долопку, *Јужнословенски Филолог* I, 1913., стр. 72—91) и две апокрифне из једног црногорског XIX. века и после слово патријарха Епифанија о концу света по рукопису XV—XVI. века. У *Гласнику срп. ученог друштва*, књ. 63, 1885., стр. 1—40, дао је пет «Прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена». Садржавају: 1) биографију Наумову по једном ркп. XVI. века, али не ону писца епископа Марка, него рђав извод шире Климентове; 2) неколико података за најстарију бугарску хисторију; 3) опис преноса тела Илариона Могленског, биографију Михајла Војина и спомен мученика убијених од кнеза Мортагона; 4) одговор цариградског патријарха Ђенадија II. на питања синајских калуђера и 5) службу преносу тела Св. Саве по једном ркп. из 1600. године. У *Споменику С. К. Академије* IV, 1890., објавио је чувену Светостефанску Хрисовуљу, коју је исте године штампао у Сарајеву и В. Јагић трошком босанске владе.[1] *Споменик* X, 1891., доноси од њега издане синђелије лечког и дубочког попа Марка из 1780. и попова Максима и Јована Варнице и берат Махмуда II. (7. нов. 1813.) београдском митрополиту Дионисију. У *Споменику* LI, 1913., објавио је збирку докумената рисанске породице Ђеловића (1689—1734).

Важна збирка његових исписа докумената из Свете Горе, 58 на број, о којој су већ 1895. доношени извештаји

[1]) Поводом тога Јагићев чланак у Archiv für slav. Philologie XIII, 1891., стр. 253—272.

(Српски Преглед, 1895., стр. 32—3) и из које је Ст. Новаковић штампао извесна регеста у својим *Законским Споменицима српских држава средњега века*, Београд 1912. није објављена за пуних двадесет година. Шта је толико уздржавало Ковачевића да задржи толико користан и потребан материјал није нам познато, али је несумњиво штета што је тако поступано.

Као издавач Ковачевић је био врло пажљив и опрезан и при изради Светостефанске Хрисовуље могао је чак да издржи с прилично успеха опасно поређење са г. Јагићем, што према таком прворазредном издавачу старих споменика није нимало ни обична, ни лака ствар. Натпис у Величанима, који је пре рђаво објављен био у дубровачком *Slovinci* и после с факсимилом од Ћ. Трухелке у *Гласнику Зем. Музеја* IV, 1892. (=Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina III, 1895), протумачио је Љ. Ковачевић, на основу њему познатог материјала, у главном исто тако добро као и К. Јиречек, који је имао на расположењу дубровачку архивску грађу. У читању су чињене извесне грешке: мирьским место мирьскимь; к8ѣьница м. к8чьница, кьћи м. кьчи, Драживоэвића м. Драживоіевика, — ни Јиречеково читање није беспрекорно — али је веза лица тачно ухваћена и добро доведена у везу с другим изворима.

Ковачевић је објављивао и стране натписе. У *Старинару* IV, 1887., стр. 88 9, има један грчки натпис из хришћанског доба, нађен у Нишу, и читан доста добро и два римска, од којих је први из Чукленика, издат по препису, непотпуно читан, исто као и други из Губереваца. У грчком је погрешан само датум. (Ср. Споменик, XXXVIII, 1900., стр. 29).

Од новијих списа издао је Ковачевић са добрим и исцрпним уводом красне *Мемоаре проте Матије Ненадовића* (С. К. Задруга, 9, 1893.) и *Племе Кучи* Марка Миљанова (Издање Задужбине И. М. Коларца, 1904.) са исто тако ваљаним предговором.

Владимир Ћоровић

НЕКРОЛОЗИ.

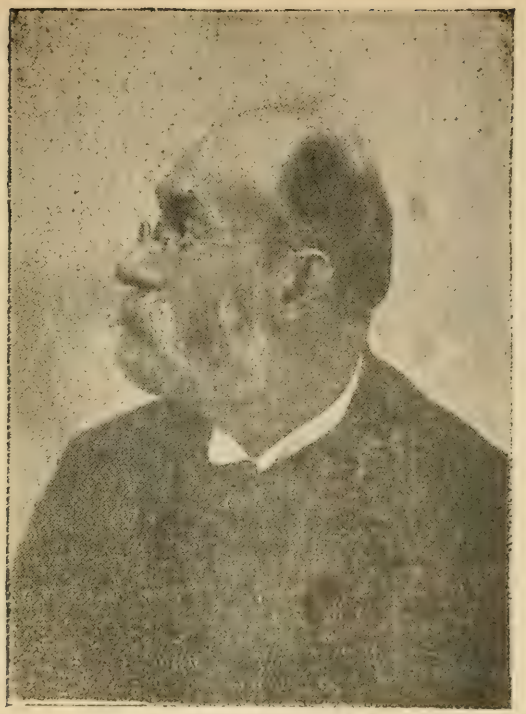

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

Онај, који има да држи посмрти говор или да пише некролог, дванута је у неприлици. Једанпут кад нема шта да каже, а други пут кад има много да каже.

Ми смо у овој другој неприлици.

* * *

Пред нама је један необичан човек, један велики радник, један сразмерно и дуг и веома плодан живот, пун рада и у књижевности и у друштву, и то дубока, смишљена рада, вршеног једино за добро земље и народа свога, па је то тешко збити и исказати у неколико речи.

Новаковић се родио 1 Нов. 1842 године и радио је пуном снагом и без икаквих прекида и сметња до краја тога века па с пуном десетицом прешао и у овај XX, када је 1915, 1 Фебр. умро. А то је више од пола века најинтензивнијега рада.

Новаковић није знао за одмор. Никад он није осетио умора, а камо ли да му је подлегао. Он је био необично срећан и са здрављем и никад га каква ни дужа ни краћа болест није спречавала у раду. И увек је узимао за расправљање најтеже ствари из наше историје и науке о језику. И никад се није измакао ни пред каквим тегобама ни у службеним ни у књижевним пословима. Ваља само узети и видети (у »Годишњаку« Српске Краљ. Академије, XXIV, 1910) библиографију списа његових, пописаних његовом руком, па се уверити да је то био необично плодан писац и веома дубок мислилац, и чудити се, да је један човек могао у своме животу толико да напише поред осталога рада и у служби и ван службе. И што је год писао, чега се год латио, све је то рађено са свом збиљом и највећом пажљивошћу и темељитошћу. И кад бисмо из наше књижевности узели све оно, што је Новаковић урадио и написао, она би остала веома бледа, празна, штура и ненаучна. Све су најбоље и најозбиљније ствари, нарочито расправе по књижевним листовима од Новаковића. И читава генерација једна од добрих пола века васпитана је њима и у њима. Новаковићеви су радови саставни део душе њене.

Новаковић је почео да пише још у 16 својој години, 1858, када се потписивао својим правим крштеним именом *Коста*, а својим књижевним именом, *Стојан*, он се почео потписивати тек од 1862 године. Од то доба па све до дана смрти Новаковић је радио непрестано, беспрекидно и неуморно, без пауза и одмора и на књижевности и ван ове, у служби и по разним одборима.

Само у последње време су код Новаковића лекари били констатовали «артерију склерозу» и саветовали му да иде у бању Наухајм. И док је ишао у ову бању, њему је било добро, и то му ништа није сметало да буде плодан у књижевности као и пре. Али последњих година због ратова он није могао да иде у бању ову и болест је учинила своје: Новаковић јој је подлегао.

Једнога дана 1 Фебр. 1915 године у Среду ујутру у Нишу, где је био као народни посланик на Скупштини, он устане рано као увек и седне на канабе као обично и пошаље момка на пијацу да му купи што треба. Кад се

момак вратио, затекао га је у истом положају, али Новаковић није више био жив!

Тако се угасио овај велики дух! Тако је издахнуо овај неуморни радник, који никад на смрт није помислио! Тако се растао с овим светом и отишао у вечни одмор овај колос од човека, који није ни знао за умор!

Тако је умро Стојан Новаковић!

* * *

Новаковић се родио у Шапцу, у округу подринском, у ком се округу и Вук родио. И основну школу и нижу гимназију дабогме да је учио и свршио тамо. А вишу гимназију и Лицеј у Београду. Родитељи су му били сиромашни, али честити и ваљани и старали су се да своје дете изведу на пут до краја школовања. И извели су га. Новаковић је увек с поштовањем помињао и свог оца, који је био сиромашан столар, и своју мајку.

Кад је свршио школе, Новаковић је остао у Београду са службом и изгледа, да из њега више није никуда ни ишао. За све време свога службовања остао је у Београду, сем доцније, последњих година службе, кад је премештен из њега за посланика на царском дрору, прво у Петрограду па у Цариграду.

Новаковић је највише радио на историји српској и књижевности. Али му је исто тако обилан и знамењит и законодавни рад. Он је неколико пута долазио за министра просвете и доносио законе, који су чинили епоху у развитку наших школа и у цркви нашој. И сваки писац историје и наших школа и наше цркве мора се на њима зауставити. Они су реформаторски.

Новаковић је био видан јаван радник и у политичком животу нашем. Кад је оснивана напредна странка, он је био међу оснивачима њеним, а доцније виђен члан у Главном Одбору њеном. Али, интересантно је, да он целога живота није био никакав партизан, и да је увек радио «ни по бабу ни по стричевима», и свуда и према свима без обзира на партиску боју. Зато његови напредњаци нису били увек задовољни с њим. А то доказује и та околност, што су Новаковића узимале и остале партије у своје кабинете.

О Новаковићу ће уосталом писати историја живота и рада његова надуго и нашироко.

А ми овде чинимо само једну дужност своју не само према великом покојнику као књижевнику, научнику и просветном раднику уопште, него и као помен дугогодишњем и најдостојнијем члану Одбора Чупићеве Задужбине и извесно највреднијем и најплоднијем сараднику *«Годишњице* њене».

А о Новаковићу ће се говорити деценијама и вековима у књижевности нашој и у народу нашем, који ће дуго осећати велику празнину без њега. Нарочито ће се ова празнина осећати дуго у нашим књижевним листовима, који су се китили и поносили његовим расправама, и у законодавству просветном, у коме је он био најплоднији, насрећенији и најдубљи.

Нека је вечан помен великоме покојнику, који се потпуно одужило народу своме, и према просвети његовој и према књизи његовој!

Слава Стојану Новаковићу!

J. M.[1])

[1]) О покојном Стојану Новаковићу, многогодишњем и многозаслужном члану Одбора Чупићеве Задужбине, поред овог кратког некролога, изаћи ће и засебан чланак у идућој књизи «Годишњице».

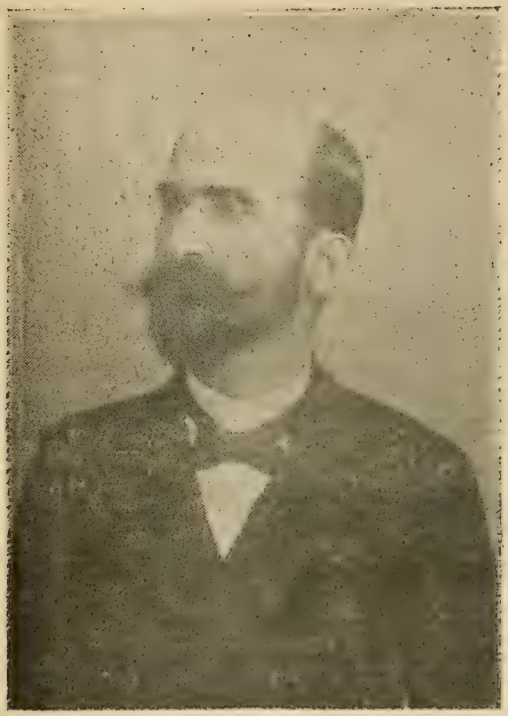

ЉУБОМИР КОВАЧЕВИЋ

члан Одбора Чупићеве Задужбине.

(Уместо некролога види чланак Љубомир Ковачевић на стр. 289.)

ДОБРОСАВ РУЖИЋ
председник Одбора Чупићеве Задужбине
1854—1918

Животописи појединаца врло су често у исто време, и знатним делом, животописи њихових нараштаја. Ако је појединац био још и истакнут човек, то је у толико више истина. Ретко бива, међутим, да се историја времена тако укршта са животом појединца који није био ни владалац, ни диктатор, ни вођ странке, ни министар председник, — и да та историја остави толико трага у животу његову, као што је то био случај са последњим председником «Чупићеве Задужбине», Г. Добросавом Ружићем. Ко познаје историју нашега народа од Ружићевог детињства до Ружићеве смрти, тај се, прегледајући податке његова живота, сећа устопице свих политичких и просветних мена кроз које је пролазио наш народ и Ружићев нараштај.

Рођен 1854 за доба Карађорђевића, од мајке Ане и оца Милоша Ружића, порезника, он је основну школу

учио у Западној Србији, у Чачку (месту свога рођења) и Ваљеву, гимназију у Београду и Карловцима, па је од 1873 до 1878 довршио своје студије на Университетима које је тада наша омладина радо похађала, у Цириху, Минхену, и Јени, као природњак, то јест у научној грани која је тада поглавито, и скоро искључиво, била омиљена међу омладином Кнежевине Србије.

Вративши се у домовину, он је почео уобичајену кариеру тадашње школоване младежи са Филозофскога Факултета, постао је предавач, професор и директор гимназије, у Ужицу, Крагујевцу, и Зајечару; и као већина његових другова почео се бавити активном политиком. Године 1889 до 1901 био је народни посланик, и затим изабран за сенатора. Од 1894 почињу политички догађаји да утичу немирно на његов живот; премештен у Градиште, био је одмах пенсионисан; затим по Чебинчевој афери, која пада у то доба, осуђен на две године и лишен пенсије. Враћен у службу 1897, отпуштен је одмах по томе по тадашњем вечитом § 76.

По атентату од 1898 био је опет осуђен на две године. С променом која је наишла године 1900, он је добио место у Народној Библиотеци, где је остао до 1903; по доласку Карађорђевића, он је постављен за дворског библиотекара, исте године постао министар и државни саветник.

Ратови од 1876—1878 и 1885, који су га затекли на страни и у служби, оставили су и њега као и његове другове по страни; Велики Рат од 1914 још једном, последњи пут, ухватио је у свој вртлог и његов постојано немирни живот. Оставши 1915 године у Крушевцу, издржао је по Бруској афери у строгом непријатељском затвору два месеца. Пошто је у тој афери њих осам обешено, он је ослобођен, али само зато да буде интерниран у Нежидеру, где је годину и по дана прочамио; док због опасне болести, од које је четири месеца лежао у логорској болници, није враћен у Крушевац. Ту је дочекао ослобођење своје земље; али натеран страшним бомбардовањем непријатељским да се склони у подрум, разболео се од назеба, који се — без лекара, лекова, и неге — претворио брзо у запаљење плућа; и 13 октобра 1918, другог дана по осло-

бођењу Крушевца, Ружић испусти «своју племениту, много напаћену душу».

Ове последње наведене речи су речи његове породице, његових најближих; доброту племенита човека његова породица прва позна и осети; али ће исти суд донети о њему и сви даљи познаници и пријатељи његови. Ружић је заиста био добар човек; *многи* памте његову дарежљивост и готовост да помогне, а *сви* његову добру природу, љубазност, услужност, и пријатно општење друштвено. Одбор «Чупићеве Задужбине» вазда ће се тронуто и с поштовањем сећати свога некадашњег председника. Његов родољубиви интерес за књигу и просвету свога народа, његов широки књижевни и научни интерес, који се лепо види из огромнога броја (сто деведесет и два) његових популарних, књижевних, и научних радова, — чинили су га необично погодним и достојним председником овакве Задужбине.

Тај његов просветни, књижевни и научни рад се не може овде оцењивати; ниже доле читалац ће наћи потпун списак његових радова; овде нека је поменута, поред броја, још само велика разноликост њихова, и чињеница да је рано показао своје способности, да су му у део падале заслужене почасти које не падају у део сваком просветном раднику, да је још ђаком био асистент Хекелов, да је 1894 био кандидован за професора Велике Школе, и да су мутна и тешка времена политичка ту кандидацију омела; да е сарађивао у великом броју најугледнијих повременика; да је радио на чистој науци, примењеној науци, и на књижевности, и да је у Књижевности оставио *Ђердане*, који су заиста ђердани.

Нека је светао спомен овом честитом родољубу и просветном раднику!

Б. П.

СПИСАК КЊИЖЕВНИХ РАДОВА:

1869. — 1. »Хајдучка заседа, или братски загрљај«. Београд, приповетка засебно штампана.

1870. — 1. »Једна реч Ружи« »Ружа« бр. 6, од 12 фебруара, полемичке садржине.

1871. — 1. Природне науке и историја од Миртова. »Исток« бр. 50, 51. — 2. Допис из Карловаца »Исток« бр. 3. — 3. Биографија Рена Декарта »Исток« бр. 7.

1872. — 1. Постанак Интернационале. »Уједињење« бр. 1. белешка. — 2. Некролог Фајербаху. »Уједињење« бр. 1. — 3. Кратак реферат на Чернишевскога »Шта да се ради?« »Уједињење« бр. 3. — 4. Позориште чланак у »Уједињењу« бр. 5. — 5. Реферат о Иговим »Јадницима«, Книћанина »Хемија« и Ст. Бошковића Историја света. »Уједињење« бр. 7. — 6. Белешка о »Јадницима«. »Уједињење« бр. 19. — 7. Како мисли Бихнер о човеку и друштву. «Уједињење« бр. 7. — 8. Некролог Мору. »Уједињење« бр. 19. — 9. Реферат о Емилу 19 века. »Уједињење« број 24. — 10. Сећање, подлистак у »Уједињењу», бр. 26. — 11. Реферат о М. Јовановића Хигијени. »Уједињење« бр. 26.

1873. — 1. Женскиње некад и сад. »Ново Доба« бр. 11—22. — 2. Успомена на друга, подлистак »Исток» бр. 22. — 3. Модерни Нерон »Исток« бр. 6. — Поводом смрти Наполеона III. — 4. Реферат о »Руђину« Тургењева. »Исток« бр. 21. — 5. Светска изложба у Бечу. »Исток« бр. 108—109. — 6. Топлота и хладноћа. »Учитељ« у Земуну бр. 6—7. — 7. Образовање женскиња. »Исток« бр. 79.

1874. — 1. Допис из Минхена. »Будућност« 7 јуна.

1878. — 1. Како постаје свилица у ваздуху? »Јавор«. — 2. Плођење и развиће пчела од Лајкарта »Јавор«. — 3. Одношај Зоологије к' медецини од Анри Сикара. »Јавор«. — 4. Како нестају типови? од Howortha. »Јавор«.

1879. — 1. Критика на В. Пелагића »Домаћи учитељ«. »Јавор«. — 2. Одношај шума спрам воде, и важности њиховој за питомину. »Јавор«. — 3. Нешто о отровима, предавање. »Јавор«. — 4. Реферат о постанку фела од Дарвина. »Јавор«.

1880. — 1. Папагајн. »Јавор«. — 2. Реферат о Ј. Живановића расправи »О спаривању и плођењу пчела«. »Јавор«. — 3. Писма из Ужица. »Виделo« бр. 24, 34, 38, 45.

1881. — 1. Ернст Хајнрих Хекел. »Побратимство« бр. 11. биографија. — 2. О основним формама органским. »Побратимство« бр. 6. — 3. Наука Развића и Религија. »Борба«. — 4. О материјализму. »Мисао«. — 5. Шта су то паразити? »Јавор«. — 6. 1000 динара ко ово прочита. »Виделo« козерија. — 7. Критика на Л. Костића: »Основи лепоте у свету«. »Побратимство« бр. 4, 5, 6, 8, 9. — 8. Ђердани. »Побратимство« бр. 11, 12.

1882. — 1. Ђердани, прештампано као књижица. — 2. Батибијус и манере од Хекела »Јавор«. — 3. Прва љубав Јана Колара »Јавор«. — 4. Шта је монизам? »Отаџбина«. — 5. О бисеру. »Срп. Илустр. новине» бр. 35.

1883. — 1. Варош мермера. Путничке белешке. »Јавор«. — 2. У цркви Св. Крста у Флоренцу. Путничке белешке »Јавор«.

1884. — 1. Видни пурпур од Дренера »Јавор«. — 2. Нови назори о постању света. Расправа. »Јавор«. — 3. Докторски испит у средњем веку. »Јавор«. — 4. Реферат о Нани од Емила Золе. »Јавор«.

1885. — 1. Жетва и храњење, превод »Јавор«. — 2. Жена у филозофији Шопенхауера. »Јавор«. — 3. Зоологија св. I. — 4. Историја музике. »Златибор« белешка. — 5. Лек противу беснила. »Јавор«.

1886 — 1. Дарвин о женама. »Јавор«. — 2. Шта је срећа? »Јавор« — 3. Реферат о Пецићевој Зоологији. »Јавор«. — 4. Васпитање и ка-

рактер научењака од Голтона. »Јавор«. — 5. Симболички значај животиња код Грка и Римљана. »Јавор«. — 6. Путничке приче: I. Код сеоског доктора. II. Како су некад постављали проту. »Јавор«.

1887. — 1. Физиологија стида. »Отаџбина«. — 2. Један француски свиничар. »Златибор« превод. — 3. Писмо Владимиру Карићу. »Златибор«. — 4. О Амфиоксусу. Гласник срп. ученог друштва св. 70.

1888. — 1. О лепоти, љубави и стиду. »Јавор«. — 2. Катихизис за народ српски. »Златибор«. — 3. Голубачка мушица, превод. »Јавор«.

1889. — 1. Рибе као храна. „Крагујев. општин. весник" бр. 17. — 2. Кафа, какао и ванила. „Крагујев. општин. весник" бр. 18. — 3. Дарвин и Хекел. Расправа. »Јавор«. — 4. Које животиње треба да чувамо и да их не утамањујемо од Молера. «Тежак». — 5. Од Ниша до Софије. путничке белешке. „Застава" Н. Сад. — 6. Сањарије I. »Вечерње Новости« бр. 1. — 7. Госпођа Артемиза, недовршена прича. »Веч. Новости«.

1890. — 1. Рибе као преживари. »Наставник« књ. I. стр. 113—114. — 2. О пауку. »Јавор«. — 3. О цвећу. »Отаџбина« одшт. *засебна књига.* — 4. Пчела, живот и развиће њено. *Засебна књига.*

1891. — 1. О важности шума. »Тежак« *одшш. у књигу.* — 2. Суврмена ћеретања једног новинарског добровољца. »Дневни лист« бр. 150, 151, 153. — 3. Лукреција Камила Демулена. Један прилог ка карактеристици жена. »Јавор«.

1892. — 1. Суврмена ћеретања. Козерија «Грађанин» бр. 28, 29, 30: — 2. Паланачко ћеретање. Козерија «Јавор». — 3. У Скадру. Путничке белешке, «Одјек» бр. 147, 148, 149, 150.

1893. — 1. Слике са Цетиња I у руском институту. Путничке белешке «Борба». — 2. Физиологија укуса «Јавор» бр. 4, 5.

1894. — 1. Арапски коњи, превод «Витез» бр. 32. — 2. О мирису „Дело" *одштампано у књижицу.*

1896. — 1. Још једна реч о важности шума. «Тежак». бр. 26. — 2. Раскош и жене. «Бранково коло» бр. 27, 28. — 3. Мисли о експлоатацији наших шума «Тежак» бр. 28. — 4. Како раде умни људи? «Народ» бр. 1, 2, 3. — 5. Како ваља гојити стоку. Белешка. «Тежак» бр. 43. — 6. Размножавање јегуља у рибњацима, Белешка. «Тежак» бр. 44. — 7. Да се воће зими очува. Уклонити мрље мастила. Белешке. «Тежак» бр. 48.

1897. — 1. Легенда о стварању света. Козерија. «Народ» бр. 18. — 2. Госпође Лудвига XV. превод «Народ» бр. 19, 20, 21. — 3. Дивљи кестен као сточна храна. «Тежак» бр. 5. — 4. Слике из Босне. Путничке белешке. «Народ» 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77.

1898. — Нострадамусова пророчанства, превод. «Одјек» бр. 2, 3. — 2. Жене и љубав. «Искра» бр. 4, 5, 6, 7. — 3. Једно писмо с овог света на онај други — Лудвигу Бернсу. «Одјек» бр. 96. — 4. Мисли и изреке у «Одјеку» бр. 95, 97, 99, 101, 102, 103, 107, — 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, — 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12. — 5. Искрице духа «Звезда» угледни број 3. — 6. Правила за неговање воћака. „Звезда" угледни број. — 7. Реферат о Glasniku naravoslovnog društva. «Дело» св. за Октобар. 8. Листак о Анама. Козерија. „Искра" 21. — 9. Вредност меда за децу. Красуљак. Пчеле у служби баштована. Белешке «Пчелар» бр. 12.

10. Зоб као храна крава музара. Говеђа балега као лек. (Белешке) Звезда. Продаја стоке на живо. Звезда бр. 2. Славне пијанице. Обећање једног папагаја. Звезда 15. Домаћи лек. Звезда 16. Једна талијанска пословица. Једна вагонетка. Шта једе кинески цар. Најјача жена. Спорост. Нормандија и Пикардија. Скупоцен претек. Пут к' срећи. Највећа дрвета на свету. Загонетан натпис. Звезда бр. 27, 30 (Белешке). 11. Гастрономија, превод. «Звезда» бр. 37, 38.

1899. — 1. Медни мрави. Метаморфоза и плођење јегуље. Нешто из живота мрава, (Белешке) «Наставник» бр. 1. — 2. Искрице, «Нови одјек» бр. 1. — 3. Белешке о годишњем скупу краљ. срп. Акад. наука. Звезда бр. 24. — 4. Хајнрих (Хари) Хајне, «Звезда» бр. 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, *одштампани. књига.* — 5. Чарлс Роберт Дарвин, «Дело», Април, Мај, Јуни, Јули *засебна књига.* — 6. Занимљиве ситнице «Звезда» бр. 59. — 7. Грех, од Rene Ghil-а пр. «Звезда» бр. 83. — 8. Љубавна идила, Philipp Black, «Звезда» бр. 107.

1900. — 1. Госпођа Волтер, превод «Звезда» бр. 3—4. — 2. Прибор за писање у старо доба. «Нова Искра» бр. 9. — 3. Реферат на књигу »противу јектике». «Звезда» Август II. св. — 4. Стефан Дечански, трагедија у 4 чина. Представљана први пут у Народном Позоришту.

1901. — 1. Анатомија пчеле од Крахнера. «Пчела» бр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. — 2. Из културе мирисава дима, «Коло» св. 6. — 3. Прва љубав. «Н. Искра» св. 8. за Август. — 4. О библиотекама. «Просветни Гласник» св. 8, 9, за Авг. и Сеп. *одшт. у књигу.* — 5. Из живота чувених паса. «Ловац» бр. 23, 24.

1902. — 1. Лепота и жене. «Коло» св. 1, 2, 3. — 2. Анатомија пчеле, наставак у «Пчели». — 3. Народна библиотека, «Књижевни Гласник» св. Март, Април. — 4. Један дан у Ватикану. «Дневник» бр. 181, 182. — 5. Два пророчанства. «Дневник» бр. 184, 185, 186. — 6. Библиотечке сваштице. «Књиж. Гласник» бр. 40, 41, 44.

1903. — 1. Белешке о великим људима. «Књиж. Гласник» бр. 1, 2, 3. — 2. Мрави што злато копају. «Н. Искра» бр. 3. — 3. Школски фонд и учитељи. «Просвета» бр. 9. — 4. Партеногенеза код пчела. «Пчела». — 5. Хајнрих Хајне. Дело св. — *одштампано у засебну књигу.* — 6. Ко вечито хоће да живује мученик је овога свијета «Н. Искра».

1904. — 1. Пчеларски речник. *Издала Чупићева задужбина, у засебну књигу.* — 2. Отаџбина. Поводом стогодишњице, «Н. Искра».

1905. — 1. Универзитети у Инглеској. «Просветни Гласник». Март.

1906. — 1. Из Босанско-Херцеговачке статистике «Дневни лист» за Октобар.

1907. — 1. Тајна вештина факира. «Штампа». — 2. «Ја» (од Алхазена). «Нова Искра».

1908. — 1. Царица Катарина и њени љубазници «Србија». — 2. Страх од К. Гилберта «Србија». — 3. Шта све умеју они на Цетињу «Србија». — 4. Велики људи. «Чупићева Годишњица». — 5. Корисне поуке «Србија».

1909. — 1. Велики људи «Чупићева Годишњица». — 2. Стогодишњица Дарвинова «Срп. Књиж. Гласник». — 3. Каркасонска ниваља, подлистак у «Политици».

1910. — 1 Тугованка једног београдског шарова (Козерија) „Дн. Лист».

1911. — 1. Милица Српкиња (приложак за биографију) «Босан. вила» бр. 6.

1913. — 1. Џон Лобок (некролог) «Срп. Књиж. Гласник». — 2. Прилог за биографију Миљка Радоњића Карађорђева министра спољних послова «Срп. Књиж. Гласник». — 3. Алфред Русел Уелс «Срп. Књиж. Гласник».

Нештампани радови: — 1. Биологија (као нацрт готово). — 2. Зоологија (готово). — 3. Жене и морал. — 4. Гатање и прорицање. — 5. Стеван Дечански, трагедија. — 6. Како је жена подвалила мужу, позоришна игра. — 7. Престоничко ћеретање. — 8. Пред вратима козерија. — 9. О класицизму. — 10. Шетња по небу, козерија. — 11. Од Београда до Цетиња путничке белешке. — 12. Нешто из кинеске историје. — 13. Савременицима (песма од 12 Априла 1903.). — 14. Шуга код човека. — 15. 1000-годишњи помен св. Ћирила и Методија. Говорено у реалци 1885. — 16. Инфузорије писано још 1880 год. — 17. О корисним инсектима (превод). — 18. О штетним инсектима (изгубљено или боље рећи украђен рукопис). — 19. Маркиз Бонпиван. — 20. Херцен и Хервег. — 21. Мухамед и његова религија. — 22. Далматински Волтер. — 23. Гробље и споменици на њему. — 24. Милијардерски прохтев (позоришна игра). — 25. Кокета (козерија). — 26. До гроба неутешни муж (козерија). — 27. Папе и свештеници. — 28. Христос и хришћанство. — 29. Крушевац под Немцима последњи недовршен рад.

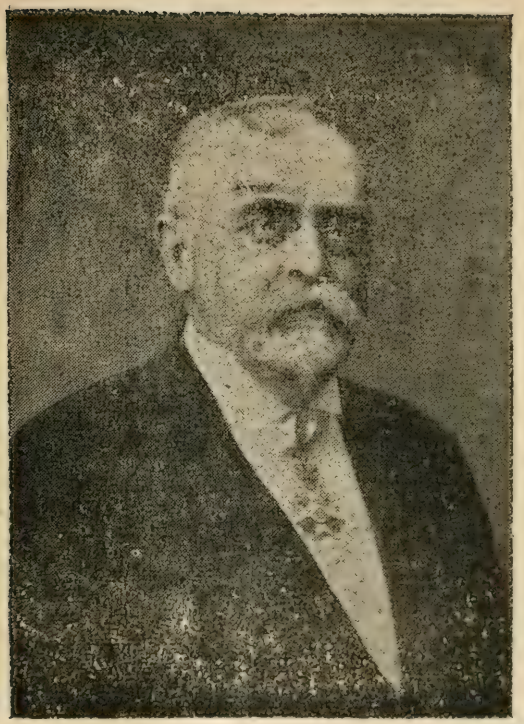

МОМЧИЛО ИВАНИЋ

(1853.—1916.)

У свету, а нарочито учену, има подоста људи који проведу век нечујно, скромно идући својом стазом, увек на послу, не желећи ни да се сами истичу, ни да ко на њих нарочиту пажњу обраћа. Они су задовољни умиреном савешћу по свршеној дужности, и заслужено признање или дочекају подоцкан, кад се стигне да се и на њих погледа, или га за живота и не дочекају.

Један од тих скромних и корисних људи несумњиво је био дугогодишњи секретар Лексикографскога Одсека Академије Наука, професор Момчило Иванић. Он је свом роду поглавито послужио у школи, учећи главном предмету њене наставе, Српском језику, али је уз тај племенит, тежак и често незахвалан посао, стигао да остави трага и у књижевности, и у науци, па и у пословима нашега јавнога живота.

Иваниħ је рођен у Бачкој, у селу Пивницама, 2. марта 1853. године.[1]) Његов отац Стеван, општински бележник, убрзо пређе у Србију, где, у Београду, постане чиновник Управе Града. Момчило је морао прекинути започету основну школу, кад је био у четвртоме разреду, јер му се отац био вратио у Банат, и тек је 1867., већ поодрастао, ушао у гимназију. Историјско-филолошки одсек Велике Школе довршио је године 1876., слушајући, између других професора, и Ђура Даничића, Стојана Новаковића и Стојана Бошковића, који су на њ највише и утицали.

Иваниħев наставнички рад почиње с пролећа 1877. Радио је најпре у једној приватној школи, па, у октобру исте године, буде постављен за професорског приправника Историје Књижевности Јужних Словена, коју је у Великој Школи предавао Стојан Новаковиħ, а почетком 1879. постао је наставником београдске Реалке, у којој је остао осам година. Пробавивши једну годину у Крагујевцу, поново буде враħен у Београд, и ту је остао, док није, као професор III београдске гимназије, по молби пенсионисан (11. јуна 1909. год.).

Вршеħи савесно свој главни посао, Иваниħ је такав био и на свима спореднијим пословима који су му поверавани. Њих је било сваковрсних и многобројних. Али је од њих, и по вредности и по дуготрајности рада, на првоме месту рад у Лексикографскоме Одсеку, за чијег је члана именован још у новембру 1893. год., а ујесен 1898., на представку председништва Академије Наука, разрешен од професорске дужности и придодан Одсеку на сталан рад, на коме је остао до смрти.

Уз друга одликовања, Иваниħ је године 1903., на свечаноме скупу Академијину, проглашен за дописнога члана, а исте године постављен и за наставника данашњега Наследника Престола. То су му биле највеħе и последње почасти у животу.

*

Рад на науци, и то одмах на пољу на коме је највише и урадио, започео је Иваниħ као ħак Велике Школе. Године 1876. награħен му је светосавски темат «О развиħу

[1]) Главни подаци о животу и раду находе се у XVI *Годишњаку* С. К. Академије.

три српска говора». Од тада, пуних четрдесет година, његово се име налази безмало у свима часописима, у дневним, књижевним и стручним листовима, у предговорима појединим научним или белетристичним књигама и т. д., не рачунајући рад у многобројним одборима, у просветним и културним удруженьима, уреднички или редакторски посао и подоста послова друге врсте, који су му у појединим приликама поверавани.

Дајући о себи податке за *Годишњак* С. К. Академије, Иванић подваја целокупан свој књижевни посао у ове врсте: *рад на језику, књижевна критика, прилози књижевној историји, просвешно-педагошки чланци, уређивање књижевних часописа.*

Најглавнији је његов рад на проучавању језика, онај рад шта га познају само стручни узани кругови. То је, у првоме реду, купљење речничке граће, започето, по упуту Ђура Даничића, још године 1871. На овоме послу радио је Иванић све до Даничићеве смрти (1882.), помажући понегде и у уређивању самога Rječnika. Извештај у *Radu* помиње га као једнога од три главна Даничићева помоћника на овоме послу. По прекиду од 12 година, Иванић је наставио проучавање језика у Лексикографскоме Одсеку Академије Наука, у коме је провео трећину свога века.

Главни рад Иваниćев у Одсеку било је старање о прибирању речи за велики речник Академијин. Одсек је, по предлогу академика Стојана Новаковића, основан 1893. год., и одмах је у њему почело прикупљање речничке граће, с једне стране, бележеньем народних израза и скупљаньем речи, било појединачних, било целих збирака, а, с друге, обележаваньем и исписиваньем речи у књижевним текстовима XVIII и XIX века. За први посао, Иванић је, поглавито по Новаковићевим гледиштима, израдио правила о купљеньу речи, и све поднесене збирке подвргавао ревизији у духу њих правила; а што се тиче прибирања речничке граће из штампаних књига, не само да је Иванић тим послом непосредно управљао, већ је сам избележио највећи број речи, прегледавши око 3000 табака разноврсних текстова.

Та дуго и стрпљиво прибирана граћа, срећним случајем, сачувана је у рату. По извештају о раду Академије

у 1913. години, број исписаних листића исносио је крајем те године 1,381.914. Исте године Иванић је издао и Оглед Речника (свој последњи рад), израђен у правцу у коме је он намеравао почети уређивање Речника.

Од штампаних филолошког радова Иванићевих треба понајпре поменути његов рад за проф. испит: «Падежи без предлога» (*Просветни Гласник*, 1888.) и допуне и местимичне исправке Новаковићевој «Српској Граматици» и «Примерима Књижевности».

Али у овој врсти има подоста и његове анониме сарадње, при исправљању језика и правописа у многим научним рукописима разних струка, који су му, пре штампања, давани на преглед и поправку.

Велик је број и дужих или краћих реферата Иванићевих и на научне и на забавне књиге. Радом ове врсте започето је штампање његових списа (приказ Вулићевићеве «Moje Matere», у *Побратимству*, 1881.). Било их је до почетка Балканскога рата око 60: на научне поглавито у *Просветном Гласнику* и *Настављнику*, а на забавне још и у *Отаџбини*, мостарској *Зори*, *Подмлатку*, извештајима Коларчеве Задужбине (неки и нештампани) и др.

Од радова на књижевној историји нарочито му се истичу расправе «Вук Стеф. Караџић» (*Отаџбина*, 1888., и засебно одштампана), «Иван Гундулић као српски песник» (*Настављник*, 1893.), «Доситеј Обрадовић» (најпре у *Подмлатку*, 1897., потом, знатно проширена, у *Братству* XIV. за год. 1911.), «Јаков Игњатовић» (предговор «Милану Неранџићу» од Јаше Игњатовића, издање С. К. Задруге, 1900.), «Помен Гогољу» (*Нова Искра*, 1902., одштампано), «Иван Степановић Јастребов» (*XLI Споменик* С. К. Академије, 1904.), «Лав Толстој» (превод, у *Годишњици* XXIII, 1910. год.).

Од радова просветно-педагошких да поменемо расправе у *Настављнику:* «Српски језик у нашим средњим школама» (год. 1891.), «Историјски преглед свих досадашњих праваца гимназија у Србији» (1893.), «Језиковна настава у служби општега образовања» (По J. Перкману, 1902.); у *Виделу:* «Приватно школовање у Срба», «Школе у Босни и Херцеговини» (1895.); у *Братству:* «Шта вреди просвета у животу српскога народа?» (1896.) и др.

Иванић је неко време уређивао *Наставник* (1891.-1893.), школске 1897.—1898. године свој *Подмладак* за омладину средњих школа, али је његов главни и најдужи уреднички рад био на уређивању *Браства* (1896.—1911. год.).[1])

У овоме помену не сме остати незабележено ни његово учешће у књижевним установама и разним научно-просветним одборима. На Великој Школи суделовао је у оснивању «Фонда за потпомагање сиромашних великошколаца»; био је, с врлом малим прекидом, готово пуних двадесет година члан Главног Просветног Савета; задуго је био у испитној комисији за професорске кандидате; био је члан Управе Професорскога Друштва, члан Главног Одбора Друштва Св. Саве и његов први тајник, члан Одбора Коларчеве Задужбине.

У Одбор Чупићеве Задужбине, која прва стиже да му учини помен, изабран је на састанку 31. јануара 1892. и остао је у њему до смрти. Сем готово сталног посла при прегледању рачуна и реферисања о појединим поднесеним рукописима, Иванић је у *Годишњици* штампао и четири опширнија некролога: о Светиславу Вуловићу (год. XVIII), Митрополиту Инокентију (XXV), Стојану Бошковићу и Јовану Мишковићу (XXX).

*

Као и сви који раде, и Иванић није стицао само признање. Новији нараштај, мало даљи од Даничића и његових непосредних ученика, није учењу језика покланьао довољно пажње и бунио се против критике која у крупне недостатке убраја и мршав језик, сакате облике, немаран правопис и недоследну интерпункцију. Нова школа бунила се противу «застарелих формалиста», и Иванић је, и у усменој и у писаној борби против те школе, био један од првих на ударцу. Понекад су напади излазили из круга потребне објективности (нпр. у одговору Р. Домановића на Иванићеву оцену «Х. Станка»), али Даничићева ученика то није много бунило, он је настављао и даље рад у започетоме правцу, уверен у правилност свога гледишта да, којагод школа задобила превагу у књижевности, темељно

[1]) Од радова који излазе из досада поменутих кругова, ваља забележити његову сарадњу, год. 1906., на драми «Прекинута маскарада», од Зејленд Највелта (с француског, из часописа *Je sais tout*)

познавање језика мора бити главна подлога за писца макоје врсте.

Кориcни, скромни и мирни рад Момчила Иваниħа није прекидан ни почетком ратних дана. Марљиви секретар Лексикографског Одсека прибирао је, колико се то могло, и даље и сређивао речничку грађу, од које је Оглед био изишао одмах по свршеноме Балканскоме рату.

Иако ненавикнут на тешка путовања, и Иваниħ се, тешке 1915. године, повлачио испред туђинске навале, али од Призрена није могао даље. По повратку, затекао је кућу растурену, књиге и хартије разграбљене и разбацане, и, колико је могао у оним приликама, покушао је да то прикупља, да сређује што се могло сређивати. У Академију није му било допуштено долазити, те је нешто мало покушавао да код куће ради.

На Ђурђев-дан 1916., изишао је као обично у двориште, да из гомиле књига и хартија одабира што се одабрати дало, сео на столичицу и почео посао. Клонувши одједном, уведе га родбина у собу и потраже лекара. Већ је било доцкан: слабо срце, на које су врло јако утицале невоље и сваковрсна узбуђења из бежаније, престало је да куца, и добра душа његова винула се небу. Погреб је био врло скроман; завојевачка власт није допустила ни да се мртво тело у цркву носи, већ је опојано у дому. Сахрањен је 24. априла (по староме).

Нечујно је живео; па се нечујно и растао са животом, а прилике нису допуштале да му се ни за пуних пет година после смрти укаже заслужена пажња. *Годишњица* овим одужује један део дуга, којим је и њу и српску књигу добри, благи Иваниħ много задужио.

Ј. Ж.

BINDING SECT. OCT 27 1965

DR
301
G6
knj.34

Godišnjića Nikole Čupića

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY